

T Á R C Z A.

J Á N O S Z S I G M O N D

választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása.

Nemzeti fejedelmek közt egy sincs, kinek ellenében a történetírás ítélete oly elfogult lenne, mint ez ugyyszólva fél-árván született, bujdosásban felnőtt, alattvalóinak és ellenségeinek egymástfelváltó cselszövényei közt a legválságosb időben uralkodott fejedelem ellenében. Folyvást felelőssé teszik atyja nagyravágyásaért, minek nem volt oka; vádolják anyja helyett, a ki népe kívánságára az egyházi javakat államiakká nyilvánította, a mi őt szintén nem terhelheti; hibáztatják a század és eszmék oly mozgalmaiért, melyeket az idő hozott elé s legyőzni X Leo bullái oly kevésbé tudtak, mint V Károly és II Filep hadsergei. Azt mondják róla, hogy gyenge volt, megrettent a vész előtt. Ez emberi dolog. Megtört-e? — ez a mi dönt. A gyenge természet még nem gyenge jellem. 1562-ben midőn a német-pártiak a székelységet ellene felizgatták, el akarta hagyni az országot; de 1565-ben midőn Miksa császár vele szőtt alkudozásaiért Szolimánnak elárulván, ez fenyegette s egész országa félelemben volt: ő bátor lélekkel ment Zimony alá, hogy magát igazolja, míg Bocskai, kít senki sem fog kislelküséggel vádolni, 1605-ben hasonló helyzetében, végrendeletet tett, s a magyar nemzetet példáján való okulásra hívta fel, ha a szultán megöletné. Azt is írják róla megrovólag, hogy a politikában Csáki és Békes, valástügyekben Blandrata és Dávid Ferencz vezette. Az első az alkotmány szerént történt, azon feltételek közt, melyek megtartását az erdélyi fejedelem megválasztatása előtt hit alatt s oklevéllel biztosította, legsarkalatosb ez levén: „fontos hazai ügyekben

önkényüleg nem tesz, titkos tanácsával egyetértve kormányoz.“ A kötelesség-teljesítés érdem volt minden időben. Itt sem lehet egyéb. Aztán Csákit — egykori nevelőjét — a kegyeleten kívül, kiváló egyénisége s törhetlen hűsége emelte bizalmában első helyre. Az a férfi volt ez, a kit Vrancsics Cicerohoz és Pompejushoz, ¹⁾ Catohoz és Socrateshez ²⁾ hasonlított. Békes, kora egyik legügyesb diplomatája, sok-oldalulag művelt férfi s Erdély legnépszerűbb embere volt: a rá hallgatás kezesség volt arra, hogy a mit a kormány tesz, a népnél viszhangra talál. Az utósókat pedig koruk vallásos mozgalmi közt vezérszerepre szellemi fel-sőségek jelölte ki. Nagy tehetségek mindenütt hozzájuk illő hatás-kört vívnek ki. Bethlen Gábor erős fő volt, Péchy Simonnak még is meg volt alatta nyomatékos befolyása. II Ferdinándról azt mondták egy alkalommal a portán, hogy alatta Oláh érsek a magyar király ³⁾. Mária Teréziának is Kaunitz volt legmeghittebb tanácsosa.... De azért egyik érdeméből sem von le az igazságos történetíró. A mi igazság ezekre, miért ne lenne az János Zsigmondra nézve? Az elv, elv és közérvényü mindenütt. Hibái neki is voltak, tán több is, mint némely másnak — ki van e nélkül? — voltak érényei is. Magyarország önállósági, a reformatio nemzeti irányu ügyét — akkor, midőn az első, török s német részről egyiránt, komolyan fenyegetve volt, az utósóról pedig még csak imént irták vala meg az első, nem üldözőleg szóló törvényt — királyi szívére vette s csábítás és akadályok daczára, személyes érdekeit nem egyszer hátra téve, életét kockáztatva szolgálta. A nemzeti királyság utósó reménycsilláma s az erdélyi fejdelenség és diadal-maskodott magyar reformatio szegletköve ő!

De más oka is van ez elfogultságnak. Történetírásunk eddig-elé a nemzeti élettől vevén irányt, a mint ennek fő jellege hódítás és önvédelem, mindkét esetben hadviselés volt: ugy fejdelmeink közt is nagyoknak csak azokat tartották, kiknek fegyverök diadal-mas volt s uralkodásuk a nemzetre dicsőséget árasztott. Innen folyólag történetírásunk nem egyéb, mint e kettős hadfolytatás lo-vagtörténete, egy homerosi Iliás, vagy — a mint csak imént oly találóan neveztük — „viselt dolgok leírása.“ Alaptörvényeink módosulásai, kereskedés és ipar, a művelődési eszközök szaporodása,

¹⁾ Katona, Hist. Crit. Reg. Hung. XXI. köt. 1059. l. ²⁾ U. o. 1039. l. Tudományát, feddhetlen életét, jelleme tisztaságát is égis magasztalja: Katonánál, XX. köt. 662. l. ³⁾ Katona, Hist. Crit. Reg. Hung. XXIII. köt. 323. l.

az irodalom ügye, művészet, vallás, közérkölc, szóval: a medrében halkan folyó polgári élet békés művei nem bírták annyira érdekelni történetíróinkat, hogy azokat művökbe kellő arányban felvegyék. Szent István apostoli működése, IV. Belának a kiölt és leégetett ország újból benépesítése, a budai egyetem és Mátyás könyvtára, a könyvnyomtatás és reformatio, a fejevári és sárospataki collegium alapítása: nem oly nagy körben ismert s akkora kegyeletben álló tények, mint Botond buzogánya s Lehel kürtje története, mint Nagy Lajos és Mátyás dicső hadjáratai, Hunyadi kenyérmezei ütközete s a szigetvári hős halála. Innen van, hogy oly kevesen irtak méltánylólag János Zs.-ról is, a ki Erdély önállóságának megalapítása mellett, egész életét a reformatio keresztülvitelére, tehát egy szellemi érdeknek szentelte. Igaz, hogy amazok tűzetes előadása az ipar- műveltség- és irodalomtörténetbe való, de a míg a politikai történetírás ezeket is kellően nem méltányolja, addig az „élet mesteré“ nem lesz... Azonban az újabb nyomozások és történeti művek e tekintetben is ohajtott fordulatot mutatnak.

Meg másik oka az, hogy történetírásunk kelletén túl a krónikák és egykoru történelmi művek befolyása alatt áll. Pedig mióta azokat megírták, számtalan eredeti, ténymegigazító adat jött napvilágra. János Zs.-ra nézve — például — Forgácsot veszi kutfőnek Istvánffinelvezdve, Timon, Pálma, a derék Katona s valamennyi történetírónk, maga Szalay és Horváth is. Ez elvben helyes. Az egykoru írása első rangu kutfő, adatait méltányolni kötelesség, de nem feltétlenül, nem minden kérdésben, és a mi szinte legfőbb, nem a nélkül, hogy további nyomozások vagy azok eredményeinek méltatása alól felmentettnek tartssuk magunkat. A mint illetékességeket nem lehet kérdésbe vonnunk oly dolgokra nézve, melyek részleteit és adatait láthatták vagy hitelesen végére járhattak: épen úgy éles vizsgálat alá kell vennünk az események és egyének felőli ítéleteket oly esetekben, midőn maguk épen azért, hogy egykoruak, érdekelve levén, ez érdekeltség — mi gyakran az önérdek védelmévé s az igazság mint legmagasb közérdek ellenségevé lesz — tehette őket részrehajlóvá. Forgácsra nézve épen ez forog fenn. Ő buzgó catholicus, János Zs. — tágasb értelemben véve e szót — buzgó protestans; amaz korábban valóságos, később csak címzetes váradí püspök; ez erdélyi fejedelem, ki alatt 1566. mart. 10 és május 28. a tordai országgyűlés végzéseinél fogva a váradí káptalan tisztétől el lön mozdítva; J. Zs. a reformationak terjesztője, Forgács határozott ellen-

zöje; amaz a világi kézre jutott egyházi jókban birtokosaikat védte, ez Oláh érsekkel a magyarországiaknak visszaadatását eszközölte, sőt az 1560. apr. 10. költ királyi rendeletet maga ellenjegyezte; ¹⁾ a fejedelem Erdélynek s kivüle M. ország nagy részének ura s mint ilyen Ferdinánd és Miksa császárral örökös háboruban élt, Forgács addig, míg amaz a győri püspökséget nem adta Delphinus atyának, a királyi helytartói méltóságot pedig Bornemiszának ²⁾)-leghűbb alattvalója volt: elkísérte őt a német birodalmi gyűlésekre, követségeket, címeket fogadott el tőle, halálakor felette dicsbeszédet tartott, s ezen rokonszenvét Miksára is átruházta. Végre, az unitáriusok irányában oly türelmetlen, a milyen még csak Timon tud lenni. Innen van, hogy bosszus indulata a legszembezőkőbb igaztalanságokra ragadta, nem átalván róluk azt irni: „hogy ők az evangeliumot nem ismerik el, a bibliát gonosz elmével forgatják, nem keresztelkednek még, soknejuségben élnek, urvacsorát nem vesznek sat.“ ³⁾ Ha mindezekhez hozzá tesszük, a mit róla Katona mond, hogy ő mindig hajlandóbb kárhoztatni, mint dicsérni az embereket ⁴⁾, — bőségében leszünk az okoknak, melyek képesek rábirni az igazság becsülőit arra, hogy Forgácsnak J. Zsigmondról való ítéletét bővebb vizsgálat nélkül után ne mondják.

Legmélyebb oka azonban e jelenségnek az, hogy János Zsigmond uralkodása arra az időre esik, midőn Magyarország állami, társadalmi s vallási élete az anarchia tetőpontján állott, midőn régi közintézményeit úgy összevissza bontották a mohácsi vész következményei és a reformatio, hogy „kő kövön nem maradt.“ Két pártra volt szakadva az ország. Az egyik, mit gúnyosan „német“-nek neveztek, a dynastiai kérdésben az örökösödésre és oportunitásra, vallásügyekben az anya-egyház csallhatlanságában való hitre s Róma másfél évezredes jogára, a másik, mit „török“-nek gúnyoltak, az elsőt illetőleg a népjogra és irott törvényekre, az utósóra nézve a honban általánosan forrongó elmékre hivatkozott. Melyiket, s egyiket miért ítélnék el inkább, mint a másikat? A magyar királyi székre való következés jogát kétség felett állónak, akár egyik, akár másik fél eszközeit merőben törvényeseknek mondani nem lehetett. A két küzdelem két létező s a nemzet utósó

¹⁾ Katona, XXIII köt. 403. l. ²⁾ Szalay, M. ország Tört. IV köt. 343. l.

³⁾ Forgács, Commentar. 622. l. ⁴⁾ U. o. 228. l.

ize-csontjaig elterjedt irányt képviselt: amaz a külföldi és catholicus, ez a nemzeti és reformatiora törekvő pártét. Mindkettőnek meg volt jogalapja. Mindkettő nagy és erős volt, de Zápolyaé, az országból kinyomatása előtt, valamint visszajövele után halálaig erősebb s népszerűbb. 1542. a 14. t. cikkben maga a magyar országgyűlés úgy nyilatkozott, hogy azok az egyháznagyok, bárók és főrendek, kik özv. Izabella királynét szolgálják, az országnak nem megvetendő tagjai; hat évvel később 1546. nov. 25-én ugyanazon országgyűlés még tovább ment s világosan elismerte, hogy Izabella és Martinuzi tettleg is többet birtak M. országból mint Ferdinánd... Itt ugyszólva az ország és nemzet küzdött önmagával! Korának két nagy kérdésével víva s egyiket is meg nem oldhatva, szállt sirjába I Zápolya, s mindkettőt, Buda fővárossal, Erdélylyel és a tőle birt Magyarországgal együtt, a váradi 1538-diki — magán jellemű s éppen ezért országhökötelezővé nem válhatott — békekötés VII és X pontjai ellenére örökségül hagyta tizennégy napos fiának... Terhes örökség, a mi nek még is elfogadása politikai szükségesség, eszélyességi tény s a meghalt király iránt kegyeleti tartozás volt. Történelmileg áll, hogy Magyarországot a török kezéből csak így lehetett megmenteni. Szolimán e földet, mit fegyverével szerzett sajátjának mondott, senki másnak s legkevesebbé engedte volna Ferdinándnak; sőt nyilván megesküdt, hogy a míg ő él, addig más nem lesz a magyarok uralkodója, mint János király fia. ¹⁾ Másfelől a nemzeti párt Magyarország önálló államlétét s alkotmányos kormányformáját a germán, a reformatio ügyét a catholicus elem befolyásától féltvén: a Mária-Báthori-pártnak dynastiát illető politikájába beléegyezni nem tudott. Tűz és víz volt a kettő, egyesíteni nem lehetett. E küzdelem I Zápolya halála óta, Martinuzi helytartósága alatt titokban folyt, a királynének Erdélytől és a koronától megfosztatása a parázs alatti tüzet fellobbantotta. A felek „engesztelhetlen gyűlölségét“ kitört ellenségeskedés követte, mi avval végződött, hogy Erdély népei, egyfelől Perényi sorsán okulva — kit egy hatalmas felekezett mint a protestantismus főtámaszát, nyolcz évig tartott börtönben, mignem ott az élet nyomorékjává lett ¹⁾ — másfelől Castaldo néhány évi erőszakuralmában Ferdinánd alatti jövő sorsuk előképét látva: 1556. a szász-sebesi és kolozsvári országgyűléseken a

¹⁾ Katona, XX köt. 2. rész, 1418. l. Magy. Tört. Eml. IX. k. 151 l. ²⁾ Szalay, Magyarország. Tört. IV. k. 234. l.

velök együvé tartozó magyarországi megyékkel külön dynastiát alapítottak, királyokká s nemzeti fejedelmökké I Zápolya fiutódát, együtturalkodóvá özvegyét tették, az által pedig, hogy az egyházi jókat világiaknak nyilvánították, s fejedelmi székhelynek Gyula-Fejérvárt, éppen a catholicus püspöki lakot választották, a romai catholicus vallástól elválván, ugyszólva egyetemleg a reformatio zászlója alá mentek át. Ha János Zs. akár a váradi békekötés feltételeinek aláveti magát, akár a szász-sebesi szabad választást elutasítja, a nemzeti párt vezér és zászló nélkül marad, s míg más valakiben egyesülhete, a töröknek az ut önként nyílt volna meg egész Magyarországra. A mi János herczeg irányában török részről némileg becsületbeli kötelesség, más bárkire nézve csak tetszés dolga fogott volna lenni. De tán a mint a királyné érdekével, úgy nem fért volna meg egy királyi herczeg önérzetével is ily tény, mely, mint félelem műve, a nemzet őt bálványozó részének megvetését s célja elérésére más eszközök választását vonta volna maga után, mint eszélyességi tény pedig a főczélnek az ország- és nemzetegység megmentésének kezességeivel nem birt. Mert ez nem egyéb lett volna, mint a nemzetnek önmagáról lemondása, sorsának a felette küzdő két ellenfél kegyelmére bizása. Másfelől a reformatiotól elfordulván, elfordult volna tőle is az arra elkészülte volt ország. A Perényiek, Petrovics, Nádasdi, Zrinyi, a Drágfiak, Kendiek, a Tisza-vidék, az összes szászság és erdélyi magyar városok mind át voltak hatva Luther és Calvin eszméitől. Eszélyes és czélszerű lett volna-e az újonnan választott fejedelemnek szembeszállni oly iránynyal, mely már a népeké volt? oly eszmékkel, melyek létezésök jogát önerejükből vették s annyira érezték, hogy érette mindenre képesek s készek voltak? De vajjon nemzeti önállásunkra s ősi alkotmányunkra nézve is hasznos lett volna-e ellenkező politikát követni? Az, hogy a törvény ellen cselekvők M. országból Erdélybe, innen viszont oda menekültek, s ha hűségére tértek át, mindkét fejedelem védelmezte, kétségkívül elősegítette a politikai-erkölcsi romlást; de másfelől Ferdinánd már is nem akart magyar nádort s évenkénti országgyűléseket látni, M. országon lakni vonakodott, számos németet tett főhivatalokba s adót és katonát megyei uton szeretett volna szedetni, — e tekintetben tehát a Magyarország keleti részében lakó magyar fejedelem és magyar tanácsa mint szintén alkotmányos igazgatásformája úgy állott a korlátlan uralkodásra hajló romai csá-

szárral és magyar királyyal szemben, mint egy Damokles-kard, mint egy folyvást arra intő jel, hogy M. ország törvényeit tartsa meg, különben népe bizalmát s koronáját kockáztathatja. Volt is erre példa Bocskai, Bethlen és I Rákóczy uralkodásuk alatt többször. . . Azonban mi most még e kérdést hagyjuk függőben, gyűjtögetve az adatokat, felvilágosítva s megállapítgatva a tényeket. Egy emelkedtt lelkű, igazságtól áthatott történetíró majd igaz feleletet ad rá. S nemzetek életében az okulás, gyakran, ha későcskén is, idejében van.

Mindezen viszonyok és tények méltánylása nélkül János Zsigmond életéről s uralkodásáról helyes és igaz ítéletet nem lehet hozni. A kik róla, kivált a mult századokban írtak, e szirtek egyikén vagy másikán szenvedtek hajótörést. A ki nem a nemzeti pártton volt s a reformatiót főként az államegység szempontjából vagy tán elvben is rosszalotta, természetes, hogy igazságosan nem ítelt oly fejdelemről, a ki mind a dynastia-változtatás, mind a reformatio kérdésében a nemzeti párt felfogásához simult, s elfogadván az elvet, azt hatalma minden eszközeivel gyámolította s életbeléptetni igyekezett. Voltak ugyan egykoruak is, a kiknek róla való nézete kedvező; azokat hátrább megemlítem. Nem egyszer az ellenfél jelesei is írtak neki és róla hízegőleg, azért, hogy magukhoz vonják, de célt nem érven, később megváltoztak. Ezekről is lesz szó. Ezeknek s ócsárlóinak szemében ő, és a kik kiskorusága alatt nevében kormányoztak s Magyarorszáiban magyar dynastiát kívántak alapítani, a kik alatt és által — miután ez nem sikerült — Erdély a m. országi részekkel független választó-fejedelemséggé alakult át: mind önzők, forradalmárok s mindnyájokért felelős ő, — a reformatiót előmozdították, reformált vallásokra tértek, sőt a fejedelem idővel éppen unitáriussá — vagy, a mint ők szeretik mondani, ariánussá — lett, tehát eretnekpártoló, könnyelmű és a közvélemény és történelem kárhoztatására méltó: körülbelől ez a veleje a felőle hozzánk régiebb időkből lejtő protestansellenes s éppen ezért sem a bíráló történetészet, sem az igazságos közvélemény ítélőszéke előtt meg nem állható véleményeknek. Hogy ennek kutfeje a felületes tudás és egyéni elfogultság, olykor a más véleményűek iránti türelmetlenség és gyűlölködő szellem, hogy az igazság nem itt áll, s János Zsigmond a magyar nemzeti önállóság és alkotmány-fenntartás, valamint a reformatio ügyének nagy szolgálatokat tett, sőt mindkettőt győzelemre segítette, életnek és uralkodásának itt következő rajzából ki fog tűnni.

János Zsigmond született 1540. jul. 7-én ¹⁾ d. u. fél öt órakor ²⁾, Budán a királyi várpalotában, atyjának Balassa és Mayláth erdélyi pártütő vajdák elleni hadjárata alatt. Szerémi szerda-napra teszi születését ³⁾; megkeresztelték Budán ⁴⁾, első nevét atyjáról, másodikat anyai nagyatyjáról I Zsigmond lengyel királyról — anyja kivánsága következtében — ⁵⁾ kapta; keresztatyák voltak Atthinay Deák Simon országbíró és Márkus Péter királyi tanácsos ⁶⁾. Ascanio Centurio, Comes Natalis, Thuanus, Ortelius s ezek után indulva Ostermayer — e tekintetben egyedül álló hazai krónikairónk — István nevet is tulajdonítanak neki; azt írják, hogy elsőben Szolimán kedvéért — némelyek szerint rendeletéből — Istvánnak nevezték, de később atyja emlékére Jánosra változtatták. E krónikák megjelenési ideje azt mutatja, hogy íróik Joviustól vették át e véleményt, a ki 1567-ben megjelent történelmi művében ⁷⁾ folyvást e néven nevezi, de hazai történetíróinknál, Ostermayer krónikáját kivéve, sehol nem látjuk e nevet. Bornemisza Tamás, szemtanu, krónikájában így ír erről: János királynak fiát a keresztségben Jánosnak nevezték ⁸⁾, Bethlen: János Zsigmondnak írja ⁹⁾, Istvánffi hasonlóképen, Brutus és Siegler: II János királynak ¹⁰⁾, Forgács: II Jánosnak ¹¹⁾, Vrancsics, Borsos Sebestyén és más egykoru írók: János herczegnek, ifju János királynak, e füzet elején álló egykoru mellképen: oppelni herczegnek iratik, diplomáiban többnyire így jó elé: „János — olykor Második János — választott király ¹²⁾, 1557-és 1558-beli pénzein ez áll: János Zs. M. ország királya, az 1560-és 1565-belin: Második János M. ország sat. választott királya, az 1562-belin: János Magyarország vál. királya sat. ¹³⁾. Hazai kutfőink, diplomatikánk és a ténylegesség-e teljes öszhangzása nyomán megállapítottunk vehetjük azt, hogy János Zs-nak harmadik — István — neve történelmileg nem igazolható, valamint a II János Zsigmond

¹⁾ Két magyar krónika, 30 l. Erdélyorsz. Tört. Tára I köt. 17 l. E napra írják Siegler, Brutus s más egykoruak. Tévednek tehát Miles és mások, kik ezt jul. 3-kára teszik. ²⁾ Siegler, Bénél 70. l. ³⁾ Szerémi György emlékirata (Magyar Történ. Emlékek) I köt. 345 l. ⁴⁾ Két m. krón. 43 l. ⁵⁾ Istvánffi Nic. P. Hist. Vien. MDCCLVIII, XIII könyve 140 l. ⁶⁾ Pray Epist. Proc. II k. 387 l. Két m. krón. 26 l. ⁷⁾ Pauli Jovii Historia sui temp. Basileae MDLXVII. ⁸⁾ Két m. krón. 34. l. ⁹⁾ Bethlen, keresdi kiadás, 118, 134, 213, 223, 225. s több lapjain. ¹⁰⁾ Brutus (Joh. Michael) Rer. Hungaricar. et Trans. Libri XIII, a Teleki-könyvtárbeli példány szerint. Siegler, Katonánál XXIII. k. 344. l. ¹¹⁾ Forgács, Commentar 68. 212. s több lapjain. ¹²⁾ Látható a kolozs-monostori konventnél eredetiben fenlevő királyi jegyzőkönyveiben — Liber Regius. ¹³⁾ Catalogus Nummor. Hung. et Trans. Instituti Nation. Szechenyiani II. r. Nummi Trans. 7—9. 129—130. l.

név sem; mivel előtte egy királyunk sem viselte azt a nevet. He-lyes elnevezés egyedül a „II. János, választott király,“ mint-hogy atyja I-ó volt e néven, vagy: „János Zsigmond, választott király“; minthogy mind kettős neve, mind megválasztása történelmi alapokon nyugszik.

Budavárának, sőt M.országnak rég nem volt örvedetesebb napja, mint 1540. jul. 7-ke. Feltünőleg bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a midőn egy alkalommal, már erősen terhes korában a tem-plomból jött ki a királyné, nagy örömháng és kiáltás lón minden-felé: „Adja Isten, hogy legyen magyar hazánkknak ma-gyar királyfia; ne szoruljunk más nemzetre, és ne haljon ki magyar vér!“¹⁾ Midőn pedig a királyné szült, a nép több helyt két-három nap harangoztatott, a várparancsnokok örö-met lövettek, az ország egyik végétől másikig ment a kedves hir, kivált Erdély népeinek öröme határtalan volt.²⁾ E koronaörökös születése mégis felhők közt feljövő naphoz hasonlított. I. Zápolya részéről az 1538. febr. 24-én kötött váradi békeszerződésnek egyfe-lől valódi indoka a volt, hogy a lengyel király csak úgy ígérte ne-ki Izabellát, ha Ferdinánd őt királynak ismeri el; másfelől ez ál-tal kifáradt országát akarta megnyugtatni s népének erőgyűjtésre időt adni. Hogy Izabella, „a kiben — Jovius és Bethlen szerint — olasz nyújassággal lengyel kecs párosult,“ 1539. jan. 29-én már János hitvesévé lón eljegyezve³⁾ s februar 23-án vele meg volt esküve és királynévá is koronázva⁴⁾; hogy a király ama bé-keszerződést ki nem hirdettette, s végrendeletében — mit egész titkos tanácsához, névszerént pedig Martinuzihoz és Petrovichhoz intézett⁵⁾ — Szolimánt fia és neje főgyámjává tette, s haldoklásakor körülte levő titkostanácsát — a Perényi árulásai után mindig ma-gánál tartott koronát is⁶⁾ kezökre bizván — a magyar név régi dicsőségére kérte, Petrovicsnak és Martinuzinak pedig, kiknek nem volt családjuk, s feltette, hogy fia ellen cselekedni érdekök-ben nem áll, hit alatt lelkökre kötötte, hogy fiát M.ország bir-tokában megtartsák, s ha az alkalom úgy jó, koronázzák meg; ide-

¹⁾ Erdélyorsz. Tört. Tára. I. k. 8. l. ²⁾ Megolvasandó Vranesics Izabellához 1540. novemberben irt levele Katona, XX. k. 2. r. 1457. l. ³⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1200. l. ⁴⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1220. l. Jovius azt jegyzi meg e házasságról, hogy az kivált Ferdinándnak nem volt inyére, mert előre látta, hogy ha abból gyerek származik, a magyarok szeme azonnal az ő vérből való királyi magzatra fordul XXXIX. k. 228. l. ⁵⁾ Magyar Tört. Eml. II. k. 152. l. ⁶⁾ Magyar Tört. Eml. II. k. 152. l.

gen és ellenséges nemzetből való királyt ne válasszának; továbbá egyetértők legyenek, nehogy visszavonásukkal fia következési jogát kockáztassák¹⁾: — mindezen körülmények kétségtelenné teszik, hogy I Jánosnak ama békekötés VII pontját, mely azt tartja: „hogy ha neki fia gyermeke lesz is, halála után egész Magyarország Ferdinándra szálljon, fia pedig atyja szepességi birtokait „Szepesi herczeg“ czimmal örökölje,“ megtartani komoly szándéka nem volt. Brutus írja, mint egykoruaktól hallomást, hogy Ferdinánd Erdélyt is I Zápolya birtokai közé érte, a mi a kiegyenlítésre kedvező lesz vala; de miután ennek sem történetíróinknál, sem oklevelekben nyomát nem találjuk, s az Ferdinándról tán fel sem tehető, a másik véleményt pedig, mely a visszalkodás valódi kútfejének éppen ezt tartja, adatok és tények sora támogatja: abban kell megállapodnunk, hogy a váradi békekötésnek az ifju János királyt atyja királyi jogaiból kizáró iránya volt az, a mi I Jánosnak nem tetszett s a minek megtartására magát kötelezettnek nem tartotta. Ezek voltak János Zs. élet-egén ugyszólván már születése előtt borongó azon ködfoltocskák, melyek atyjának Szászsebesen 1540-ben sz. Lőrincznap előtt²⁾, Mindszenti szerént július 21.³⁾ reggeli nyolcz órakor⁴⁾ történt halála, Mayláth- és Balassának Ferdinánd ösztönzésére⁵⁾ ellenök fellázadása, legyőzetésök után ugyanannak nyílt fellépése, Szolimánnak pedig az ő érdekekben kezdett kétszinü hadjárata következtében csak hamar oly vészterhelt felhökké váltak, hogy a különben is beteg, gyászoló királynét, a vérig-velőig magyar agg Verbőczy és a körülte csoportosult nemzeti párt reményeit, az országgal együtt gyászba borította. A mint a király szemeit behunyta, tanácsa intézkedett az ország békéje fentartásáról, s a gyászcsetről hirt vivő követeket küldvén a lengyel királyhoz és Szolimánhoz: „ez utósót a meghalt atya birodalmának és jogainak fiára ruházására, a királyné és fia feletti főgyámság elvállalására, s egy újabban ismeretessé lett adat szerént⁶⁾ arra kérte, hogy ha János Zs.-nak örököse nem lesz, az ország nagyjainak

¹⁾ Jovius, II. köt. 2. r. 233. l. Vranesics, Kováchiánál Script. minor. I. k. 2. szakasz. 51—52. 54—55. II. Ugyan ő, Magy. T. Eml. II. k. 152—153 II.
²⁾ Két m. krón. 42. l. ³⁾ Erdélyorsz. Tört. Tára I. köt. 19. l. Oláh, Bél M—nál Dec. I. 40. l. ⁴⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1374 l. a személyesen jelen volt Vranesics leveléből. Bethlen tehát téved, midőn azt hét órára teszi. Tört. 119. l. ⁵⁾ Erdélyország Tört. Tára I. k. 9. l. ⁶⁾ Szalay, Adalékok sat. 189—190. II.

lehesse más királyt választani;“ maga pedig a tanács a király halt testével, erős katonai fedezet alatt Gyulafejérváron és Déván át Budára¹⁾, onnan Székesfejérvárra ment²⁾ s a királyt september 15-én³⁾ eltemetvén, ugyanekkor fiát megkoronáztatta. Budaváros polgárai esküt is tettek le az új királynak⁴⁾. „Székesfejérváron — írja a rendesen jól értesült Jovius — fényes pompával lőn a király eltemetve, a csecsemő fejére rátették azt a régi arany koronát, melylyel Istvánt a magyarok első királyát megkoronázták; mert a magyarok nem tartják törvényes királynak, a ki azt a nemzet önkéntes átadása következtében fején nem viseli.⁵⁾ Azonban — írja folytatólag — az uralkodás tisztét a főrendek közakarattól Izabella királynérahúzták, oly formán, hogy az oklevelekben a fiu és anya neve elől íródjék, s az ország pénzei kettőjük czime alatt legyenek verve.“⁶⁾ Comes Natalis is írja, hogy a királyfit megkoronázták s némely főrendek az ő hűségére megesküdtek⁷⁾. Forgács hasonlólag megválasztottnak s megkoronázottnak állítja⁸⁾. Miles, egy századdal később élt krónikairó azt jegyezte fel: „hogy a királyfit anyja ölében koronázták meg, a kormányt neki átadták, úgy, hogy a királyi pecséten és pénzekben az ő neve elől, anyjái hátul álljon.“⁹⁾ De az elsőben téved; a királyné beteg levén, ott sem volt, különben miért tartotta volna fel jul. 27. 1542-ben erdélyi fejedelemségre léptekor férje temetési ünnepét Gyulafejérvárra?¹⁰⁾ Az utósót — úgy látszik — Joviustól vette. E megválasztást Somogyi Ambrus¹¹⁾ a XVII század elején, és Grondzky¹²⁾ annak utófelében élt írók is említik; de az első téved, midőn az előbbiektől eltérőleg azt Székesfejérváron a kereszteléssel egyidőben történetnek állítja, az utósó tudósítása pedig mint nem oklevéli adat, nem bir bizonyító erővel. Vrancsics ismét mindeniktől éppen a főpontban tér el, Gyulafejérvárt költ levelében mint hallomást irván: „hogy e választást a Rákos mezején az országgyűlés hajtotta végre, melyen azonban Ferdinánd hívei nem voltak jelen“¹³⁾. De legkimerítőbben s Joviusal nagyon egyezőleg adja elé Bethlen. „János király temetése — úgy mond ő — Székesfejérváron nagyszámu főrendek és nemes-

¹⁾ Szerémi, 354. l. ²⁾ Katona XX. k. 2. r. 1373. l. ³⁾ Katona u. o. 1394—1399 II. Téved tehát Szerémi, (Magy. Tört. Eml. I. k. 354. l.) a temetést augusztusban Lőrincz vértannapjára tevén, valamint Bethlen is. ⁴⁾ Szalay, Magyarország. Tört. IV. k. 211. l. ⁵⁾ Jovius, II. k. II. r. 234. l. ⁶⁾ U. az. u. ott. 235. l. ⁷⁾ Comes Natalis Venetus, Historia sui temporis sat. 78. l. ⁸⁾ Forgács sat. 302. l. ⁹⁾ Miles, Würngengel sat. 31. l. ¹⁰⁾ Bethlen, 142. l. ¹¹⁾ Script. rer. Trans. II. k. 184. l. ¹²⁾ Gr. Kemény, Coll. Mspt. Histor. minor. I. k. 20. l. ¹³⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1417. l.

ség jelenlétében, a királyné nélkül — a ki még betegségéből nem gyógyult vala fel — királyi ünnepélylyel ment véghez aug. 15-én. (E nap hihetőleg tollhibából áll sept. 15. helyett.) Ezután rögtön a gyámok és más főrendek megemlékezvén a király végórájában hozzájuk intézett reménykedésére, melynélfogva a magyar nemzet ősi dicsőségére kérte őket, hogy halála után inkább az ő véreből, mint idegen nemzetből való királyt emeljenek a királyi székre: a csacssemő János Zs-ot minden ott jelen voltak közmegegyezésével M.ország királyává választották, az igazgatást anyjának adván, ugy, hogy a közirományokban a fiu és anya nevek elől irassék, s a pénzek is e czimet viseljék, egyszersmind három személyü tanács adván mellé: a belügyekre Petrovics, a kincstáriakra Martinuzi, a hadügyre Török Bálint¹⁾. Ezekkel a külföldi és hazai tanukkal szemben áll Brutus, a ki a koronázást kétli azért, hogy a kiktől ő megkérdezte — bár a temetésen jelen voltak — ellenkezőt állítottak²⁾. Ezek azonban hihetően Ferdinánd-pártiak levén: mint imént látók Vranesicsnál, nem voltak jelen a koronázáson, s érdekekben állott e tényt lehető közjogi következményeiért elhallgatni. De minthogy itt vagy amott, egy vagy más alakban, a választás tényét valamennyi állítja: azt történelmi alapon nyugyónak mondhatjuk, a kérdés törvényességi oldalát érintetlenül, azt pedig további nyomozás tárgyának hagyván fenn: ha e választás Székesfehérváron a temetéskor, vagy a Rákos-mezőn tartott országgyűlésen történt-e? E megállapodás mellett szól az ország kormányzásának, a diplomatiiai levelezés- és pénzügynek ily értelemben történt intézése. Magyarország Tiszán inneni részeiben ugy mint Erdélyben a törvények, közirományok és nép, a papság és írók, őt királynak ismerték el, ugy irták és tisztelték; maga királyi jegyzőkönyvében és diplomáiban, pénzein és levelezéseiben, követségeknél és békekötésekben magát mindig választott királynak irta; a török, francia és lengyel udvarok annak ismerték, sőt Kassáig ki s a Tisza-vonal hosszában tényleg királyi hatalommal uralkodott, háborut folytatott és békét kötött, törvényt hozott és kegyelmezett. Hogy Ferdinánd és hívei nem ismerték el királyi jog- és hatalomkörét: Erdély és a hozzátartozó m.országi megyék akkori közjogát érvénytelené, tényleg létezett önállását nem voltta nem teszi.

¹⁾ Bethlen, 118. l. ²⁾ Brutus, III. k. 52. l.

Verbőczi kancellár és Eszéki János pécsi püspök, török portára ment követek, hosszasan mulattak részint Lippán, várva a portától kivánt védlevelet, részint Konstantinápolyban. Feladatukat nehezé tette Mayláth ármánya, ki a szultánnal elhitette volt, hogy János királynak nem maradt fia. Mielőtt tehát választ adna követet küldött Budára, hogy végére járjon. „A királyné gyászba öltözve zokogó sirás közt fogadta s szemei előtt emlőjére vette kisdédét, ajánlva őt a szultán kegyébe. A követ szinte könnyezésig meg volt hatva, letérdelt, a gyerek lábait csókolta, átadta a számára hozott ajándékot, s ura nevében biztosította a királynét, hogy míg fia él, német a magyar királyi széket és uralkodást el nem nyeri, hanem az a kis János hercegé lesz“ ¹⁾. A követ visszaérkezéivel Szolimán rögtön határozott. A magyar követség már 1540-ben oct. 7-ről tudósította a királyné tanácsát — Martinuzit, Petrovicsot, Török Bálintot és Podmaniczki Jánost — „hogy a szultán János király fiát tiz ezer arany évi adó fizetés mellett atyái székében s annak Magyarország és Erdély minden határaiban gyakorlott hatalomkörében meghagyta“ ²⁾. Ha pedig Jánosnak — az Athnamében hibából István áll — halála történnék, a magyarok egyetértvén, válaszsza-
nak egy jeles főembert, a kihez bizhatnak, a szultánnak adják értésére, s ahoz tartsák magukat, a mit rendel“ ³⁾. E tudósítás hitelességét bizonyítja Jovius. „Szolimán — így ír ő — Verbőczi és Eszéki előtt három basa jelenlétében úgy nyilatkozott, hogy ő oly szándékkal engedte át Jánosnak M. országot, hogy maradékira is átszálljon s azok mindaddig birják, míg az ő jótéteményére megémlékeznek; egyszersmind állandó barátsága s a gyámi kötelesség elvállalása jeleül átadott a követeknek, hogy azt a királyfinak vigyék: egy arannyal átszőtt királyi palástot, bogláros paizst, aranyos nyelű buzogányt, és gyöngygyel kirakott hüvelyű horgas kardot“ ⁴⁾. Szolimán később, 1541-ben, a pesti mezőn a királyné tanácsosai előtt ezeket ismételte s Athnaméba foglalta.

Azonban alig hangzott el az öröm-hír, Ferdinánd a váradi békeszerződés teljesedésbe vételére követséget s kíséretében hadat küldött Buda alá. A benlevő királyné és hívei közel egy évig

¹⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1417—1418. II. Magyar Történelmi Eml. IX. k. 151. l. ²⁾ Pray, Epist. Proc. II. k. 87—88. II. Magyar Tört. Eml. II. k. 229. l. ³⁾ Szalay, Adalékok sat. 195—197. II. ⁴⁾ Jovius, 249—250. II.

védtek magukat. Végre Szolimánt segítségül kellett hívniok. . . . Nagy következményü lépés, mely az ország sorsát századokra döntötte el, s a Zápolya-házat a nemzet egy részével gyógyithatlan meghasonlásba hozta. S legszomorítóbb az, hogy ámbár mindkét párt látta a fenyegető veszélyt, mert mind Ferdinánd, mind Szolimán elárulták titkos czéljokat, még is egyesülni nem tudtak. . . . Szolimán a helyzet urává tette magát. Követség által a királynét arra kérte, hogy fiát táborába küldje. A követ a királyfinak ajándékba négy aranyos gyerek-köntöst s három török lovat vitt, nyakukról nagy aranyos lánczok függtek alá. ¹⁾ A királyné nem tudta mit tegyen? Ha küldi fiát, ha nem, szövetségesét vesztheti. Lelkébe a gyanakodás félelmet öntvén, hosszason vonakodott. Végre titkos tanácsülésben, leginkább Martinuzi hathatós sürgetésére, a többség a kiküldésben állapotodott meg, oly feltétellel, hogy az egész tanács kövesse, s Petrovics saját ölébe véve adja át a szultánnak ²⁾. „Szép aranyos szekeret készítették számára, két főnemes udvari hölgyet adtak mellé, s dajkájával együtt bele ültetvén, Petrovics, Martinuzi és Török Bálint különös felügyelete alatt a titkos tanács kíséretében Szolimánhoz küldötték. Bornemisza azt írja, hogy a királyné nem bizott Martinuziban, ki — ugymond — se nem nős, se nem fias ember s nem tudja micsoda legyen a magzati szerelem: Török Bálint lelkére kötötte fiát, s kérte, hogy mint magáéra úgy viseljen gondot, hogy el ne vesszen, s hozza megint békével vissza.“ ³⁾ Szolimán nyájasan fogadta őket, de midőn a gyereket át akarta venni, az a sok fegyvertől, a nagy fénytől megijedt, s dajkájától elválasztani nem lehetett. Ez vitte és adta tehát két udvari hölgy kíséretében a kis fiut Szolimánnak, ki azt megölelte, megcsókolta, atyja hirtelen haláláról a körülállókkal kegyelettel szólott, s a fiának ahoz való hasonlatosságát megjegyezte ⁴⁾; azután őt Szélim és Bajazét nevű fiainak bemutatatta, azok is megölelték, megcsókolták, mire sirásra fakadt; meghagyta fiainak, hogy Jánost kegyeltjöknek, s mikor majd felnő, barátjoknak tartsák. ⁵⁾ Ebéd után a szultán neki aranyos kis pálczát, dajkájának száz arany forintot ajándékozott, ⁶⁾ s elbocsátván magától, Márkus Péter és Podmaniczki János kíséretében — a többi tanácsosokat a szultán ott tartóztatta — késő estve szövétnekfénynél érkeztek vissza a kétségbeesés közt várakozó királynéhoz.

¹⁾ Vrancsics, Magy. Tört. Eml. II. k. 165. l. ²⁾ Ugyan az, 195. l. A tanács tagjai voltak: Verbőczy, Martinuzi, Petrovics, Török Bálint, Batthyáni Orbán, Márkus Péter és Podmaniczki János. ³⁾ Két m. krón. 55. l. ⁴⁾ Vrancsics, Magy. Tört. Eml. 2. k. 195. l. ⁵⁾ Jovius, 288. l. ⁶⁾ Szerémi, 368. l.

Éz 1541-ben aug. 28-án történt ¹⁾ Szolimán nem tudván rábírní a magyar tanácsot, hogy Budát neki önként s hivatalosan átadják: aug. 29. és sept. 1. két követséget küldött a királynéhoz Martinuzi kíséretében azon izenettel: „1) A szultán Verbőczinek és Eszékinék adott izenetében helybenhagyta János király azon végrendeletét, hogy Frater legyen a királyné és fia gyámja, 2.) ha fia a húsz esztendőt megéri, neki Budát minden okvetetlen általereszti és úgy hagyja őt királyul az országban, mint az atyját, és ha neki halála történik, fiainak testamentomban hagyja, hogy valamelyikre az ő császári széke esik, a fiát ilyenképen szeresse, tartsa és oltalmazza. ²⁾ De mindezekért cserébe kívánja tőle Budavárát. A királyné és fia nem képesek — úgy mond — M.országot és fővárosát Ferdinánd ellen oltalmazni, ő pedig vén, nem jöhet mindannyiszor ily költséges hadsereggel segítségükre“ ³⁾. A királyné eleinte nem akart kimenni, míg féltettebb vagyonát ki nem hordatja, de később meghajlott a hajthatlan végzet előtt. A várost 29-én a törökök átvették. 30-án Izabella köszönetet izent a szultánnak fia visszabocsátásaért s Rusztem basának drága arany lánczot küldött. Sept. 1-én a vár kulcsát kérték. 2-án Szolimán két fiával együtt felment a városba. 3-án utoljára tanácskozott a királyné és fia sorsa felett. 4-én visszaküldötte a tanácsosokat ⁴⁾. Ez előadást Hatvani ⁵⁾ és Vrancsics ⁶⁾ nyomán oda kell kiegészítnünk, hogy: „Szolimán János fiának addig is birtokába adta Erdélyt, a temesi bányságot és M.országnak a Tiszától Erdélyhez csatolt részét,“ Bethlen szerint pedig M.ország mindazon részét, mely Kassától kezdődőleg Máramarosig és Temesvárig terjed, Martinuzira bizván mint helytartóra az ország igazgatását, Petrovicsra a tömösvári parancsnokságot; mindezekről Athnamét adott, s megtartását Istenre, a profétára és kardjára esküvéssel fogadta ⁷⁾.”

A királyné sept. 5. a várat elhagyván, fiával együtt bujdosóvá lett. Rá nézve Budával M.ország is elveszett. Az elmék Szolimán elleni közingerültsége, a kedélyek mély megindulása közt Pe-

¹⁾ Vrancsics, Magy. Tört. Eml. II. k. 165. l. ²⁾ Két m. krón. 61—63. ll. Székely István is írja 1559. Krakkóban megjelent krónikája 233. l. hogy Szolimán János Zs-nak 20. éves korára ígérte Buda visszaadását. ³⁾ U. az u. ott. ⁴⁾ Vrancsics, Magy. Tört. Eml. III. k. 219—223. ll. ⁵⁾ Hatvani, Tört. Zsebkönyv, 244. l. ⁶⁾ Vrancsics, Kovachichnál, Script. minor. II. k. 135. l. ⁷⁾ Olvasható kritikailag egybeállítva „Erdély különválása M.országtól“ című könyv 74. l.

trovics, Martinuzi, Márkus Péter és Batthyáni Orbán tanácsosai kíséretében, török fedezet alatt Körösön, Tisza-Varsányon — hol egy napot mulatott ¹⁾ — Kun Sz. Mártonon²⁾, Gyulán át a temesi bánságba Lippa várába távozott. Itt mulatott tavaszig, mert Ferdinánd Mayláth által erdélyi útjába is akadályokat gördített; de Martinuzi és a porta intézkedése folytán 1541: jul. 19-én elfogattatván, Konstantinápolyba vitetett. „Az erdélyi rendek már 1541-ben sz. Mária Magdolna napján a megholt király ő felsége fiának nemcsak hívségére tértek, de arra országul meg is esküdtek“³⁾, az 1542. mart. 29-én tordai országgyűlésen: „befogadását és oltalmazását meghatározták“, ⁴⁾ sőt tisztelkedő és fejedelmi székébe meghívó két követséget küldöttek elé Dévára és Lippára. Jul. 26-án már Gyulafejeváron volt s lakhelyül az éppen akkor-tájt meghalt Statileo János erdélyi püspök kastélyát foglalta el. Az 1543-i tordai országgyűlésen ily végzést hoztak: „Mivel ő királynéi felsége e veszályos időkbén maga és fia életét és javait kockáztatja s az ország Rendeivel minden sorsban osztozni kész, illő, hogy birjának teljes hatalommal Erdély és más az ő felségeik neve alatt levő minden helyek és megyék kormányzásában, minden hivatalok és tisztviselők — maga a helytartó is — függjenek ő királynéi felségétől és fiától, úgy, hogy Magyarország királyainak kedvezményei és kiváltságai szerint ezen ország szabadsága sértetlenül fentartassék és az ország minden bajait ő felsége igazgassa tanácsosaival egyetértőleg. Mikor nagy ügyek-bajok jönek elé, hallgassa meg nem csak titkos tanácsát, hanem a három nemzetből — az 1542. mart. 29-én kelt I t. cz. értelmében — kinevezett (hét-hét) országos tanácsosokat is (I—II t. cz.); továbbá végezték, hogy az évi adóval menjen minden nemzet részéről egy-egy követ a portára, az adót a királyné követe vigye, az hozza meg az izenetet is. Miután az adót átadták, köszönjék meg a császárnak, hogy a felséges János király fiát tette az ország fejedelmévé s kérjék, hogy arra az esetre — mit Isten távoztasson — ha ez meghalna, erősítse meg az ország azon szabadságát, hogy fejedelmévé választhasson mindig valakit a magyar nemzetből valót. (IV t cz.)“⁵⁾

¹⁾ Szerémi, 371. l. ²⁾ Ugyan az, 372. l. ³⁾ Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 39. l. 5. czikk. A két magyar krónika szerint — 69—72 ll. — e megesküvés jul. 22. történt rósályi Bornemisza Boldizsár erdélyi főkapitány előtt. ⁴⁾ Ugyanott. ⁵⁾ Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 50—51. ll.

Áz 1544. apr. 24-én Tordán hozott I t. cikk szerént: „a három nemzet egységére lépett s magát az ország terheinek a jogok arányában egyenlő hordozására kötelezte, a XIV-n az adományozás, az aug. 1. Tordán hozott II t. cikkben a kegyelmezés, IV-ben a kincstári jövedelmek szedése, X-ben az országgyűlés-hirdetés, XIII-ban a törvénymege erősítés jogát a királynéra ruházván“¹⁾: az új fejedelmi szék alapjává Erdély három nemzeti szövetséges államrendszerét alkották, s ekképen Izabella és fia uralkodhatását kellően biztosították....

Minden máskép történt. Martinuzi helytartó — némelyek Prorex néven is irták — a kormányzói hatalmat oly vas szigorral gyakorolta az országra, annyira kiméletlenül a királynéra és fiára nézve, hogy az elsőnek nem maradt egyéb fenn, mint az, hogy jármát önmegadással hordozza; az utolsó pedig kinos helyzetéből kiszabadulása végett néha az országgyűlésre, máskor tanácsosaira hivatkozott, egyszer anyját, máskor a szultánt kereste fel panaszos kéréseivel. Hasztalan. A népet a fényűző pap-fejedlem ámitó politikája elaltatta, a nemességet erőszakosságával megfélemlítette, az országgyűlés vagy nem végzett ellene, vagy ha igen, annak nyomatékot szerezni nem tudott, a tanácsosok nem szóltak, anyja helymaradásra, sorsa békével tüzésére kérte; a szultán Martinuzit elébb kötelességére figyelmeztetvén, miután annak nem lett fogadata, tisztétől, utoljára életétől megfosztással fenyegette, sőt többször az ifju király megkoronáztatását is rendelvén: a királyné és Petrovics az országgyűlést ki is hirdették a végre, de mig e — csak szinből sürgetett — parancs egyik évről másra halasztatván, az alig egykettőtől komolyan vett végrehajtás pontjára juthatott volna, Martinuzi Erdély közviszonyainak teljes összegázolása s az önálló fenmaradhatás hitének a népek lelkében kioltása után, Castaldo teljhatalmu császári biztos s főhadvezér fegyveres közbevegyülésével arra vette — a sorsa iránt szintugy kétségbe esett — királynét, hogy az 1551. jul. 19-én aláírta ama, tudtán kívül, romlásukra készített szerződést, melynek II. pontjában: „kiskoru fia nevében lemondott M.ország- és Erdélyhez való jogáról és örökségéről, s azt Ferdinánd császárra ruházta, fia — az I. pont szerént — az oppelni herczegséget kapván cserébe 25,000 forint évi jövedelemmel; a VI-ban kötelezte magát arra, hogy Erdélyben és M.országon leyő minden várait a koronával együtt átadja; a XII-ben, hogy mindaddig Kassán

¹⁾ Gr. Kemény Cod. Artíc. D. Trans. I. k. 58. 62. 65—68. II.

marad, míg a szerződés hitelesítve s annak Ferdinándot illető része teljesítve lesz¹⁾). Midőn a királyné a kolozsvári piaci templomban a koronát Castaldonak átadta, fia szavát elfogta a zokogás, ifju szívét fájdalom töltötte be, ellenség is megszánta volna — írja Bethlen Farkas — oly érzékeny szemrehányást tett érette; anyja vigasztalta, bocsánatot kért tőle, Ferdinánd jóságára hivatkozott s Isten akaratán való megnyugvársra intvén, lecsendesítette²⁾). A korona-átadás után — azon való örömeiben — Ferdinánd levelet irt Izabellához s abban Johanna nevű kisebb leányát János herczegnek nőül ígérte, ³⁾ sőt Castaldo a kolozs-monostori konventben aug. 11-én az ő nevében a mátkaságot vég-re is hajtotta⁴⁾).

A királyné és fia egy évtized alatt most másodszer lettek bujdosókká. Kolozsvárról, fiának betegsége miatt, Martinuzi akaratából, elébb a kolozs-monostori konventbe ment, s több napi ott mulatás után aug. közepén indult el Castaldo és 400 lovas kíséretében; vele volt Kendi Antal, Patócsi Ferencz, titkára és fia nevelője Csáki Mihály s orvosa Blandrata György; aug. 19-én Magyar-Egryen háltak, innet Zilahnak indultak. Castaldo és kísérelő csapata Kolozsvártól két mérföldig, Martinuzi az Erdélyt M.országától elválasztó Meszesig⁵⁾ kísérte, a hol gyámfiát megölelte, megcsókolta, a királynétől elbúcsuzott, s az anyának és fiunak útravalóul ezer-ezer darab arannyal tele egy-egy erszényt adott⁶⁾)... A julius 19-i szerződés és ez elválás: tragicus emléke Martinuzi, királya halálos ágya előtt adott, hűségi szavának!... A királyné tovább kísérelésére a — már most valóban királyi helyettes, régi hívét, Ödönfi, Tinódi éneke szerént — Edenfi Lászlót rendelte⁷⁾). Ez utjában történt, hogy a királyné Zilahon innen egy erdőben szekereből kiszállván, a mint Erdély felé visszatekintett, fájdalmas sohaj közt, egy bükkre nevét s mellé ez — állandó jelmondatává vált — szókat metszé: „SIC FATA VOLUNT“ — így akarta a sors⁸⁾). Kassa és vidéke kormányzó parancsnoka, Széchi Lenard elébe kíséreléssel jött, mint királyi asszonyát idvezelte, de ez — mint Tinódi írja — mégis sirással telepedett le új lakhelyén.⁹⁾ A csere egyenlőten s

¹⁾ Erdélyi Múzeum-egylet Évkönyvei, I. k. 141. l. ²⁾ Thuanus, X. k. 174. l. Bethlen, 169. l. ³⁾ Comes Natalis, IV. k. 83. l. Forgács, 314. l. ⁴⁾ Comes Natalis, IV. k. 83. l. Horvátb Mihály, Magyarország. Tört. III. k. 222. l. Bucholtz, VII. 255 l. ⁵⁾ Tinódi Sebestyén, János király testamentomáról irt historiás énekében azt írja, hogy Szent-Királyig kísérte el. Gijj lap. ⁶⁾ U. az u. ott. ⁷⁾ U. az u. ott. ⁸⁾ Istvánffi, XVI. k. 298. l. Látható arany pénzein. ⁹⁾ Tinódi, idéz. műv.

e sors nem királynéhoz illő volt! . . . Ott várta, s előbb Lubowiczky, azután Blandrata követei által sürgette, hogy Ferdinánd adott szavát teljesítse; de addig fogamat nélkül, míg őt Martinuzi nem figyelmeztette, hogy Izabellát elégitse ki, fiát vitesse Bécsbe s neveltesse ott, mert az erdélyiek szeme rá van függesztve ¹⁾. Az erdélyiek valóban mindjárt Martinuzi megöletése után levél és követség által hívták is vissza Izabellát ²⁾. Végre Ferdinánd kötelezettségének részben eleget tevén ³⁾: a királyné kis környezetével 1552. jun. 10-e körül ⁴⁾ Petrovics és Perényi kíséretében anyjához Varsóba ment. ⁵⁾ Tinódi így írja le ismert naiv modorában Kassáról távozását:

Asszony szép Kassáról sirva kiindula,
Bánkodik királyfi, jó lovon ül vala,
Kassát nézi vala, szép szökat szól vala:
Vajjon mikor leszen Kassába szállása?
Az ő bujdosását keserülik vala,
Ő eszét elméjét is csodálják vala,
S lovon ülése, termete nagy és szép vala. ⁶⁾

Sok alkudozás folyt még ezután Ferdinánd és Izabella közt. A királyné harmadszor is követet küldött hozzá, míg az oppelni hercegséget átadta. 1553 elején a nyitrai püspök és Perényi Ferencz kíséretében el is ment ugyan oda, de a vár-lakot oly szegényesnek találta, ⁷⁾ hogy rövid idei ott tartózkodás után, helytartót és várkapitányt hagyva, ismét visszament Lengyelországba, s bátyjától a magyar határ közelében eső sámbori uradalmat kapván: ott maradt addig, míg Erdély és a vele tartó m.országi megyék megunták Castaldo uralmát, s francia közbenjárás és török sürgetésre „1556-ban előbb Tordán gyertyaszentelő Boldogasszony napján, azután a Szászsebesen mart. 8-án tartott országgyűlésen fiát újból fejedelmökké és királyokká választották.” ⁸⁾ Az ország küldöttsége — minden nemzetből öt-öt főur, Kendi Ferencz vezetése alatt — Lembergben augusztus 8-án ünnepélyesen meghívta, sept. 23-án 500 lovas és

¹⁾ Bucholtz, VII. k. 266. l. ²⁾ Forgács, 37. l. ³⁾ Istvánffy, XII. k. 142. l. ⁴⁾ Lény, hogy Kassát Ferdinándnak jun. 14. adták át. (Katoná, XX. k. 147. l. Wagner, Annal. Scep. II. r. 56. l. után) A szepességi szekeresek ez adat szerint Sondsche nevű faluig vitték a királyné málhát. ⁵⁾ Katona, (Brutus után) XXII. k. 142. l. Tinódi, u. o. 145. l. ⁶⁾ Tinódi idézett versében L. lapon. ⁷⁾ Gr. Mikó, Erdély különválása M.országtól 98—99. ll. ⁸⁾ Gr Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 210.

ngyanannyi lengyel gyalog kíséretében utban voltak Erdély felé. Az ország határán az ország nevében somlyai Báthori István fenyves küldöttség élén üdvözölte, melléjük csatlakoztak a moldovai és havasalföldi vajdák, a török küldöttség, s így érkezett Déésre, hol Petrovic's helytartó az ország tanácsosaival várta, s innen oct. 22-én délután két óraker nagyszerű diadalmenettel Kolozsvárra. 1) Honnan öt évvel ez előtt csaknem fogolyként, idegen zsoldosok kíséretében, sirva távozott Izabella királyné, most ezerek örvendező üdvkiáltása fogadta, annak bizonyosságul, hogy a történelemben is van igazságszolgáltatás! Nov. 25-én tartotta Erdély amaz örökre nagy emlékü országgyűlést, melyben első választott fejedelmét magas tisztébe igtatta, s 55 czikkre terjedő közjogi végzéseiben a közel másfél százados nemzeti fejedelmi uralkodásnak talpkövéét tette le. „Miután — így kezdődik az első cikk — erdélyi három nemzetbeli hiveink, valamint a Tiszán túl levő M.országunk nagyságos urai, bárói és más kitűnő nemesei, választotti és követei átlátták és nyilván megismerték azt, hogy a mi és méltóságos fiunk elméje és akarata az, hogy elnyomott hazájok szabadsága és üdve valamint a közjó s polgárok s azok nejei és gyerekei megmaradása a mi visszatérésünk s köztük maradásunk által biztosíthatatik; s miután ők megemlékezték nekünk és méltóságos fiunknak adott hitökre és esküjökre, elhajolván a római királytól, kinek oltalma alá reménytelenül és erőszakosan jutottak vala, állhatatosan mihozzánk és méltóságos fiunkhoz csatlakoztak s irántunk való engedelmséggöket, hitöket és örök hűségöket változhatlanul ígérték, sőt arra vagyonaiknak és életöknek feláldozásával is készeknek nyilatkoztak: ezeknél fogva Isten akaratjából a m.országi és erdélyi urak mindnyáján, egyező elmével, egyenlő akarattal abban egyeztek meg, hogy mindenek legyenek a mi és méltóságos fiunk és a haza boldogságára irányozva, ők a mi k. parancsinknak készek engedelmeskedni és eleget tenni; kértek egyszersmind minket, hogy mi a KK-at és RR-et saját aláírásunkkal erősített pecsétes levelünkkel biztosítsuk arról, hogy öket tehetségünk szerént minden jogaikban és szabadságaikban igazán, szentül és egész igyekezettel megtartjuk, s méltóságos fiunk is, a mikor teljes kort ér, megtartja.

1) Gr. Mikó, idézett műve 107. l. Katona, XXII. k. 843. l. Sieglér után, Bel, Adp. 78. l.

Mely legbensőbb kérésöknek engedvén, a mi urainknak, magyarországi és erdélyi alattvalóinknak megnyugtatóására a kívánt biztosító-levelet kiadni magunkat elhatároztuk, a mint-hogy ki is adtuk. (Erdélyben a Diploma Assecuratorium bölcsője!) Továbbá — folytatják — Isten segedelniével M.országunk és Erdélyünk minden KK-nak és RR-nek közakarátából és meg-egyezésével végeztetett: hogy mi, mint Magyarország törvényesen megkoronázott királynéja, méltóságos fiunkat is gyámságunkban tartván, együttes és osztatlan hatalommal (authoritate conjuncta et indivisa) uralkodjunk, és mig az törvényes korát eléri (Bethlennél 5 évre van téve ¹⁾) — s jó móddal és helyesen kormányozni képes lesz, az ország minden ügyeit igazítsuk. (II. t. cz.) Tetszett az is országunk RR-nek, hogy a királyi adományok, királyi levelek, minden közirományok a mi és méltóságos fiunk neve és aláírása alatt keljenek és adódjanak ki, de csak a mi pecsétünk nyomassék rájuk. (III. t. cz.) A IV. czikkben fővesztési büntetés alatt eskületétel van rendelve mindazoknak, kik a szászsebesi országgyűlésen le nem tettek, a távollevők 18, a magyarországiak 32 nap alatt, a felső-magyarországiak Perényi Gábor abaujmegyei főispán és főkapitány, a Tiszán inneniek Varkucs Tamás, a többiek a többi főispánok és főkapitányok kezeibe tevén le esküjüket. Az V-ben a várak, erősségek, hadiszerek átadása lön elrendelve, VI-ban végzéssé emelve, hogy a hivatalok és tisztségek ugy a jószágok adományozása a királyné és fia joga lesz a fennirtak értelmében; udvarokban akármiféle nemzetbelieket tarthatnak, moz-dithatnak elé és segíthetnek kegyelmességök szerént. ²⁾

A sokat hányódott királyné és fia törvényes birtokukba ismét visszahelyeződtek. Évtizedek keservére egy kis öröm, vándor életök sok sanyarúságára némi enyh és nyugalom következett. Az ország békéje helyreállott, s mint történelmünk fénypontját kell feljegyoznünk, hogy sem a királyi pár bosszuról, sem az ország a Martinuzitól és Castaldotól szenvedett sok méltatlanságért a fejlődési jogok megszorításáról nem gondolkozott. A kölcsönös bizalom és ragaszkodás elfeledtette az adott és vett sebeket.

¹⁾ Bethlen. 203. 1. ²⁾Gr. Kemény, Cod. Artic. D. Trans. I. k. 243—245. II. E törvényzikkeket aláírta a királyné és fia, megpecsételték a királyné pecsétével dec. 7. 1556.

Pillantsunk vissza röviden a serdülő fejedelem életére. Léte eddig egészen anyjával volt azonos: követte a merre ment, sorsában osztagozott, bú- és örömkönyüik együvé folytak — két test egy életét éltek. Ezután többé nem fog anyja körében maradni, a nemzet fényes hatáskört jelölt ki számára, mit be kell tölteni, remények kapcsolódnak hozzá, miknek teljesülni kell. . . .

Milyen volt nevelése és első ifjusága? kielégítő feleletet nem kapunk rá krónikáinkban, azok írói elhanyagolták a fejdelmeink gyermekkorát illető adatok feljegyzését. Az a vélemény, hogy puhan nevelték s a közdolgokba nem avatták bele, Forgácstól veszi eredetét, s bár azóta elegen utána mondták, hitelesen megállapítva nincs. A következő adatok, és a miket hátrább idézni fogok, ellenkezőre mutatnak. . . . Első nevelője királyi anyja volt, ki iránta mondhatlan szeretettel viseltetett s nála nélkül lenni sem tudott. S feltudhatni-e egy anyának, kit a sors honától és szülőtől, férjétől és koronájától fosztván meg, a legmagasb dicsőség polczáról, önhibáján kívül, egyszerre a legszánandóbb állapotra süllyesztett alá, ha ragaszkodik egyetlen fiához, ki neki mindene, s kit tőle csak azért akartak elválasztani, hogy mind kettőjüket törbe ejtsék?! A királyfi növekedésével nevelése Csáki Mihály gyula-fejérvári kanonokra és esperesre s a királyné titoknokára lón bizva, ki azt 1556-ig vitte ¹⁾. Ekkor Csáki kancellárrá levén, eddigi viszonyuk megszakadt, s az ő nevelői helyét Novicampianus Albert pozsoni kanonok, vallástudor és jeles népszónok foglalta el, kit 1556-ban, midőn Lengyelországból Erdélybe jöttek, a herczeg mellé Zsigmond lengyel király rendelt volt, de a ki az erdélyi léget nem szokhatván meg: 1557-ben Lengyelországba visszament. ²⁾ Sokan irták, hogy Martinuzi is lett volna nevelője életéig, de ez nem hihető. Kormányzás és gyermeknevelés nem férnek egybe, kivált oly embernél, minő volt Martinuzi, a kinek politikáján mindig némi titokszerűség borongott, s a ki éppen azért minél többet szeretett maga elvégezni. De ő volt, a ki nem egy izben panasolta, hogy a királyné fiát igen elvonult élethez szoktatja, mire — ha ő lesz vala nevelő — oka nem lett volna. Gyám volt ő és

¹⁾ Forgács, 206. l. Schesaeus, Ruina P. 55. l. ²⁾ Katona, XXII k 987—988 ll. közli azt az aug. 20. költ szabad men-levelet (salvus conductus), melyet Izabella királyné a honába térő férfinak adott, s melyben őt méltóságos fia tanítójának — praeceptorem filii nostri serenissimi — nevezi. Lásd: Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum I k. 73. l. a 140—dik jegyzést és Vallaszky Consp. Reipubl. Litt. IIung. 143. l.

arr a királyi ifju és özvegy királyné felett, nem nevelő és helytartó! Hogy a tudományok különböző ágaiban, ugy azon gyakorlatokban is, melyek a testi erőket fejtik és gyarapítják, kitünő képzést kellett kapni, adatok bizonyítják. Gromo Endre, János Zs. udvarában két évig mulatott olasz testőrezredes, fejdelméhez, Medici Kozma florenzi herceghez 1565-ben tett jelentésében egyebek közt így ír: „János király igen szeret lovagolni, s a lovat ugy megüli, hogy országában senki jobban nem mint ő; a dárdát derekasan forgatja s löfegyverrel szívesen mulatkozik, ebben és a kelevéztjátékban sem mulja őt feljül senki; futásban, táncban kitünő, szereti a küzdőjátékot, bár ebben sokan tul tesznek rajta. Szellemi oldalát a mi illeti: gyönyörködik a zenében, s udvarában sok lengyel és olasz zenészt tart; lanton igen jól játszik; latinul ért s gondolatait is ki tudja fejezni; jól beszél olaszul, németül, lengyelül, magyarul és oláhul, valamit görögül és törökül is“¹⁾. Ily sok képességet csak gondos nevelés ad. A magyar történelem sok uralkodót ismer, a ki egy nyelvnél többet jól nem beszélett, sokat, a ki magyarul éppen nem is tudott. Olvassuk meg továbbá az erdélyi RR. 1559-ben jun. 12-én Fejérvártt tartott országgyűlésének végzéseit. „Üdvözlük—ugy mondanak — ő királyi felségét és felséges fejdelmöket s legkegyelmesebb választott királyukat, hogy az Isten kegyelméből ő felségének rá fordított különös gondja s a legszorgalmasabb és tudományosabb nevelés által őt az erények annyi jeles ajándékival és igaz királyi erkölcsökkel: kegyelmességgel, szelidséggel, hivei iránti nyájassággal, s országai maholnap rá nehezenedő dolgainak vitelére szükséges okossággal, éleselműséggel, józansággal és éberséggel felruházottnak ismerik és tapasztalják, és ő felségéből valami oly ritka méltóságot látnak kitündökölni, hogy boldogoknak érzik magukat, hogy ily természetszerűnti, vérökből való s nyelvöket értő fejdelmet nyertek; leginkább pedig azért, mert ugy értették, hogy ő királynéi felsége oda irányozza az ifju fejdelmet, hogy minden rendü hű alattvalói iránt kegyelemmel, szeretettel és becsüléssel legyen s őket régi szabadságaikban megtartsa,—mind-ezekért ő felségeiknek örök hűségöket, szolgálatjokat és minden javaik, ugy életök és vérök feláldozását ajánlják, kérvén az Istent, hogy az ő különös kedvezéséből nyert fejdelmöket hazájok és maguk boldogságára hosszasan tartsa meg és gyarapítsa. A II. cikk-

¹⁾ Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde, Neue Folge II. Band. 1855. 35—36. II.

ben ő felségeikre bizzák, hogy a királyné halála esetére — mit Isten távoztasson — az ifju király mellé tanácsosokat kegyelmes tetszésök szerint válaszszanak“¹⁾).

Nyomatékos ellenadatok azokkal szemben, a kik állítják, hogy János Zs. az udvar asszonynepe között, a közdolgoktól távol tartva növekedett. E törvényczikk nem magán vélemény, azt országgyűlés nyilvánította, mely mind a viszonyok, mind annak képességei ismeretével birt, a kit M. ország királyává, Erdély — iménti végzése által — most harmadszor választott urává s fejedelmévé. Egyébiránt ily értelemben tanuskodnak mellette az ő és anyja aláírásuk alatt költ adomány- és kiváltságlevelek, a töle is aláirt és kétségkívül ismert tartalmu országgyűlési törvényczikkek, s a magyar büszkeség és becsület általi amaz érdekeltség, melynek megható kifejezése volt a koronaátadási jelenet, Kassáról távozásuk s a Ferdinánd ellen czélba vett s hátrább a maga helyén előforduló 1558-ki erdélyi hadjárat előzménye. Az iménti végzésben alattvalói gyöngéd tisztelet van ugyan kifejezve a királyné iránt, de valóságban nem egyéb az, mint az örökösödésnek még életében elintézése, s az uralkodás jogának az ifju királyra s választandó titkos tanácsára való tetteges átruházása. Vajjon sietett volna-e evvel annyira az ország, ha ifju fejedelmében nem bizott volna?... És ez éppen jókor történt. A királynét hosszas és keserves özvegysege, bujdosásai, Ferdinándnak a Magyarországon levő erdélyi birtokok ellen intézett új támadásai, a közvéleménynek a két Kendi és Bebek Ferencz törvényküli kivégetéseért ellene fordulása, annyira elkedvetlenítették, hogy e szorongatott kedélyállapotból hónapokig tartó betegség következett, mit 1559-ben sept. 15-én véletlenül jött halál szakított meg²⁾. Erdély kormányzását az iménti végzés értelmében fia és trónutóda János Zsigmond vette át.

Ez időpont és I János halála közt 19 év folyt le szüntelen rontva a Zápolya-ház helyzetén. Akkor még Buda vára volt a királyné laka, most Gyula-Fejérvár; alsó Magyarország és a tömösi bánság Petrovjcs parancsuoksága alatt állott, most a Körös—Tisza—Duna közötti megyék a törökéi voltak; akkor a királyné és János Zs. birodalma Kassáig, sőt a Bebek-ek birtokai- és váraival azon is feljül terjedt, most azt vidékével és a koronával együtt Ferdinánd birta;

¹⁾ Gr. Kemény, Codex Artic. D. Trans. I k. 309. l. ²⁾ Forgács, 232. Siegler Belnél, Dec. I 82 l. Új Magyar Múzeum, 1854. 159. l.

Verbóczy, Petrovics, a királyné, valamint nagyanyja Bona Sforzia meghaltak, s az ifju fejdelem — utósó sarja egy hatalmas és sokaktól irigyelt nemzetségnek — rokontalanul, egyedül állott; Perényi Gábor és Bebek György elpártoltak, a francia szövetség meglazult, s míg I János a váradi — egyébiránt elég terhes — békekötést egyedül, Izabella hármat hagyott rá, sulyosnál sulyosb tartalmakat. Az elsőben — 1542 — a királynénak jegypénzére nézve pénzbeli teljes kárpótlás volt ígérve, fiának atyái birtoka „Szepesi herczeg“ czimmal, de érette M. országhoz és Erdélyhez való jogáról le kell vala mondani. A második szerint — 1551 — Magyarországért és Erdélyért a magyar királyi koronával együtt kapta az oppelni herczegséget 25,000 ft. évi jövedelemmel és — külön ígértben — Johanna herczegasszony kezét. A harmadiknak — 1559 — mely a királyné véletlen halála miatt létre nem jött, tartalma e volt: „János Zs. (az 1551-ki pótlék-szerződés értelmében Johanna herczegasszonyt királyi kiházasítással nőül kapja,) az uralkodást anyjától átveszi, ez Munkácsot, Husztot és Máramarost kapván a sóbányákkal együtt halálaig; továbbá a fejdelem alsó Magyarországot és Erdélyt is törvényei és szabadságai szerint teljes királyi hatalommal és örök jogon bírja, s mindezekért a királyi czímről lemond, helyette tetszése szerint más címet választ, átengedi Abaújmegyét, melyben van a Ferdinánd birtokában álló Kassa, Bereg és Ugocsa megyék adóját kétfelé osztják“. ¹⁾ Ezekkel szemben elensúlyul állott a lengyel és török szövetség, a szászsebesi fejdelemválasztás, mely a fennebbi két első egyezést jogerejétől megfosztotta, Magyarország egy részének vas hatalommal ellenőrzött rokonszenve, a másnak tetteles birása. Gondoljuk még e zilált politikai viszonyokhoz, ily hosszas zaklatás következtében a közerkölcsiség súlyedő állapotát, a mit Martinuzinak 1541—1551-ig tartott kétszinű kormánypolitikája, Castaldo és Báthori, Kendi és Dobó 1552—1556 elejéig tartott idegen érdekeknek szolgáló kormányzása nagy mértékben mozdított elé, s Izabella 1556 végétől 1559-ig tartott női igazgatása meggyógyítani nem volt képes — s fogalmunk lesz hazánk szomorú, ifju fejdelme nehéz helyzetéről. Vajudott az ország, a magyar állam szétbomlott elemei új létért küzdöttek, de ez alakulásokban éppen az az elem nem volt meg, a mi legfőbb, a benső erő és tartóssági kellék. A magyar faj magát politikailag regenerálni hosszasan nem tudta. 1545-ben a debreczeni gyűlésen Mar-

¹⁾ Forgács, 230—231 ll.

tinuzi, 1565-ben Szolimán, 1569-ben Békes és Bocskai György János Zs. alatt a török suzerenitása mellett egyesíteni akarták az egész országot; hasonlókat akart tenni Ferdinánd alatt 1542-ben Bornemisza Pál, 1546-ban Nádasdi, 1551-ben Martinuzi, de mindkét szándék meghiusult: az első Ferdinánd és német tanácsosainak gyanakodó előrelátása s vézssejtő ösztönei, az utósó a szultán féltékenysége s a Zápolya-pártnak a germán elemtől való hagyományos idegenkedése miatt.

János Zs előtt a lefolyt két évtizednek tapasztalásai a dolgok ezen helyzetét tisztába hozták. Ő és kormánya politikájukat ahogyan képest alakították át. A magyar nemzeti királyság helyébe erdélyi nemzeti fejdelemség alapítását tűzték ki, mint egyedüli kezességét annak, hogy a magyar nemzetiség és vallásszabadság ha kifelé hódításokat nem tesz is, legalább Erdély bércei közt meg lesz védve s jöhető jobb időkre fentartva. E céljokra a családi szövetekezés és háboru-folytatás, a szerződések, a belviszonyok szabad alapokon nyugvó rendezése, szóval: a politika minden gyakorlati eszközei által eljutni igyekeztek. A mit János Zs. kormánya 11 év alatt tett, mind eszköz volt ama fensőbb célok elérésére: hogy Erdély független fejdelemség, uralkodója magyar vérből s ha lehet Zápolya-házból való legyen, valamint: hogy a reformatio az ellene mindenfelől tornyosuló hullámok közt el ne merüljön, sőt inkább örökre biztosittassék. Az ellenpárt előtt nem volt ismeretlen e cél, tehát had-állását ő is e szerént rendezte, czélul amazoknak meghiusítását tűzte ki, s állandó politikájává tette: János népszerűségét kisebbitni az által, hogy önkiképzését a lehetőségig akadályozták, továbbá birodalmában való foglalások, a népnek ellene ingerlése, házasságának huzása-halasztása, a reformatio iránti emelkedett gondolkozásmódjának gyanusítása, gyűlöletessé tétele által az igazgatást rá nézve nehezzé tenni, tetterejét elzsibbasztani, szükség esetében őt magát láb alól elállítani, szóval: oda vinni, hogy a hozzá szövődő nemzeti büszkeség tápot, a közremények teljeseledést ne nyerjenek, hogy ha a külön fejdelemség-alkotás elve életre is tör, legalább Zápolya-örökös ne legyen, s a reformatio minden talpalattnyi tért erős harczzal kelljen meghódítani.

Ez kulcsa János Zs. gyenge uralkodásának s ez uralkodás így is elvitathatlan jó eredményeinek. Izabellánál lengyelországi száműzetésében 1553-ban udvarolván Alfonzo Castaldo, az erdélyi

főhadvezér öcsese: a királyné szemrehányólag keservesen panaszolta egyebek közt azt, „hogy Ferdinánd lengyelországi követe által tőle azt kívánta, hogy fia ne tartson magyar szolgákat s ne beszéljen magyarul“¹⁾). Bármint igyekezett szövetségeseket keresni, ellenfelei folyvást elszigetelték. Neki szemére hányták, hogy a török hűbérese, hogy kegyelemből birja országát, s ők a magyar birodalomért háromszor annyi adófizetésre is ajánlkoztak, mint a mennyit János Zs. fizetett. II Zsigmond lengyel királynak német főherczegnőt adtak nőül, hogy János Zs. viszonyán tágtitsanak. A francia uralkodó-házzal szorosb viszonyba lépni négyszer nyílt alkalom, s mindig meg lőn gátolva. 1556-ban, midőn Cambray Jakab francia követ a királynénak országába visszatéréseért szerencsét kívánt s barátságos szolgálatát ajánlta²⁾). 1558-ban midőn II Henrik Martinez Péter Ferenczet küldötte Izabellához, neki öt évig öt-öt ezer gyalog fegyverest s évenként pénzsegélyt ajánlott, János herczegnek leányát, Lippáért és Temesvárért a Portán közbenjárását³⁾). 1560-ban a szultán nevében Mahmud nagyvezér IX Károly Margit nevű testvérét, a később protestans hajlamairól s a párisi vérményegzőről nevezetessé lett navarrai királynét kérte meg Jánosnak⁴⁾, azon számítással, hogy őt a lengyel király halála esetében annak trónjára segítse⁵⁾). 1565-ben D' Aube Vilmos francia követ hasonló ajánlatot tett Zimonyban⁶⁾). 1570-ben Szélim szintén követet küldött hozzá, hogy német uralkodó-házból való nőválasztásról beszélje le s ajánlja a francia, dán vagy más királyi házakból való választást, megígérve egyszersmind a szultán abban való közbenjárását, hogy a kit választ, elnyerje⁷⁾). Mindezek daczára ki tudja minő sors a fejedelmet és országát arra bírta, hogy folyvást a német császári házból vagy annak rokonságából való nőt nyerni igyekezzenek. Először Báthori István követével kérte meg 1563-ban a Martinuzi-Castaldoféle pótlékegyezés értelmében Ferdinándnak Johanna nevű leányát. A császár kitérőleg felelt, de közbenjárását ígérte, hogy unokái vagy rokonai valamelyikét nyerje meg⁸⁾). Szalay azt írja: „a Báthorinak adott válasz azon intést foglalta magában, hogy a herczeg — kiről tudva volt, hogy a protestantismus sőt unitarismus barátja — oltalmazza Erdélyben a római egyházat, mert ügyének szerencsés fejlődésére csak vallásos fejedelem tarthat számot⁹⁾). Közbenszólólag legyen szabad

¹⁾ Bucholtz, VII. 329. l. ²⁾ Forgács, 206. l. ³⁾ U. az u. o. 207. l. ⁴⁾ Horn, Histor. Eccl. Lugd. Batav. 1687. 361. l. ⁵⁾ Hammer, III. 526. l. Katona, XXV k. 526. l. ⁶⁾ Bethlen, 254. l. ⁷⁾ Katona, XXV k. 179—180 ll. ⁸⁾ Bethlen, 214 l. ⁹⁾ Szalay, Mország Tört. IV k. 328. l.

megjegyezni, hogy az erdélyi unitarismus e követségénél későbbi keletű. 1563-ban aug. 7-én Blandrátát küldvén fel János Zs. pótlókövetségbe: „ennek sikerült — ugymond Szalay — Johannát és a tiszai részeket urának megnyerni, úgy, ha a római egyház kebelébe ismét visszatér“ ¹⁾. Ezt — a vallást illető feltételen kívül — Forgács is írja ²⁾. Azonban a politikai helyzet megváltozása miatt e terv sem sikerült. Ezután Albert bajor herceg leányát kérték meg számára ³⁾; Miksa császár erélyesen szólott mellette, megemlítette, „hogy az családi érdek, hogy János Zs. veszedelmes ellenség, hátha a vajda e házasság által megnyerethetik a catholicus vallásnak?“ ⁴⁾ Azonban a hercegasszony vonakodott, kiváltképpen a fejdelem válásaért ⁵⁾; Forgács azt jegyzi meg, hogy inkább meghalni kívánt, mintsem hozzá menni ⁶⁾. A császár ekkor, a bajor herceggel azonos rokonsági vonalon álló, Vilmos, jülich herceg valamelyik leányának megnyerésével biztatta, ⁷⁾ de ezuttal az is félben maradt. Az utolsó kísérletet a fejdelem nősülésére nézve 1569-ben tették. Ez évben a jun. 24-ki tordai országgyűlésen, az ország sürgető kérésére, önmaga nősülési szándékát kijelentvén: a „RR. köszönettel vették, s könyörögtek, hogy hosszú időre ne halassza, hanem vigasztalja meg kegyelmesen“ ⁸⁾. Ez ohajtást 1570-ben jan. 1-én Medgyesen is kifejezték a RR. bensőleg kérvén a fejedelmet: „hogy a mint atyja is cselekedett volt, válaszszon magához illő fejdelem asszonyt. Ezt ugyan ő felsége — így szólnak tovább — már rég megígérte, de a várakozásban úgy tetszik hogy már elég volna; könyörögnek tehát: hallgassa meg és nyugtassa meg alattvalóinak szivét, hogy láthassák kegyelmes asszonyukat és ő felsége maradékát, kinek birodalmában jövendőben az utánok valók is megnyughassanak; mert ebben vélik mind maguknak, mind gyermekeiknek, mind édes hazájoknak megmaradását“ ⁹⁾. Erre az ügy Békes által ismét folyamatba lön indítva. A jülich herceg most is hajlandó volt leányát odaadni, de Békes azt irván róla, hogy rút és németen kívül más nyelvet nem tud: ez utolsó kísérlet is füstbe ment.

„Észszel, fegyverrel“ — mint a társadalom, oly régi e jelszó. Nem vivén ezéljához János Zs-ot is az első: folyamodott az

¹⁾ Szalay, M.ország Tört. IV k. 329. l. ²⁾ Forgács, 334. l. ³⁾ Bethlen, 228. l. ⁴⁾ Szalay, Adalékok sat. 229. l. ⁵⁾ Istvánffi, 319 l. ⁶⁾ Forgács, 630 l. ⁷⁾ Bethlen, 229. l. ⁸⁾ Gr. Kemény, Codex Artic. D. Trans. I. k. A gyűjtemény itt nincs lapozva. ⁹⁾ U. az 481—482 ll.

utósóhoz. S avagy nem éppen fejedelem-társai adtak-e neki ebben útmutatást?... Ő bár sok személyes bátorsággal birt s vérmérséke harciasságra hajlott, mégis atyja megfontoló természete tulnyomó levén jellemében: ellenével előbb békés uton szeretett egyezkedni. Az elsőt tanusítja az, hogy midőn 1558-n Ferdinánd hadvezérei az ő és anyja birtokait megtámadták s az országgyűlés jun. 4-én az erőszak visszaszorítását határozta, a 17. éves herczeg maga is részt akarván a hadjáratban venni, az országgyűlés törvénybe foglalta azon kérését, hogy szándékát egyideig kegyelmesen halaszssa el¹⁾. Zsigmond lengyel király is őt 1565-ben a Miksa császárral szőtt békealkudozásban harcias, jeles indulatu fejedelemnek nevezte²⁾. Az utósót illetőleg Gromo Endre idézett jelentésében így jellemzi őt: „János király mérsékelt és bátor, hadi dolgokban serény, mindenütt ott szeret lenni, hol legnagyobb a veszély s éjjel nappal lovon van“³⁾. Főleg ezen önmérséklet volt oka, hogy támadó háborut nem viselt, de ha őt megtámadták, erőlyesen visszaverte, vagy alkudozással vette ki a baj életét. Ellenfelei azonban e téren is nagy akadályokat szereztek neki, gyakran nem titkolván a feletti bosszankodásukat, hogy utjokban áll. Először 1561-ben Balassa Menyhártot, Szathmár kapitányát csábitották el tőle, a ki e várat és Nagy-Bányát s több mezővárosokat vitt át s Ferdinándtól adományul nyerte. Azután Balassa és Székely Antal ismét Ferdinánd érdekében Forró Miklós és Valkai Miklós, befolyásos székely főemberek által a székelyeket lázasztották ellene: gyűlésre hívták egybe Udvarhelyre, s ott velök elhittették, hogy ha az ifju királyt megölik, véget vetnek az évtizedek óta dühöngő belháborúnak, az ország Ferdinánd alatt egyesül s ismét csendes és boldog lesz⁴⁾. A király értesülvén róla: május 14-én követeket küldött hozzájuk s megkérdezte támadásuk okát. Ők tizenegy napig letartóztatták a királyi követeket s ekkor daczosan azt felelték, hogy szabdságaikat akarják visszacserezni⁵⁾. A királyt e hang és tett mélyen sértette, ellenök küldte sergeit, Vája és Kis-Görgény közt⁶⁾ őket megvervén, holdvilági táboruk magától széteszlott. Erre a király Segesvárott junius 20-án országgyűlést tartott, a fölázadókat életök és javaik, a közönséget szabdsága, az egész nemzetet parajdi sóbányája s amaz ősi szabdsága elvesztésével büntette, mely szerint eddigelő a magvaszakadtaknak vagy

¹⁾ Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 289. l. ²⁾ Bethlen, 233. l. ³⁾ Archiv. sat. 35—36. II. ⁴⁾ Bethlen, 218. l. Forgács, 296—298. II. Siegler, Belué, 85. l. ⁵⁾ Siegler, 86. l. ⁶⁾ Gr. Mikó Erd. Tört. Adat. I. k. 19. l.

hűtlenség bűnébe esetteknek jószága nem a fiscusra de szomszédaikra szállott; e felett óvó például Székely-Udvarhelytt ben és közelében kívül a „Székely támad“ és „Székely bánja“ nevű várakat építtette ¹⁾. Istvánfi is kettőt ír, de a hely megnevezése nélkül; ellenben Borsos Sebestyén egykoru tanu csak az elsőről emlékezik. Az utósót Háromszéken Várhegyen épültnek írják. Azonban e tény megállapításra vár... Majd 1563-ban a császár Despot moldvai vajdát bátorította ellene támadásra ²⁾. Ez Küküllő és Csieső várakat Mátyás királytól nyert adományánál fogva fenyegetve követelte. János Zs. követséget küldött hozzá. A vajda oly felfuvalkodottan fogadta és sértőleg felelt, hogy János háboruizenetnek vette s hadat küldvén rá, trónjával és életével lakoltatta. Később Ferdinánd is ellene támadt. Ámbár Szolimánnal még 1558—62-en hét évre békét kötött, melyben János és Erdély is bele volt foglalva: vezerei s kivált Balassa mégis gyakran foglalgattak birodalmából. Ezt ő a béke megszegésének vette, Miksa ellen 1564 végén hadjáratot kezdett, s előre küldvén Báthori István váradi kapitányát, ez Balassától Szathmárt és N. Bányát elfoglalta s nejét kincseivel együtt a fejdelemnek küldötte. Nyomban utána indult maga János Zs. is 12,000 ember élén, s legelőbb Hadadot vette be, s 1561-ben ott kapott vereségét jóvá tette. „Midőn a faltörő ágyuk a váron rést nyitottak — írja Forgács — a király a katonákhoz buzdító beszédet intézett, a falakat megrohantatta, mindkét részről sokan hullottak el, végre az ostromlók a várba törtek, az őrséget részint levágták, részint vezérével együtt elfogták. A király a megsebesült vezért gondosan ápoltatta s a háboru bevégződésekor megajándékozva bocsátotta szabadon“ ³⁾. Hasonló hősiséggel vívatta s vétette be Báthort, Sz. Mártont, ostrom alá vette Kis-Várdát s a ben levőknek önmegadásra időt tűzvén, maga a Tiszán túl nyomulva Atya várát vétette be. „Ostromlás közben oly nagy vasgolyókat vettetett a várra — írja Forgács — hogy a falak több helyen nagy darabonként szakadtak le. Környezete erőpazarlásnak mondván, a király azt felelte: a mi a dicsőségre tartozik, abban sem el nem mulat, sem igen soknak nem tart semmit. Ezután körülvétette a várat, kijelölte a katonaság helyét, a hol kinek-kinek rohamra kell menni, s utoljára bátorító beszédet tartott. E napon nem úgy tünt

¹⁾ Bethlen, 220. l. Istvánfi, Viennae, Pragae et Tergesti sat. 259 l. Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. I. k. 20. l. ²⁾ Forgács, 323. l. ³⁾ Forgács, 343. l.

fél a király, mint újoncz hadvezér — jegyzi meg Forgács — hanem mint egy tapasztalásban megöszült imperator. . . . A császári őrség fejét vesztette s önmegadási szándékát kiáltozások közt jelentvén ki: a király elfogadta, katonáit visszahívta, s az őrséget fegyvertelenül elbocsátotta. Ezután Kovászó várát vette be. Esözés, a vizek megáradása s a hirtelen beállott tél okozta, hogy Kassát és Eperjest is el nem foglalta. Visszatértében Ecsed várát vette ostrom alá s a kis-várdaiaknak adott feltételeket szabta az őrség elé, mit az el is fogadott¹⁾.

Miksa császár hogy e sérelmet megtorolja, háborút izent János Zs.-nak, a fővezérségét Schwendi Lázárra (kit Vrancsics szerént a nép „Semmi Lázár“-nak gunyolt²⁾) és Báthori Endrére bizta. Ezek Szerencset és Tokajt megvették, de János Zs. békeajánlatai útjokban feltartóztatták. Kedvezők levén ezek, Miksa császár elfogadta. Nem így a lengyel király. Ez megalázóknak tartotta János Zs.-ra nézve s ellenök mondott. Ekközben Békes Gáspár is biztató ígéretek hozott Konstantinápolyból, hová Miksa császár készülődései hírére lön küldve. A korábbiakat módosító utasítást küldött tehát János Zs. Báthori István bécsi követéhez, a mire az, valamint a később kiszabadítására küldött Kendi Sándor is Miksától fogolynak lön nyilatkoztatva. A harc újból elkezdődött. Ugy látszik, a békealkunak János Zs. részéről csak időnyerési célja volt. Mindkét fél értesítette a szultánt a dologról, János Zs. természetesen Miksa császárt, ez amaszt okozván. Miksa császár kérte a szultánt a vele kötött béke megtartására. „Meglesz — válaszolt az — ha János Zs.-nak visszaadja, a mit tőle elvett — Szerencset és Tokajt — a fegyvert mindketten leteszik s az adót, beküldik.“ A császár megharagudt, Németországot segélyre hívta, s hogy János Zs.-on érzékenyebb boszut álljon s Szolimánnak a béke megszegéseért felgerjedt haragját lecsillapítsa, a János Zs.-al folytatott egyezkedéseket kezeibe küldötte, arra kérve: szünjék meg immár János király fiát védni s lépjék vele M.ország iránt egységre. Ő kész feltételei elfogadására, csak hogy János kirekesztődjék.³⁾ Szolimán bosszura gyult, tanácsosai hallatára szitkozódott János hálátlansága miatt, de eszébe jutván, mennyiszor árulta el régebben atyját is Ferdinánd: elhatározta, hogy addig semmit sem tesz, mig követe által kezébe küldvén a leveleket, az ügy állását

¹⁾ Forgács, 343. l. ²⁾ Magyar Tört. Eml. III. k. 118—119. II. ³⁾ Erdély-ország. Tört. Tára I. k. 34. l.

tőle meg nem érti. A mit határozott, megtette..... János Zs-öt ellenfelének e bánásmódja fellázasztotta, első tette a volt, hogy udvarában levő két követét elzáratta s megesküdt, hogy hamaridőn boszút áll érette ¹⁾). Azonban a helyzet komoly voltát nem lehetett nem látni, világosan állott előtte, hogy az ország veszélyben van, s a szabadulásnak egyetlen utja az, ha ő magát a legvégsőre is készen tartja. Titkos tanácsával a dolgot közölvén — a lengyel király ellenzése daczára ²⁾), közakarattal elhatározták, hogy személyesen megy el a szultánhoz, hogy a bajt — ha ugyan lehetséges — jóvá tegye. Országgyűlést hívott egybe, felemlitette, mint tör ellene Miksa császár, előadta szándékát: „a RR. megköszönték haza iránti gondoskodását, a háboru folytatására adójokat megnövelték, országos felfegyverkezést rendeltek, s hogy maga mellé főurakból kíséretet tetszés szerént válaszszon s illő számu fegyveres csapatot vigyen, felhatalmazták, egyszersmind az ország kormányzásáól s a szultánhoz előre hirt tevő követ küldéséről intézkedvén“ ³⁾). Bethlen Gergely szemtanu szerént: az ország a legfőbb urakat kívánta a király mellé rendeltetni, továbbá, kétszáz válogatott gyalogot, háromszáz kocsit négy-négy lóval ⁴⁾). A mint a császár János király e szándékát követitől megértette, azonnal kiengesztelődött; maga is követet küldött hozzá ajándékokkal, megizenve, hogy várjon az időjárás szelidülésére s az ő indulására. E felett atyjáéhoz hasonló Athnamét küldött, melyben megesküdt: „hogy őt mint Magyarország királyát Erdélylyel együtt soha el nem hagyja, szabadságaikban megtartja, fejdelem választásra jogot enged s a kit megválasztnak, megerősíti, annak szerszamos lovat, királyi botot, zászlót, kardot, czimeres tollas süveget küld a fejdelemség ékességére s megerősítéseül, csak a megigért adót pontosan küldjék be“ ⁵⁾). János Zs. lelkét és reményeit felemelte a szultán érzületében történt e kedvező változás. Ő és kormánya az időt alkalmasnak hitték arra, hogy M. országnak az ő uralkodása alatt egyesítését megkisértsék. Körlevelet küldött a megyékhez, tudtokra adá a szultánnak Miksa császár elleni elhatározását s felkérte, hogy alatta egyesülvén, a haza békéjét és fenmaradását biztosítani igyekezzenek, egyszersmind közös tanácskozásra Tordára négy-négy követöket meghivta. Schwendi

¹⁾ Erdélyorsz. Tört. Tára. I. k. 34. l. ²⁾ Forgács, 418. l. ³⁾ Gr. Kemény, Cod. Artic. D. Trans. I. k. 135—138, 147—148, 150, 155—160. II. ⁴⁾ Erdélyorsz. Tört. T. I. k. 26. l. ⁵⁾ Gr. Mikó, Erdélyorsz. külövál. M. országtól, 118. l.

ellenparancsot adott ki, s hűtlenség vétkébe esés büntetése alatt tiltotta meg a megjelenést ¹⁾). Ekközben, a szultán elindulását Jánosnak tudtára adván: ez az igazgatás ügyét elrendezte, s 1566-ban jun. 16-án Gyula-Fejérvárról kiindult, 27-én megérkezett Zimony alá, 29-én hét órakor szemben volt a császárral, ki őt e szívélyes szókkal fogadta: „Szerencsés legyen, szerelmes fiam, idejő ve tele d!“ Leültette, rövid szóváltás után a fejedelem egy irományt nyujtott át, mit a császár azon parancsral adott a nagyvezérnek, hogy a miket kér, adomány- és megerősítő oklevelet adjon róluk. „Helyesen tevé — mondá ezután a fejedelemnek a császár — hogy halála előtt meglátogatta, szerfelett vágyott őt még egyszer látni, nem lesz haszontalan fáradsága, ígérte, hogy oltalmát halálaig felveszi.“ Jul. 30-án meg akarta vendégelni, a mi szinte legfőbb tisztességtétel, de elhagyta azon okból, nehogy a változó egészségu fejedelemnek a szokatlan étkek miatt netalán baja levén, a keresztyén fejedelmek őt vádolják. Forgács azt jegyzi meg: „hogy Szolimán soha senkit nagyobb tisztességgel nem fogadott, s oly dárdát, tenyéryni széles tört és hadzsárt adott a fejedelemnek, melynek tiszta arany marolata és hüvelye, rubinttal, gyémánttal, drága gyöngyökkel ugy meg volt rakva, hogy értéköket megmondani nem lehetett. Ő — mondja — soha drágábbakat nem látott“ ²⁾). E napon a francia követ is idvezelte a fejedelmet s neki különösen azért kívánt szerencsét, hogy az evangéliumi tudományt felvette, s a pápaságból kivetkezvén, az igazságot követi ³⁾). Jul. 1-én másodsor volt szemben a császárral, ki jövendőbeli szolgálatairól ujából biztosítván, kérdezte: „nyert-e meg már valamit abból, a mit kívánt?“ A fejedelem igen-t válaszolt. Ekkor megölelvén, ismét „szerelmes fiának“ szólította. Mikor el akart búcsuzni, külön hívá a császár s tolmács által nagy ideig csak ketten beszélgettek. Miről? mindezeideig homály fedi, valamint azt is: mit foglalt magában a szultánnak első napon átnyujtott irata? Istvánffi azt írja, hogy Budavárát s országa határai kijelölését ⁴⁾, Forgács azt, hogy csak birodalma határainak kijelölését kívánta ⁵⁾; a fennirt szemtanu szerént, hármat kért s meg is nyerte: 1.) a Körös vize és Erdély közti tartományt, mely kétezernél több várat, várost, kastélyt és falut foglalt magában. (Lippát nem merte kérni — jegyzi meg ugyan e szemtanu, mert erről a basák lebeszélték abból az okból, hogy ott mecsetjek van.) 2.) ama határokat, melyek Debre-

¹⁾ Bethlen, 242. l. ²⁾ Forgács, 421. l. ³⁾ Erdélyorsz. Tört. Tára, I. k. 33—49. ll. ⁴⁾ Istvánffi, XXIII. 289. l. ⁵⁾ Forgács, 420. l.

czent Szolnoktól elvásztják. 3.) Háromszáz magyar rab kiszabadítását ¹⁾). Bethlen Farkas állítja, hogy első napi találkozásukkor a fejedelem Budát kérte, de látván, hogy nem nyeri meg, Lippát akarta kérni, de attól is elállott, s második szembenlétekor kérte az idézett szemtanutól megjelölt területeket²⁾). Ha Bethlen F. nem csalódik, akkor a szemtanu előadásában a második találkozás részletei valótlanak; ha pedig ennek előadása áll, akkor az ő szava, valamint általában e kérdés, további nyomozásokat és kritikai megállapítást igényel.

János Zs. júl. 17-én érkezett meg örvendező népe közé Kolozsvárra. Szolimánnal való viszonyának megjavulása jótékonyan hatott a kedélyekre s a béke ohajtását általánossá tette. Schwendi meg-megzavarta ugyan ezt foglalásaival, de a fejedelem mindannyiszor visszatartotta; másfelől Miksa császár meggyőződött arról, hogy a szultánok jó indulata János Zs. iránt ha hüthető is, semmivé nem tehető: ezért Szélímmel 1568-ban febr. 27-én újabb nyolcz évi békét kötött, bele foglalva abba Erdélyt és János Zs.-ot is. Ennek 6-ik pontja így szól: „Mindazon várakat, kastélyokat, városokat, mezővárosokat, falukat és jószágokat, melyeket Miksa császár és János fejedelem akár Erdély régi és valódi határán belől, akár a Tiszán túl vagy innen birnak, ezen békekötésnél fogva tovább is birják;“ a 7-ik pedig így: „Mindkét félnek szabadsága lesz arra, hogy ha a Tiszán túl vagy innen levő váraira, kastélyaira sat. nézve cserét akarna a másikkal tenni, vagy másképen iránta megegyezni, azt szabadon tehesse“ ³⁾). Ennek volt következése, hogy az 1568—70-dik év Erdélyre nézve rég nem élvezett békében tölt el.

Nem volt ez a szerencséje János Zs.-nak a szerződések terén. Ferdinánd és Miksa császár elismerték ugyan az ország kibékítésének szükségét, de az alkudozások sikerét feltételező engedékenység kölcsönösségét nem. Szerintök a szerződés fogalma azt tette, hogy János Zs. az ő akaratjokat törvényül fogadja el. Ez volt egyik kútfeje az ország szerencsétlenségének. Tizenegy év alatt öt követséget küldött János Zs. Bécsbe. Az elsőnek — 1560 — nem volt sikere, mert ő a magyar „királyi“ czim megtartását, Ferd. az 1551-ki szerződés teljesítését követelte. A másodiknak sem — 1563 — mert Ferd. nem akarta, hogy János birodalmának a Tisza legyen határa, s leányát tőle megtagadta. A harmadikat és negyediket — 1565 — a lengyel király közbenjárása és a török porta segély-

¹⁾ Erdélyország Tört. Tára, 47—48. II. Forgács, 422. I. ²⁾ Bethlen, 250—254. II. ³⁾ Magyar Történ. Eml. VI. k. 220—221. II.

izenete ismét meghiusította: János Zs. nem állott el sem a „királyi“ czim használatától, sem követelésétől, hogy az ő birodalma a Tiszáig terjedjen, sőt kívánta, hogy a miket Miksa császár hadvezérei időközben elfoglaltak, adják vissza. Erre három évi elenségeskedés következett, mi alatt Szolimán meghalt, trónjára Szélim ült, ki elődének sem fejedelmi tulajdonait, sem János Zs. iránti benső rokonszenvét nem örökölte. Miksa császár befolyása a portán egyre nőtt, János Zs. helyzete folyvást nehezebbé vált. A barátság utósó szolgálata, mit Szélim iránta tett, Erdélynek az elébb érintett 1568-ki békébe foglalása volt. . . . E körülmények valamint az ország közhangulata arra birták őt, hogy támaszkodva ama béke 7-ik pontjára, Miksa császárral is kibékülni s az ország közjogainak ez oldalról biztosítását eszközölni még egyszer kísértse meg. Így lőn megindítva 1570 utósó felében a speyeri egyezés, melyet Békes vezetett s az 1571-ik év elején bevégzett ténynyé is vált. Főbb pontjai ezek: „János Zsigmond a királyi czimről lemond s Miksa császár őt „Serenissimus Princeps“ czimen szólítja (II. p.), a havasokon (értve van a Meszes hegye) belőli egész Erdély örökségi jogon Jánosé, övé azokon kívül életéig Biharmegye Váraddal, Máramaros Huszttal és a soáknákkal, valamint Kraszna- és Közép-Szolnokmegye is; az ezeken kívüli helyek a császáréi lesznek. Miksa császár unokahugai közül egyet a fejdelemnek nejjé ad.“ (III. p.) Volt azonban e szerződésnek egy titkos pontja: „ha t. i. János Zs. meghal, az ország helyébe fejedelmet szabadon választ, neve vajda lesz s a császár hűségére megesküszik“¹⁾, valamint szintén Békesnek is szóval remény volt nyujtva az iránt, hogy Miksa császár őt segitendi az erdélyi fejdelemségre. Sőt Brutus szerént az egység arra is kiterjedett: „hogy mindazok a várak, kastélyok, mezővárosok és faluk, melyek Szathmáron és Erdődön belől vannak, jövőben tartozzanak Erdélyhez s teljes joggal birja János Zsigmond; Erdélynek M.ország felől határa legyen Tasnád; Debreczen, minthogy mind a császár és Szolimán, mind János Zs. birtokait érinti, legyen közös haszonvételü mind három uralkodóval, de a tulajdoni jog legyen János Zs-é, s czime legyen: „János, a felséges urnak, Jánosnak, Magyarország, Dalmatia, Horváthország sat. királyának fia, Isten kegyelméből Erdély fejedelme s a magyarországi részek ura“²⁾. A fejdelem titkos tanácsa és az ország főbbjei a szerződést aláírták, a

¹⁾Szalay, M.orsz.T.IV.k.358 l. Bethlen, Istvánfi ut. 276—77. ll. ²⁾Bethlen, 277. l.

császárhoz vitelével Békest bizták meg, a ki 1570-en decemb. 26-án indult el Fejérvárról, januar első napjaiban Prágába érkezett, a császár kitüntetéssel fogadván: a szerződést aláírta s az őt kötelező pontoknak eleget tett. Ez egyezés János Zs. halála miatt az őt illető pontokban részint teljesíthetlenné vált¹⁾, részint éppen halála pecsételte meg; de azon két sarkelv: hogy Erdély önálló állam, s fejlődelmét, maga választja, az ország közjogai közé eszélyes fejlődelsei által tettegbe lépőn igtatva, s mint annak legdrágább alkotmánykincse egy századnál tovább teljes életerőben állott fenn.

Volt-e a népeknek e folytonos külső-belső harc között közléte? Volt-e szabadság és jólét e földön? Átalában: milyen volt az ország belállapota? Sokan tették fel már e kérdést, s meg is feleltek rá, jobbadán több kevélyességgel mint jóakarattal, nagyobb elfogultsággal mint dologismerettel. . . . . Mi lesz az ifju cserfával, mely jó földben vert gyökeret, ha ide s tova hajtogatja szélvész és zápor? Hajlik ide, hajlik oda, s végre magasan emelkedik a légebe sugár dereka, sűrű lombkoronája. E történt Erdélyvel. Magyarország áldott rónáiról a politikai viharoktól elfujt alkotmányos szellem és nemzeti önkormányzás életerős eszméjét a kifáradt harci szél bérczeinkre tette le, gazdag termő-földdel rakott ősi kőszálára a polgári szabadságnak: mintegy égi kéztől védve megfogamszott az itt köztünk, erős gyökeret vert, tömött koronát hajtott s bár sors és balszerencse, bel-villongás és külső zaklatás látogatásiban bőven részesült a hon, a polgári szabadság amaz élőfája alá vonult népek erkölcsileg erősen állottak s mint magok és sorsuk urai, e drága szabadságukban boldogok voltak. . . . János Zs. alatt a szabadválasztás, a képviseliet és kormányi felelősség elve — a polgári társaságok szabadsága- és boldogságának e három föltétele — Erdély alkotmányába részint fel lépő véve, részint utjai megegyengetve. — Maga a fejedelem, a három alkotmányrészes nemzet fiaiból álló titkos tanács, a közigazgatás összes tisztviselői, a bírák és törvényszékek, az ország kincstárnoka és adószedők, a megyék, székek, vidékek, városok, sőt falusi községek képviselői és tisztjei, az ország generalisa, várak és székek kapitányai, — mind a nép egyenes vagy közvetett választásából eredtek. Az országgyűlést a szükséghez ké-

¹⁾ Hogy János Zs. a területi átengedést illető pontnak eleget tett, bizonyítja 1570-n Gyula-Fejérvárott költ adománylevele, melynél fogva Hagymási Kristóf titkos tanácsának — a Miksa császárnak átengedett Ugoesa megyében levő Szőlős m. városért és Szathmárban levő Erdőd-Szádárért Tasnád m. várost és Czég nevű falut adományozta (Liber Regius Joh. II-di Regis, lapszám nélkül.)

pest évenként egyszer vagy többször egybehívta a fejdelem, a nép adót és katonát ajánlott — amaz egy kaputól 99 pénzt tett, ez béke idején 5—6000 embert, háborukor, annak végeig, a hon összes fegyverképes ereje síkra szállott — számon kérte az ország felelős kincstárnokát, háboru- és békeügyek elébe terjesztődtek, a nép törvényt hozott s a fejdelem megerősítette, megszegőit az országgyűlés vád alá fogta s elítéltette 1556-ban lón az első magyar nyelven irt törvény hozva, 1562-en a második, 1565-en a harmadik. Ettől fogva János Zs. halálaig sőt azután másfél századig folyvást magyar volt az erdélyi törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás, a fejedelmi udvar és diplomacia nyelve. Magyar bírák, magyar törvények szerént ítélték. A katonaságnak neve, tisztjei, fegyverzete, vezénylete, hadviselés módja magyar volt. Az országnak saját pénze, vámrendszere, iparát és kereskedelmét védő törvényei voltak. Azon órát, melyet János Zs. Szolimánnak 1566-ban ajándékol vett s melyet Egyed nevű nagy-enyedi iparos készített, Konstantinápolyban minden bámulta. A fejdelemnek kiszabott jövedelme volt, adóból, só- és harminczadokból, gabna- bányatizedek- és koronajavakból. Erdélynek — Tinódi szerént — ez időben kincses Erdélyország volt a neve. Mindezeknek tanúi törvényeink és történelmi emlékeink egyiránt, s nagy részük János Zs. uralkodási korára esik. A portával való szövetségi viszony alatta nyert alakot és szilárd alapot. Konstantinápolyban Erdély külön nagy-követi szállást birt. „János Zsigmond — írja Brutus után Bethlen — Gyula-Fejérvárott nagyszerű épületeket állított: a fejedelmi palotákat illő tágasra és fényre emelte, falait tudós fresko-festésekkel, hadi jelenetekkel, várak bevételeit jelképező rövid jelesmondatokkal, a mennyezetet arany művel és rózsa metszetekkel ékesíttette fel, mindenik lakrészt pompás kárpitokkal vonatta be, annyira, hogy az egész épület királyi nagyszerűség bélyegét viselte“¹⁾ Neki köszönhető az 1569-n sept. 8-n Gyula-Fejérvártt hozott 9-dik t. cikk, melyben a RR. hit alatt kötelezték magukat arra: „hogy ha a fejdelem meghal, meg nem szakadoznak, miből nagy romlás következne, hanem egyenlő akarattal választanak maguknak fejedelmet, miképen ezt a fejdelem a török császártól megnyerte és hitlevelet is nyert róla“²⁾. Míg a fennebbiek egy szabadellvű monarchiai alkotmány, egy egészen nemzeti szabású kormányforma

¹⁾ Bethlen, 287. l. ²⁾ Mike S. gyűjteménye, Artic. Diaet. I. k. 433. l.

alakját, valamint egy erős idomzatu s fejlődésre képes nemzeti élet bélyegét viselik magukon: addig az ország népfelségi jogának mind két császár irányában, valamint benn a honban is ily eszélyes biztosítása, Erdély ős alkotmányépületét ugyszólván befejezte. Azon tényben, hogy e kis ország csaknem harmincz évi küzdés után — ha érzékeny áldozatok árán is — önálló választó-fejedelemséggé lön, a nemzeti párt politikájának diadalát s a magyar nemzetiség megmentését látta — a Zápolya-ház és hivei missiojának egyik ága teljesült.

Eddig János Zs. politikai életének rajza. Másik részét a reformatio előmozdítására s bevezetésére szentelt munkássága töltötte be. Ennek részletezése előtt szükségesnek látom térrajzát adni M. ország és Erdély azon részének, mely őt uralta, hogy kitűnjék: a magyar birodalom mely részeiben, hol, kik részéről s minő támogatásban vagy üldözésben részesült a reformatio? továbbá: röviden áttekintőleg vázolni a reformatio és vallásszabadság ügyének állását Európában mint szintén Magyar- és Erdélyországban is azon időtájban, midőn János Zs. fejedelmi székét elfoglalta, kijelölvén annak alatta tett előhaladását is. A két állapot közti különbség — egy vélem — érdemeinek legigazabb mértéke lesz.

Az elsőt illetőleg, a tényeket szintugy mint a török és német császár igényeit nép- és közjogi szempontból kell megítélni. Ferdinánd és Miksa császár csak a Meszesig terjedő Erdélyt tartotta János Zs-énak, a Porta ellenben a mi a Tiszán innen volt mindent ¹⁾). Magyarország viszont egész Erdélyhez jogot formált s párszor törvényhozása tárgyává tette a kis országot fejedelmével s összes közjogaival együtt: míg János Zsigmond kormánya végső erőfeszítésig küzdött azért, hogy Magyarországnak egy részét egészen Erdélyhez kapcsolhassa. A törvényhozási és diplomatiiai határmegállapításokat gyakran már beveződésök előtt felforgatták a két fejedelem hadvezérei, behatolván nem egyszer urok ellensége birodalmának csaknem sziveig. Néha ugyanazon megyében egy vagy több várat egyik, a többit a megyével együtt a másik birta, és — fordítva. Izabella 1559-ki békeszerződési terve világosan mutatja, hogy Aba-

¹⁾ Forgács, 387. l.

ujmegyét ő, a fővárost Kassát Ferd. bírta. Az 1561-iki tordai országgyűlésen Szathmármegye jelen volt, pedig Szathmár várát Nagy-Bányával együtt Balassa éppen ez évben vitte át Ferd. hűségére. Egyszer Schwendi Lázár nyomult elő a Tiszáig, sőt azon is túl, s elfoglalta János birodalmából Szerencset, Tokajt, Szathmárt, Erdődöt, Hadadot és Kővárt; majd János Zs. mindezeket visszafoglalta, s e felett valamennyi várat és erősített helyet meghódított ki Kassáig, Eperjesig. Ily bizonytalanságában az emlékeknek, a jogviszonyok e nagy zavartsága mellett lehetlen e kérdésben másként eligazodnunk, mintha a közjogban gyökerező tényeket vesszük kiindulási pontul és alapul. Tény t. i. az, hogy Izabella alatt 1551. előtt a temesi bánság, 1556—1557-ben Kassa és Abaujmegye, sőt azon túl is a Bebek-ek várai az ő birodalmában voltak, hogy János Zs. alatt a temesi bánságból csak Káránsebes és Lugos tartományok maradtak meg saját vidéki külön nevök, vagy pedig Zörény vármegye közös nevök alatt ¹⁾, a Bebek-ek várai pedig 1559—1560-ban Bebek Ferencz elpártolásával Ferd. alá mentek. Forgács 1566 körül János Zs. birodalmának írja: Biharvármegyét Váradal, továbbá Ung-Bereg- és Máramarosmegyéket és egész Erdélyt, melyhez tartoznak szerinte: Közép-Szolnok-, Kraszna-, Szathmármegyék és Kővárvidék ²⁾. Az 1561-ben apr. 13-án Tordán tartott erdélyi országgyűlésen az ott kelt t. cikkek szerint ³⁾ jelen voltak: Szathmár-, Szabolcs-, Bereg-, Közép-Szolnok-, Kraszna-, Máramaros- és Ugocsamegyék követei. Az 1563. jun. 6. Tordán tartott országgyűlésen: Bereg-, Máramaros-, Bihar megyék, Káránsebes tartománya, Kraszna- és Zarándmegyék ⁴⁾. E megyék mindenikére kiterjedő adományleveleit vagy más intézkedéseit az erdélyi fejedelemnek emlékeink közt szintugy láthatni. Ezekből előttem bizonyosnak látszik, hogy a két fejedelem törvényszerű birtokának természetes határa a Tisza volt ugyan, de a János Zs.-éhoz tartozott a Tiszán túl levő megyék közül is: Bereg-Ung- Zemplén- és Abaujmegye. E szerint János Zsigmond birodalmát tette: 1.) az ő Erdély, vagy is a Meszesen belőli egész földterület, melyhez a mai „Részek“ is értendők, 2.) Lugos és Káránsebes tartományok, 3.) Máramaros- (Huszttal, Szigettel), 4.) Szathmár- (Erdőd, Csenger m. városokkal), 5.) Bereg- (Beregszász m. várossal és Munkácsal), 6.) Abauj- (Szikszó,

¹⁾ Ezt az erdélyi országgyűléseken hozott több végzés s János Zs.-nak azon megyében történt számos adományozása bizonyítja. ²⁾ Forgács, 405. l. ³⁾ Gr. Kemény, Cod. Artic. D. Trans. I. k. 339. l. ⁴⁾ U. ott 113. l.

Göncz m. városokkal), 7.) Szabolcs-, 8.) Bihar- (Böszörmény, Debreczen, Várad városokkal), 9.) Zemplén-, 10.) Ungcsa-, 11.) Ung megye.

A másik, mit elő kell bocsátnom, a reformatio és vallás-szabadság európai ügyállása ez időben.

Ismert dolog, hogy Zwingli 1516-ban Einsiedelnben a bucsujárás ellen tanított s 1517-ben Samson Bernád bünbocsánat-áruló szerzetes előtt Zürich kapuit bezáratta; hogy ugyanez évben Wittenbergben Luther is kikölt Tetzl bünbocsátó-levélkéi ellen; hogy ez utolsóinak 95 thesisére, két évi békekisérlet, erre 1520-ban jun. 16-n a pápának öt egyházi átok alá vető bullája, 45 thesisének eretnek tanokká bélyegzése s mindeniknek nyílt kárhoztatása, később irományainak megégetése, erre viszont azon évben decemb. 10-kén a pápai bullának Luther részéről ünnepélyes megégetése következett; az is tudva van, hogy Luther elcinte csak a szerzetesrendek eltörlését, a misék kevesbitését, a bünbocsánat és iskolák reformját, később a pápától és conciliumoktól való függés megszüntetését, a biblia és evangeliom tekintélyének helyreállítását s nemzeti nyelvre fordítása és olvasása megengedését sürgette, de megtartotta a képeket, oltárokat, keresztet, gyertyát, az egyházi öltöny papias jellegét, végre az egyházak kormányzásában a consistorialis igazgatási formát, — Zwingli ellenben amaz általános reformok mellett kivált a képeket és a misét sietett eltörlötni, a zárdák javainak világiasítását, a cultus-ügy reformját, evangeliomi eklézsiák alapítását, s ezeknek demokratiai—presbyteri kormányzását sürgette, de az eredendő bün és előrevaló elrendelés tanát megtartotta; végre tény, hogy egyik az urvacora amaz igéjét: „ez a z én t e s t e m és v é r e m“, betüszérénti értelemben vette, a más pedig így fejezte ki: „ez á b r á z o l j a a z é n t e s t e m e t és v é r e m e t“; hogy Zwingli szerint „a t e s t s e m m i, a l é l e k a z a m i m e g e l e v e n i t, s a h i t m e l l é j ó c s e l e k e d e t i s s z ü k s é g e s a z i d v e s s é g r e“, Luther szerint ellenben „e g y e d ü l a h i t a z, a m i m e g t a r t“, — mindez a reformationak ugyyszólva inkább külalakját képezi: ezekben lehetnek s lesznek is mindenha különbözőések, de ez aligha nagy csorbát ejt civilisationkon; azonban lényegét, szellemi és erkölcsi értékét illetőleg — a mitől függ az emberiség értelmi előhaladása s kedélyi nemesbülése, és a minek az idővel folyvást tisztulni és tökéletesbülni kell — erre nézve az összes reformatoroknál, minden országban, valamennyi nép

között bizonyos általános közös vonásokra lehet ismernünk, melyek a következő főfő eredményekben mutatkoznak s a reformatio megannyi di-eső vivmányaiként tekintendők: 1.) ama törekvés, hogy az ész szabad vizsgálódási joga a vallás és egyház ügyeiben, 2.) a biblia és evangeliomi tudomány tekintélye a hagyományok és conciliumok végzései felett, 3.) az első keresztény századok egyszerű egyházigazgatási formája állítódjanak vissza; 4.) az egyháznak — közönséges keresztény jelleme mellett — a ritualék és cultus ügyében népegyéniségenkénti külön nemzeti bélyege legyen: minek csaknem mindennütt nyomában járt az irodalmak megújhdása, a közmiveltség nagy kiterjedése, az erkölcsök megjavulása. 5.) Az egyháznak az államhoz való viszonya, valamint a dogmai kérdések is az addiginál észszerűbb meghatározást nyertek. A ki a reformatiot tisztán politikai vagy csak theologiai, vagy végre elvont bölcsészeti szempontból vizsgálja, a ki azt felekezeti állásponttól nézi, vagy főként azt veszi tekintetbe: minő specificus hatása volt annak valamely nép adott viszonyai közt nemzeti életére s politikai történelmére: lehet, sőt bizonyos, hogy mindig más-más eredményre jut; de arra alig hiszem hogy jöhessen valaki, hogy azt az emberiség tökéletesbülésére nézve általán véve károsnak vallja. Az időnek teljességében született, életrevaló eszme volt az, arra hivatva, hogy más arcot, fris életerőt, új képességeket s üde szint adjon az európai ellankadt népéletnek s miveltségnek; egy szellemi lávafolyam, mely árjával a fél-földtekét elborította. Annál fogva, hogy az néhol a politikai, máshol a lelkiismeret szabadságának lön védpaizsa, itt az irodalmat, amott a nemzetiség ügyét mozdította elé, itt, vizsgálódásai által a classicai miveltséget és szabad szellemet, amott a tiszta evangeliomon alapuló hit által az erkölcsök megjavulását eszközölte: a népek legdrágább érdekeivel tudta magát azonosítani. Egy jeles német író szavai szerint — a mint a sas szárnyait a lég hordozza: ugy adott magasb röptet a szabad szellemnek a reformatio. Egy vagy más résznek vagy felekezetnek okozhatott muló roszt, de közemberiségi szempontból nézve, a könyvnyomtatás feltalálásával erkölcsi értékben bizvást versenyez.

Még is mindent megtettek elfojtására, pártfogóit és terjesztőit eretnekeknek bélyegezték, s az ilyenek sorsa számüzetés volt vagy máglya. X Leo a keresztény világot hivta ellene sorompóba. IV Pius 1558-ban dec. 12-én kelt parancsában az eretnek vagy eretnekségről gyanus könyvek olvasását csak az inquisitoroknak engedte meg,

a világiakat és nem inquisitor papokat az ily könyvek tartásától, olvasásától és nyomtatásától eltiltotta ¹⁾). 1560-ban költ közönséges catholicus hitcikknek szerént Luther, Oecolampad, Zwingli, Calvin s ezeket követő eretnekek követőikkel együtt kemény átokkal sújtatnak ²⁾). És a reformatio szelleme — minden üldözés daczára — folyvást és mind növekedő mérvben terjedt, kelet és nyugat, dél és észak felé, feltartóztathatlanul: behatott a királyok termeibe és kunyhókba ugy, mint a szerzetes- és apáczaczellák áhítatos csöndébe s a tudósok elvont eszmevilágába; az inquisitio törvényszékeibe ugy, mint a pápák féltékenyen óvott környezetébe. Midőn Luther megtudta, hogy irományait Rómában megégették, profétai ihlettséggel mondá: „ám megégethetik a papirosat, melyre thesiseimet irtam, de az azokban levő szellemet soha sem!“ ³⁾) E jóslat teljesült, bár Luther tanai a papság és kormányok nagyobb részénél megátalkodott ellenzésre találtak. A pyrenaei és olasz félszigeten az inquisitionnak és a Jesuitáknak volt tüzetes feladata, hogy, a hová e két titkos hatalom karja elért, a reformatio terjedését meggátolják. Az elsőnek tagjai: „erre megbizott, felesketett szerzetes- és világi biztosok voltak, kik szélyel jártak a nép között, kémkedtek a társaságokban, behatottak a zárdák falai közé, s a kiket eretnekeknek, Luther-követőknek tapasztaltak vagy gyanítottak, így beszélni, eretnek könyveket olvasni vagy eretnekekkel társalkodni láttak, azokat béjelentették, elfogatták, földalatti börtönökbe zárátták, hónapokig éhezettették, sanyargatva vallatták, megtérésre, hitök megtagadására kényszerítették, végre bójtre, börtönre, vagyon elvesztésre, halálra ítélték s e büntetéseket a nép előtt példásan hajtották végre“ ⁴⁾). A Jesuita-rendet 1491-n Loyola Ignác alapította, dicséretes feladata a pogányok közötti térítés volt, de III Pál 1541-n megerősítvén, azután más czélt tűzött maga elé. „Az eretnekeknek adott hit nem kötelez,“ „jó czél jóvá teszi a gonosz eszközöket,“ — ez iskola tanai közül valók. E kettő sejtenuink engedi a többieket, valamint általában e szerzet azon időbeli valódi rendeltetését.

Mint a középkor bezártával a tudományok feléledése s ezek nyomán a vallásügyi felvilágosodás hajnala az olasz félszigeten de-

¹⁾ Révész I. Erdősi J. 112. l. ²⁾ U. az, u. ott 70. l. ³⁾ Histoire de la Vie, des Écrits et des Doctrines de Martin Luther P. M. Audin sat. Paris 1845. I. k. I. l. ⁴⁾ Heltai Gáspár, „Hispaniai Vadászág“ czin. u. könyvében, melyet Aeginaldus Gonsalvius Montanus német művéből fordított; megjelent 1569-ben Heidelbergben, valan int Kolozsvárt is. Előszavát és a zárszót hozzá H. írta, s közben-közben is adalékokkal pótolta. All 15 ív és 3 lapból. Gr. Kemény, Coll. Minor. Mseptr. Histor. XXIV. köt. 144—152. ll.

rült fel legelőbb: úgy az egyházi reformatiora hajlandó férfiak üf-dözése is ott kezdődött. Előbb egyeseket ért e sors, majd Akademiákat és társulatokat. Azonban legfeltünőbb, s annál fogva, hogy a tárgyalás alatti korszakhoz közel áll, minket leginkább érdeklő azon jeles férfiak sorsa, kik 1542—6-ban Velence és Vicenza környékén Lelio Sozini társaságában mintegy negyvenen, barátságos gyűléseket, s azokban a vallásról, hitcikkekről, háromságról, Jézus elégtételéről sat. tudományos magán értekezleteket tartottak, kik közt volt Busalis apát, Ochino Bernád, Paruta Miklós, Gentile János Bálint, Ruego Ferencz, Alciati Pál, Blandrata György s többen; felfödöztetvén az inquisitiótól, részint megölték, részint a föld különböző részeibe szétszórták őket. Ruegot és Chiar Jakabot Velenczében megfojtották, Busalis Damaskusban végezte életét, egy része Genfbe, másik Morvába, harmadik Lengyelországba, negyedik Belgiumba menekült, némelyik ott is vérpadon, a másik máglyán mult ki, legnagyobb része holtig való bujdosásban töltötte életét ¹⁾).

Spanyolországban a reformatio barátinak még mostohább volt sorsuk. Ott a ki az inquisitio kezét kikerülte, többnyire a Jesuitákéba esett s — megfordítva. „Egyedül Hispolis nevü városban — írja Heltai idézett könyvében — 1569 körül naponként húszat is kivégeztek. Első, a kit 1557-ben megégeztek, volt egy Burton Miklós nevü londoni angol kereskedő, ki vallási meggyőződése mellett az inquisitorok minden kinzására állhatatosan megmaradt. Másoknak is levén az ő elkobzott vagyona közt árúja, midőn azok Phrontoni János bristoli ügyvédet visszaszerzésök végett oda küldötték: ez is egy évi fogságra lön ítélve, s az elkobzott vagyon is oda vészett. Azután 1559-ben Pontius János ifju spanyol grófit és Gonsalvius János prédikátort azért égették meg, hogy az idvességre a jó cselekedeteket is szükségesnek állították; négy jeles nőt pedig vallási szabad elveikért s köztük Bohorquia Johannát különösen azért, hogy nem levén szabad a bibliát spanyol nyelven olvasni, ez latinul megtanult s úgy olvasta; Juliai Ferdinándot a reformatiot tárgyazó könyvek bevitelért, Avellani Kristófot, Chrysostomus János szerzetest és Czavasia Francisca nevü apáczáat hasonló okból“ ²⁾). Sőt II Filep a szabad

¹⁾ Sandius, Bibliotheca Antitrinitariorum, Freistadii MDLXXIV. 18. l. Lubieniecus, Historia Reformationis Polonicae, Freistadii MDLXXXV. 38—39. ll. ²⁾ A „Hispaniai Vadászásg“ czimü könyvben szemtanutól vett adatok nyomán számos hasonló példák vannak felhozva. Kivonata látható Gr. Kemény, Coll. Mscpt. Minor. Histor. XXIV. köt. 153—158. ll.

alkotmányu Németalföldre is kiterjesztette az inquisitio vas karját. A nemesség ősrégi politikai szabadságától megfosztván s új vallása szabad gyakorlatában gátoltván fegyvert ragadt. Filep, Alba herceget 1566-ban hatalmas sereg élén császári teljhatalommal ellenök küldötte, hogy az országot lecsendesítse s a lelkiismereteket az inquisitio hatalma alá kényszerítse. A támadásra kétségbeesett önvédelem következett, s midőn a zsoldos fegyver ölni megszűnt, az inquisitio fanatismusa kezdette el működését. Juan de Vargas elnöklete alatt vérbíróságot (Bloed-Raadt) alkottak össze, perbe fogták mindazokat, kiknek gondolkozásmódját gyanusnak hitték: ifju volt vagy öreg, benn vagy kün levő, élő vagy meghalt — mindegy volt, jószág- és fővesztésre ítélték. Egmont és Horn gróf, a németalföldi szabadság e két dicső hőse is ekkor vérzett el. Oraniani Vilmos megmaradt sergével az országból távozott. A harc és vérpad százezer embernél többet pusztított el. Alba herceg di-ceskedett, hogy egymaga 18,000 embert végeztetett ki.¹⁾

E szellem uralkodott Franciaországban is. I Ferencz (1515—1547) nyomta, Margit navarrai királyné kedvezett az új eszmék terjesztőinek, II Henrik (1548—1559) ismét üldözte. 1560-ban II Ferencz lépett trónra s abban az évben meg is halt, utána Medici Katalin vette át a kormányt tiz éves fia IX Károly helyett, a ki 1571-ig uralkodott. Ez 1562-ben st. germaini edictumában a Calvin tanait követőknek — akkori elnevezés szerint hugonottáknak — az elővárosokban szabad vallásgyakorlatot engedett, de a parlament szűkebbkeblü volt mint a király, az edictumot csak második parancsra erősítette meg. 1563-ban mart. 19-kén a második edictumot adta ki, melyben ama jogot csak a nemességre és főtörvényszék tagjaira s azok háznépére és alattvalóira szorította; 1568-ban mart. 27-én ismét megerősítette az elsőt, de a Guise-párt fenyegetésére még azon évi másik edictumában vallásuk szabad gyakorlása jogától megfosztotta, megparancsolván, hogy az országból 14. nap alatt kimenjenek. Ez jelszó volt a polgárháborura. A reformált vallás hívei Condé herceg és Coligny admiral vezérek alatt önvédelemre keltek. A had szerencséje ellenfelöknek kedvezett. A herceget elfogták s mint hadi foglyot 1569-ben főbe lőtték. 1570-ben St. Germainben harmadszor

¹⁾ Horn (Georg.) Historia Eccl. Lugd. Batav. 1687. 364. l.

lőn a Calvin-követőknek Párison és a királyi udvára-
ron kívül mindenütt teljes lelkiismereti és vallás-
szabadság engedve, s kezességül négy déli vár birtokukba
adva. De mindez csak színből volt téve. A néhány évig elfojtott
bosszuérzés 1572-ben kitört. Navarrai Henriknek a király testvé-
rével, Margit hercegnővel való mátkasági éje lőn a véres szán-
dék végrehajtására kijelölve. Aug. 24-kén éjjel a várbeli harang
jeladó vészhangjára a gyilkolás elkezdődött: nem kimélték gyerme-
ket, hölgyet, öreget. Első áldozata Coligny lett. Négy napig folyt
az öldöklés Párisban, utczáit vér lepte el. Vészhirmondók vitték
ki a vidékre is a gyilkolási parancsot s a párisi események ott is
megújultak. 20,000, némelyek szerint 70,000 református veszté
életét vallási meggyőződéséért ¹⁾.

Anglia reformatioja VIII Henrik alatt (1509—1547) a lelki-
ismeretnek és szabad vizsgálódásnak egyik szolgaságból a másikba
erőtetése volt; bosszu és erőszak műve inkább a király részéről a
pápa irányában, mint a nemzeti genius szabad munkásságának e-
redménye. Éppen ezért szinte minden európai népekénél későbbi is:
Henrik 1532-ben önhatálmilag eltörölte a pápa hatalmát, s 1533-ban
megégettette Fryth Jánost, ki az új testamentumot angol nyelvré
fordította; 1534-ben viszont magát a parlamenttel az angol egyház
fejévé, pápává tétette, 1535-ben Móor Tamás főkanzellárának, a
ki ennek ellene mondott, hosszas fogsága után fejét vétette. Ezért
mondták róla, hogy ő a pápa és Luther követőit egyiránt üldözi.
Ugyan ő a Péter-fillért megszüntette, s helyébe utódi más egyházi adót
hoztak be, melyet maig minden hitfelekezet tagjai fizetnek az an-
gol nemzeti egyház fentartására; a zárdákat eltörölte, de a legnyo-
masztóbb püspöki rendszert állította fel. Látható, hogy itt csak a
névben és formákban volt változás: a római helyébe angol pápa-
ság lépett. VI Edvárd (1547—1553) a misét eltörölte, jeles pro-
testáns férfiakat hívott országába, a tanokban is tett változást, de
a püspöki-hierarchiai igazgatási rendszert még inkább kifejtette:
Ridley és Cranmer érsekekkel 1549-ben új lithurgiát, 1552-ben
pedig 42 pontból álló hitczikket dolgoztatott, melyeket a ki alá
nem irt, hivatalából elmozdították. Utóda Mária (1553—1558) is-
mét visszavitte az országot IV Pius hatalma alá, s erre fegyvert
és máglyát egyformán használt. A lithurgia- és hitczikk-alkotó két érsek

¹⁾ Kurtz, Lehrbuch der Kirchengeschichte, Leipzig 1860. 479—480 ll.

Is máglyán mult ki: 277 egyént, püspököt, papot és világi férfit öletett meg, nem tekintve korra és nemre, s csak véletlen halála gátolta meg, hogy az inquisitiót Albion földére be nem vitte. Erzsébet (1558—1603) ismét mindent az Edvárd korabeli állapotra tett vissza, helyre állította a püspöki hierarchiát hiányaival és kevéségeivel. 1562-ben zsinatot tartott Londonban s Ridley és Cranmer munkálatjok alapján 39 czikkből álló hitformát és egy lithurgiai szabályzatot hozatott. E kettő együtt van kiadva közhasználatra „Book of common prayer“ czim alatt, mit egy 1571-ben költ parlamenti végzés az angol alaptörvények közé sorozott. Voltak ugyan jeles férfiak, kik a püspöki rendszer és papi hierarchia ellen felszóltak, meg mások, a kik a lithurgián ohajtottak változtatást tenni, mint: Colman n Bolton, Halingham, a nemes Robert Brown és több—gnyből puritánusnak, brownistának sat. nevezett — férfiak; de a királyné 1563-ban az ugynevezett Act of Uniformity-ban az egyház egysége helyreállítását rendelvén: a kik magukat ehez nem alkalmazták, (non-conformisták, independensek, puritánusok) részint pénzfizetésre, részint tömlőcczel vagy hivatalvesztéssel büntette. Az angolországi hitüldözési esetek közt letragikusabb volt Van Pare György megégetése Londonban 1550-n az „egy Atya Isten“ hívéséért, ugy a lelkes Bocher Johanna esete, ki a bibliát angol nyelven olvasván: az egyedül való Isten eszméjére jött s ezért Cranmer érsek erőszakolásából VI Edvárdtól halálra lön ítélve. A király könyezve irta alá az ítéletet s a felelősséget érette az érsekre hárította. „Én — ugymond — magamot ebben egészen a te ítéletedhez szabom, a te dölgod, hogy érette Isten előtt számolj!“¹⁾ Vértázasztó, a mit ezután félszázaddal is az angol puritánusok üldöztetéséről az egyháztörténetirók feljegyezték. „Kegyés és istenfélő férfiakat vallásgyalázó puritánus névvel illettek — mondja egy egykoru védirat szerzője, értve az angol egyházak főpapjait — rendetök gyűlölsége és vadsága tajtézkzik ellenök: gyűléseikre, imahelyeikre gyűldék bélyegét siütöttétek; tömlőcz, szegénység és szégyen emészti meg őket; magánbeszédeitekben gúnynyal, gyülekezeteitekben átokkal, a király előtt hazugságokkal illettek, sebzitek, öldöklítek; ha eső vagy meleg ártalmatokra volt, a puritánust vádoljátok; ha terméketlen a föld, ha pestis dul közte-tek, átkotok a puritánus fejére száll; a mit a bűneitekért haragra

¹⁾ Horn, Hist. Eccl. sat. 323. 332. 334. 395 ll. Kurtz, sat. 477—478. ll' Unitariorum, in Anglia Fidei, Historiae et Status praesentis brevis Expositio, Londini, MDCCCXXI. 4—5. ll. Lives of. Eminent Unitar. Vol. I. p.4.

gerjedt Istenség reátok küld, mindent a puritánusnak rótok fel vét-
kül; ha a fejdelmet az Isten az embereknek kegyetlen fondorkodásai
ellenében hasonlíthatlan kegyelmességgel fel nem fegyverezte volna,
már régen dühöngene a méiszárlás ez engesztelő áldozatok ellen.
Parancsoltok, uralkodtok, tesztetek, ragadoztok, kinoztok mindent tet-
széstök szerint. Mindnyájunknak szabadsága, neve, becsülete a ti
tetszéstektől függ. Ez vagyont veszti el, amaz porban fetreng, a
harmadikot szükség hervasztja el; van olyan, a ki tiszta lelkét —
melyre a világ nem volt méltó — féreggel teli tömlőczben adja visz-
sza Istenének. Egész családokat megöltetek, szégyenletes inségre
juttattatok. Hol van oly kegyetlen uralom, mint itt a püspököké?¹⁾

Szerencsésebb volt Skóczia. Bár ő is megadta véráldozatát s
a derék Patrik Hamilton több társaival máglyán mult ki, de
végre 1560-ban a hajthatlan Knox Jánostól kezdett s győztes for-
radalom következtében egyetemleg átment a Calvin szerinti refor-
matoria. Dán-, Svéd- és Norvégországban kevesebb volt az ellen-
állás, ezek Luther tanait fogadták el. Orosz- és Törökország régi
vallásukban maradtak. Nem így Lengyelország. E szabadságszerető s
nemes jellemű nemzetnél mindenha minden nagy és szép eszme visz-
hangra, menhelyre talált. I. Zsigmond királynak (1506—1548) sike-
rült ugyan a reformatiot azon felvilágosult férfiak körére szorítani, kik
iránta titkos rokonszenvvel viseltettek; de II. Zsigmond (1548—1572)
már nem csak elnézte, de egyideig helyben is hagyta az új tanok
terjedését, az eretnekek ellen 1524-n hozott kemény törvényt nem haj-
tatta végre²⁾, Calvin irományait olvasta, sőt folyamodott a pápához:
„engedje meg a papok házasságát, az urvacora mind két szín alatt
vétélét, a misének nemzeti nyelven olvasását és a megürült püs-
pökségek jövedelme beszolgáltatásának — annatae — eltörlé-
sét“³⁾. A pápa avval felelt, hogy külön követet küldött Lengyelor-
szágba az eretnesség elnyomására. Késő volt. A nemesség nagy
része már át volt hatva a reformatio szellemétől. Olesniczky nevű
főnemes, Pinczow mezőváros ura, volt első, a ki ott 1550-ben
evangeliumi eklézsiát alakított s a szabadgondolkozású férfiaknak
menedéket nyújtott. Ide gyülekeztek egybe a 16. évvel ezelőtt val-
lási meggyőződéséért száműzött s most visszatért Lasco János, az
előkelő születésű és ritka tudományu Lelio Sozini, Blandrata, Lis-
maninus Ferencz, Pauli György s többen. Pinczowot ez időben

¹⁾ Bastvik Jánosnak az angol püspökökhöz beadott védirata, Hornnál 401—
404. II. ²⁾ Lubieniecius, Hist. Ref. Pol. sat. 33. l. ³⁾ Kurz, sat. 481. l.

„lengyel Athena e“nek mondták. És méltán: itt élt tudósok fordították le a bibliát lengyel nyelvre, wlnai palatinus Radziwill Miklós herczeg pedig a tőle alapított bresti nyomdában kiadta; kiadták a zsolttárok és dicséretök könyvét külön is, mi által tanáik nem csak a nemességnél, de a nép közt is hirtelen elterjedtek elannyira, hogy kivált Krakkó környékén és Kis-Lengyelországban számos ekleziások, virágzó iskoláik támadtak, nyomdájok és püspökjök volt, zsinatokat tartottak; hitelveiket vallotta kivált a nemesség, melynek fő-fő birtokaiban majd mindenütt ugynevezett lengyel evangéliomi egyházak alakultak. A lengyel reformatio a pápai hatalomtól elválást, a képek és zárdák, böjt és búcsu eltörlését, az isteni tisztelet külső formáinak és erkölcsöknek reformját illetőleg Lutherrel és Calvinnal közös alapon állott; de a hitczikkeken mindjárt kezdetben unitárius irányt vett. Voltak ugyan, a kik az urvacsora kérdésében Calvint követték, így Lismaninus, Sarniczky, Karninsky Iwan s többen, de a nagyobb rész az olasz száműzöttek s köztük Lelio Sozini hitelveit fogadták el. Ezek szerint: „egy az Isten, a ki minket teremtett és fentart, az ő egy szülött fia a nazarethli Jézus valóságos, de tiszta szüztől születésénél s a benne lakozó Sz. Lélek mérték feletti erejénél fogva nem közönséges ember; meg volt ígérve az atyáknak, az idő teljességében; eljött, hogy evangélioma által az emberiséget büneitől megtisztítsa s örökéletre vezérelje; földi küldetése után meghalt, Isten feltámasztotta s jobbára ültette; a ki benne hisz, idvezül; ő ura és feje a népeknek, kiket az Atya birodalmába adott; az utolsó időben eljö megítélni eleveneket és holtakat s országát az Atyának átadja, hogy az legyen mindenkben minden. A háromságról, Krisztusnak teremtő, a Sz. Léleknek az Atyával egyenlő istenségéről szóló s más hasonló tanokat a görög bölcsek találmányainak mondták s hitczikkeik közé nem vették fel“¹⁾. E tanok és azok terjesztői ellen Calvin hevesen kikelt s az ő értelmében reformált országokból kiirtásukat munkáiban, beszédeiben, levelezéseiben nem kevesebb erélyvel sürgette mint a római anya-egyház. Stankar Ferenczet a krakkói püspök elfogatta, Pauli Györgyöt megyéjéből Sarniczky háborgatta ki, Krowicz evangelicus papot a premizli püspök megyéjéből kötözve vitette el, Blandratát innen is az őt gyűlölő Calvin üldöztette ki; a pinczowi egyházgyűlés szétverésére ugyancsak a krak-

¹⁾ Lubieniecicus, Hist. Ref. Pol. 38—39, 111—116. II.

kői püspök fegyveres erőt küldött, Olesniécki Miklóst az unitárius irányu reformatio pártolásaért perbe fogták, mások más üldözésnek voltak kitéve; szintugy a krakkoi püspök unszolására parancsolta meg II. Zsigmond 1550-ben költ kir. rendeletében: „hogy az eretnekség országából örökre eltávolitassék, eretnekeknek hivatal és országos méltóság ne adassék, sőt az ilyenek megbélyegeztetvén, számüzessenek“¹⁾). A két ellenséges elem egyesült igyekezetének sikerült kieszközölni, hogy a lengyel evangéliomi reformált egyház hivei a Gonesiustól, Pauli- és Blandratától a Jézust illetőleg felállított tanok iránt meg nem egyezhetvén: többszöri békekíséret után 1562-ben kiváltképen Sarniczky Szaniszló Calvin értelmű és szellemű pap által nov. 4-kén Pinczowba gyűjtött ellenzsinat végzései következtében kétfelé szakadtak, az elsők az Atya Istennek a fiu feletti felsőségét, az utólsók annak egyenlőségét, vagyis egyik az Isten egységét, a másik háromságát vitatván. Nagy befolyással volt e meghasonlásra Lasco János halála 1560-ban, Soziné 1562-ben május 16-án és Lismaninusé 1563-ban, valamint Blandratának Erdélybe menekülése, kik mind felvilágosult elmék s az unitárius irányu reformationak Lengyelországban első alapítói voltak. Azonban ez nem szüntette meg az „egység“ és „háromság“ hívői közötti feszültséget, sőt az 1563-an a mordi, 1565-ben a petricowi, 1566-ban a lublini, 1567-ben a lancuti zsinatokon a legelkeseredettebb harczzá fajult. Calvin követői már a lublini országgyűlésről mint győztesek távoztak el, az egységet valló papok eklezsiájokból részint Sarniczky izgatására kitétettek, részint azokat önkényt elhagyták, a pinczowi tudósokat ismét szétszórta a sors, s az 1569-ben Rakowban tartott mértékfelett zajos vallási vita következtében, az Isten egységét valló szinte összes papság hivataláról lemondott, s némely szilárd lelkű pártfogóik buzgósága s Rakow mezővárosnak birtokukba kerülése által csak később nyertek ismét újabb lendületet²⁾.

Legnagyszerűbb alakban tünt fel azonban a reformatio Németországban. Itt a kitört tűz szellemi éreje és az ellene támadt visszahatás arányban álltak. Felséges jelenet az emberi értelmet és vallásos kedélyt e sajátságos harcztéren küzdve látni elébb észszel, szelidséggel, s midőn utjába a hatalom fegyvereit gördítette, részéről is bátor önelhatározással ahoz nyulni. Előbb Zürich és

¹⁾ Historia Ref. Pol. 61. l. ²⁾ Sandius, Bibliotheca Antitriunitariorum 194—195, 212. ll. Histor. Reform. Pol. 214—220. ll.

Wittenberg Romával, majd együtt állottak szemben. Ugy is, így is győztek. A lét jogát kegyelemből kérték s rá az ellenfél az inquisitioval felelt, szövetségüket szétverték, hitczikkeket irtak eléjük, s végre mégis a megújult vallás diadalmas Athletaként emelkedett fel. Az 1526-ki speyeri birodalmi gyűlés siker nélkül oszlott el, az 1529-ki Luther követői ellen megszorító törvényeket hozott; az ellen több vál. fejedelem, herczeg és szabad város april 20-kán protestált — innet a protestáns név — april 25-én ügyöket feljebbezték; Luther és Zwingli közt Marburgban octob. 3-kán a prot. fejedelmek kiegyezkedést kíséreltek meg, XV. pontba foglalták az egyesség feltételeit, X-ik volt az uri vacsoráról való tan; midőn vitatkoztak felette, Luther egész hidegvérrel az asztalra e szókat írta: „e z az én testem“ s a kiegyezkedésnek vége lett, azonban egymásnak barátságot ígértek — mit károkra nem sokára elfeledtek — s jövendő eshetőségekre fegyveres szövetségben egyeztek meg. 1530-ban april 8-án Ágostában ismét birodalmi gyűlés volt, V-ik Károly meghívta a szász választófejedelmet is. Ez Luthert főbb hitczikkeik egybeírására hívta fel; kidolgozták 21. pontban németül, latinra is lefordítván. A gyűlés megnyilt jun. 20-án, 24-én a protest. fejedelmek kijelentették, hogy hitvallásukat nyilt ajtónál akarják felolvastatni, és pedig német földön levén, a német szöveget. 25-én délután 4—6-ig felolvasták. Ez az ugynevezett „Augustana Confessio.“ Nagy volt hatása. A császár mindkét példányt magához vette, az eredetiek maig oda vannak. Később Zwingli is beadta az ő értelmét valló négy város nevében 18 pontból álló „emlékiratát“ valamint Bucer és társai julius 11-én saját hitvallásukat. (Confessio tetrapolitana). Kérték nyilvános felolvashatását. Nem lön megegedve. Mindeniket biztosoknak adták ki megczáfolás végett s nov. 9-én ezt a végzést hozták: „A birodalmi gyűlés az új felekezetek reformokat illető tanait és törekvéseit törvényellenesnek nyilvánítja, a kik ellenkeznek, fegyverrel kényszerítik engedelmességre mindaddig, mig egy közelebbi egyházgyűlés e tárgyban egyebet határoz“¹⁾. E szigorú végzés idézte elé 1531-n martiusban a protestáns fejedelmek közt a hat évre kötött schmalkaldi szövetséget, melynek értelmében 9 fejedelem és 11 birodalmi város vallásuk és politikai szabadságuk védelmére tetteleg egyesültek, kötelezve magukat, hogy János Frigyes szász választó fejedelem és Hesseni Fi-

¹⁾ Herzog, Real-Encyclopedie für Protestantische Theologie u. Kirche I. B. 1854. 609. l.

lep tartományi gróf fővezérsége alá 12,000 fegyverest állitnak össze. Ez 1536-ban további 10 évre lön meghosszabbítva. Ekkor új tagok is esatlakoztak. E szövetség ellensúlyozására a catholicus fejdelmek 1533-n az első, 1538-n a második, ugynevezett nürnbergi ligát kötötték. A Speyerben 1544-ben tartott birodalmi gyűlés a protestánsoknak megengedte, hogy az egyházi jókat egyházi és iskolai czélokra fordítsák, valamint közönséges szabad keresztény zsinat (concilium) tartását is ígérte. De a mint a crespy-i béke septemberben megkötődött, engedmény és ígélet feledésbe ment. A kedélyek ismét forrongani kezdettek. Reformatio, ellenreformatio! — e két szó hangzott szét egész Németországon, áthatva a sziveket, gyulasztva a szenvedélyeket; egyedül Luther neve volt az, a mi azokat egyideig lekötve tartotta. 1546-n febr. 18-án bekövetkezett halála jelszó lön a római császár és a protestáns fejdelmek közti harc kitörésére. Juliusban már irtott a fegyver. Az utósók vesztettek. János Frigyest 1547-ben Mühlbergnél elfogták, — állítólag egy magyar huszár, — Hesseni Filep magát megadta, példáját követték a többik: a háboruban résztvevőket számúzték, Wittenberget császári őrség szállotta meg. Ágostában fegyveres országgyűlést hívtak egybe s meghatározták, hogy a tridenti concilium végzéseinek mindenki vesse magát alá. A császár jónak látta ez alkalmat a catholicusok és protestánsok kibékítésére s ha lehet tismét egybeforrasztására felhasználni. E czélból az ágostai gyűlés még ez évben meghatározta, hogy a császár két, a protestánsok egy biztost nevezzenek ki, a kik kiegyezési javaslatot dolgozzanak. A választottak voltak a naumburgi püspök és két társa, ideiglenes hitszabály-tervezetők neve „Interim“ vagy „Ágostai Interim“; meg volt határozva, hogy azt a rendek valamennyien írják alá s egy következő egyházi zsinatig ahoz szabják magukat; állott 26 pontból, kihirdették 1548-ban május 15-én, a pápa megerősítette 1549-ben aug. 18-án; a 26-dik pontban ki volt mondva: „hogy a misét, papi öltözetet, ornatust, gyertyát, oltári képeket, böjtöt illetőleg változtatást tenni nem szabad“; a 11-ik pontban: „a szent írást magyarázni csak az egyháznak van joga“, 14-n: „a gyónás fenntartandó“ sat. A protestánsokra nézve engedmény lön téve: a kehely használata és a papok nősülése, valamint az egyházi jók visszaadása sem sürgetődött ¹⁾. Ezt azonban, ámbár a dolgok élére

¹⁾ Herzog, Real-Encycl. sat. 610—611. II.

nem állítása és időnyerés tekintetéből maga Melanchton is ajánlotta, a protestánsok nagyobb része nem írta alá, minék következtetésében a kik azt önként el nem fogadták, azokat kényszerítették; Brenz, Frecht, Osiander s több jeles papok kibujdostak, Constanz birodalmi kiváltságát veszítette el, felső Németországban 400-nál több pap hagyta el hazáját sat. ¹⁾). Látni való volt, hogy e természetlen állapot soká nem tarthat. 1551-ben május 1-én viszont egybegyült a trienti zsinat, de az olasz püspökök nagy többsége miatt a protestánsokra nézve jót várni nem lehetett. Móríc szász vál. fejedelem új harcot kezdett a római császár ellen, a zsinat üléseit ápril 28-án felfüggesztette s szerencsés hadjáratának eredménye a jul. 31-én kötött s 1552-ben aug. 2-án megerősített passauai egyesség lett, melynél fogva: az Interim el lőn törölve, a két fogoly fejedelem szabadon bocsátva, a schmalkaldi háborukor száműzöttek honukba visszatértek s a protestánsoknak — értendő csak a lutheranusok — szabad vallásgyakorlás biztosított. E békeegyeztetést 1555-n a febr. 5-én kezdődött ágostai birodalmi gyűlés, valamint V-ik Károly nevében Ferdinánd is sept. 6-án elfogadván, „ágostai vallásbéke“ név alatt sept. 25-én kihirdetődött. Ennek értelmében: „a római császárnak és más fejedelmeknek nincs joga az ágostai vallást követők ellen vallási ügyben erőszakot használni, egyházi szertartásaikban őket gátolni, akár azokban a melyek fel vannak állítva, akár a melyek ezután állíttatnak fel; nem szabad üldözni, terhelni; javaikat békén birhatják; a kik nem e vallást követik, a békéből ki vannak zárva. Az egyházi javak a birtokosok kezében maradnak. Senki mást vallására nem kényszeríthet. Kik vallásuk miatt más országokba akarnak költözni, szabadon tehetik. Hol mind a két vallás létezik, mindeniknek hivei a magukét szabadon és békével gyakorolhatják“ ²⁾). Szóval: a lutheranusoknak, beadott confessiojok szerint, egész Németországban szabad vallásgyakorlati jog lőn adva.

Szintilyen, ámbár más oldalról jött akadályokkal küzdött a helvetiai reformatio. Tudva van, mily nyersen kelt ki Luther Karlstadt ellen az urvacsora kérdésében tőle eltérő nézete miatt; üldözöbe vette s vétette őt, mignem Németországból is el kellett távoznia, Zwingli halálán pedig kárörömét nyilvánította ³⁾). Horn azt jegyzi meg Lutherről, hogy rendkívül szenvedélyes volt a tőle különböző véleményűek iránt, követői pedig éppen úgy gyűlölik Cal-

¹⁾ Herzog, Real-Encycl. sat. 612—613. II. ²⁾ U. az u. ott. ³⁾ Hagenbach, Geschichte der Reformation sat. Leipzig, 1857. II. r. 245. I.

vin követőit mint a pápa hiveit ¹⁾). Calvin tanainak tehát bel és kül harczot kellett egyszerre folytatni, küzdeni az ó és új egyházzal: amazzal azért, hogy tőle elszakadt, ezzel, hogy Luthernél az úrvacsora kérdésében észszerűbb tant hirdetett, egy harmadikkal pedig, mely e kettős harcz alatt a kettő vitáiból okulva csaknem észrevétlenül állott elé s melyet sehogy sem türlhetett, azért, hogy annak némely tanai az övéinél is szabadabb elveken nyugodtak. Mindkét reformált egyház következetlen volt önmagával s a Gondviselés ellen tett, utjába állván a lélek tökéletesedési rendeltetésének, határt akarván vetni az emberi szellem mind nagyobb világosságra törekvő ösztönének. Azt a jogot és erkölcsi indokokat, melyeknél fogva ők a római egyháztól elváltak, másokkal közöseknek el nem ismerték; maguknak követelték, fegyvert fogtak azok ellen, kik elismerni nem akarták, mégis később a reformationnak egy új s az elsőknel nem kevesebbé jogosult nyilatkozványa ellenében maguk is e szigort alkalmazták. Kiváltságot csináltak önrészökre az emberi ész tisztán látásából, mindkettő azt hívén: csak az az igazság, a mit ő talált meg, csak addig üdvös a felvilágosodás, a meddig ők mentek, s a ki tovább halad, okvetlenül félre, visszafelé vagy sötétségbe jut. Ha őket eretnekséggel szidalmazták azért, hogy a római egyházéitól eltérő tanokat hirdettek, érzékenyen vették, s ők mégis szintugy eretnekeknek kiáltották azokat, a kiknek lelkiismeretét az övéiktől különböző vallási nézetek nyugtatták meg. Közös hibájok a vallási türelmetlenség is. Luther követői neheztek a pápa hiveire, gyűlölködtek Zwingli és Calvin ellen, ezek viszont az unitáriusok és anabaptisták ellen. Maradt-e fenn tehát és mi, a mit szeressenek? Valóban... ma pirulunk sok olyanért, a mit hajdon elődeink elkövetni tán éppen Isten iránti kötelességnek hittek. Sajnálatos idők, rajongó erkölcsök! Mintha azon kor emberei és irányai vetélkedtek volna egymással abban: melyik mutassa magát értelmileg, erkölcsileg gyengébbnek. Zwingli, ez a fenkölt lélek, 1531-ben áldozatul esett, az öt ös canton népe vak dühének. Testvér testvér ellen fegyvert fogott, szinte hihetetlen balgaság — hiteért! schweizi szokás szerint kövél folyt a harcz, Zúrich bátor szivü papja a sor élén elesett, tagjait darabokra vagdalták, megégették, porát szélnek eresztették ²⁾). . . . Még eleven emlékezetben volt a nemes áldozat, s már Calvin hasonló okból üldözöbe vette Servetust: leveleiben, írásaiban tarait

¹⁾ Horn, G. sat. 308, 358. II. Lá-d: Responsio Lutheri ad script. Regis Angliae sat. 492. I. ²⁾ Horn, G. 322. I. Hagenbach, Geschichte der Reform. sat. II. r. 244. I.

pestiseseznek nevezte, melyek dögleletes járványként megrontják a keresztény világot; terjesztette, mintha a mérsékelt lelkű Bucer, szószékről hirdette volna, hogy Servetus megérdemelné hogy szétszaggassák, s kárörömmel említetté, hogy ~~Bucer~~ ^{Genfben} elfogták; onnét ellilánván, Genfben maga vettette tömlőzbe, mert kötelességének ismerte, — ugymond — hogy a ragálnak, emegátalkodott ember által tovább terjedését meggátolja; megróttá a fejdelmeket, kiknek a fegyver hatalma kezökben van, hogy oly gyávák Isten neve gyalázóinak megboszulásában; végre az eretnekeknek fegyverrel büntetéséről könyvet irt ¹⁾, sőt Servetus némely könyveit megégettette. Ezeknek lett következése, hogy őt a genfi tanács 1553-ban oct. 17-én Calvin jóváhagyásával Farelli nevű vicariusá jelenlétében máglyán égettette meg ²⁾. 1567-ben Gentile Bálintnak a berniek fejét vették, Ochino Bernaldot 1563-n Tigurumból téltűz idején elüldözték, valamint 1558-n Calvin izgatására Genfből Blandratát is; Gribaldo Mátét 1565—6 körül hasonló sorstól a halál mentette meg. . . . Azonban a hibás tett rossz következményeinek magvát már eleve magában hordja. Az evangéliom embertársaink szeretetét, nem gyűlöletét parancsolja, s a ki más véleményt nem tűr, nincs joga a magáénak eltüretését követelni. A helvetiai cantonok nagyobb része közzvézést hozott a reformatio befogadásáról, felnyitatta a zárdák ajtóit, a képeket a templomokból száműzte, az egyházi jókat lefoglalta, a papságot a törvényekre és polgári hatalom iránti hűségre megeskettette, kimondotta, hogy az ország határain belül minden pap. az evangéliomi tudomány szerént tanítson ³⁾, s ezzel a vallásjavítás Helvetiában keresztül volt vive. De kifelé való hatása Németországon nem volt. Calvin tanai ellen éppen az ő fegyverével küzdöttek Luther és a pápa követői, s az ő értelmében reformáltaknak a német földön szabad vallásgyakorlati jogot e század egész folytában kivívni nem lehetett. Hogy Francia- és Angolországban mily gyászos sors jutott osztályrészükbe, feljebb láttuk.

Mint állott a reformatio ügye M.országon? Már I. Mátyás I. végz. II. czikke 15. §-a 1462-ről, II. Ulászló II. végz. IV. czikke 12-k §-a 1495-ről az eretnekséget fő- és jószágvesztéssel, 1523-n az LIV. t. cz. a lutheránusokat fővesztéssel, jószáguk elkobzásával büntették. 1524-ben aug. 15-én Szálkán László esztergomi érsek hivatkozva a pápa Luther ellen kiadott bullájára, megtiltotta

¹⁾ Sandii, Bill. Ant. 6—7. 20. ll. ²⁾ U. a. u. ott. 8. l. ³⁾ Kurtz. sat. 431. l.

Luther követését, könyveinek olvasását ¹⁾). Az 1525-ki IV. t. cz. a lutheránusoknak az országból kiirtását rendelte s megengedte, hogy őket nem csak az egyházi, de világi személyek is szabadon fogják és égezzék meg. Ferdinánd mint megkoronázandó király 1527-ben aug. 27-én parancsot adott ki az eretnekségi bűnök és reformatio ellen, melyben minden protestáns ember és minden protestáns isten-tiszteleti forma eretnekségnek van bélyegezve ²⁾); 1539-ben megtiltotta a Wittenbergben tanulást ³⁾); 1548-ban az october—novemberi pozsoni országgyűlés a király felhívására kilencz törvényczikket hozott az isteni-tisztelet és vallás régi szabályainak helyreállítására s az eretnekség általános kiirtására. Ezek közül a IX-k azt rendeli: „hogy a sacramentáriusokat — értetnek a reformátusok — jószágaiból mindenki kiűzni tartozik s őket soha M.országba befogadni nem lesz szabad“. E törvényczikkekben a németországi „Interim“ van némi módosítással M.országra is kiterjesztve, mintha hazánk is a római császársághoz tartozott volna. 1550-n ismét törvényt hoztak a hitegység helyreállítására. 1552-n, 1553-n, 1554-ben mind három év VI-ik törv.czikkében felelevenítették a vallást tárgyazó korábbi törvényeket s az azok ellen vétőknek az 1548-ki törvények szerint megbüntetését rendelték. 1556-n a XXV-k t. czikkben a korábbi törvények megújítottak, a XXVI-ban pedig végeztetett, hogy az anabaptisták — érti a zwingliánusokat, reformátusokat — az országból négy hét alatt kitakarodjanak. 1557-n a X-ik t. czikk 4-ik §-a ismét az anabaptisták kikergetését, az 1559-n költ XLI-ik t. cz. zsinat tartását rendeli, melyben a római catholicus hiveknek a protestánsok ellenében védelmezése iránt a papságnak utasítás adassék. 1560-n april 23-án N. Szombatban az első cath. zsinat meg is lön tartva, hol a cath. hitelvek felolvasztatván, azoknak sinormértékül-vevése a papság kötelességévé tevődött s védelmezésökre utasítások adódtak. Ugyanazon évben a Jézsuita-szerzet M.országra behozása ki lön mondva, 1561-n januar 1-én jött be N. Szombatba Victoria János első Jézsuita, adományul a szerzet megalapítására a széplaki apátság és bényei prépostság javait nyerte ⁴⁾). 1563-n a XXXI-k t. czikkben pedig meghatározták, hogy a királyi várnagyok, gonosz tanaik miatt máshonnan elüzdött prédikátorokat oltalmuk alá ne vegyenek, sőt IV Pius

¹⁾ Révész, Dévai B. Mátyás sat. 13 l. ²⁾ Révész, Dévai B. M. sat. 24—26 ll.

³⁾ Ugyanaz u. ott. ⁴⁾ Katona, XXIII. k. 261—262 ll.

ez évben a tiltott könyvek elébe tett szabályok IV-k pontjában a bibliának magyar nyelven olvasását is tilalmasnak s csak kivételesen megengedhetőnek nyilatkoztatta ¹⁾. . . .

Nem telik abban kedvem, hogy e szigorú törvényeknek s rendszabályoknak, úgy a mint azok költék, végrehajtását bizonyitgassam. A ki mulunkat s jellemünket ismeri, tudni fogja, hogy mi magyarok kivált a szerfelett kemény törvények teljesedésbe vételére igen serények soha nem voltunk; de az csakugyan tény, hogy léteztek s a reformationnak előmozdítására nem voltak. Sőt az is bizonyos, hogy sok helyt alkalmazásba is vették. Egyik szavavehető krónikairónk állítja, hogy 1518—19 körül a nádor három, Verbőczy István pedig eretnekséggel nyolcz vádolt egyént égettetett meg ²⁾), Grynaeus Simont reformatiora hajló irányért elébb fogságra vitték, majd Winshemius Vitával és Cordatus Konráddal együtt kiüldözték ³⁾). 1524-n György, budai könyvárust könyveivel együtt — 1527-n Nicolai Filep nevű papot s Gregori nevű tanitót vallásbeli meggyőződéséért megégették. Dévai B. Mátyás Bécsben és Budán 1531—1533-ban ezért szenvedett fogságot, Stankart sehová se fogadták be, Szántai István kassai prédikátort 1538-ban Martinuzzi Erdélybe hozatta, hol szinte életével lakolt; Erdősi 1551-n bécsi egyetemi állomásáról lón elmozdítva, Kalmánchait Beregszászban egy barát átlőtte ⁴⁾), Váradon, Budán, Esztergomban az új tanok hirdetőit és vallóit tömlöczözték, megégették ⁵⁾); Egri Lukácsot saját protestáns hitfelei azért, hogy vallási nézetei némely pontokban az ő hitelveiktől eltért, 1566-ban jan. 27-én a kassai zsinaton eretneknek nyilvánították, tömlöczbe vették s ott tartották addig, mignem 1573-n januárban állításai visszavonásával megszabadulhatott ⁶⁾). A reformationnak mind Luther mind Calvin értelme szerint M.országon nagy mérvű terjedését legkézzelfoghatóbban éppen a sok tiltó törvény bizonyítja.

Ez üldözésekkel szemben három elismerésre méltó tényt találunk ez időben történelmi emlékeink közt. Egyik, hogy Ferdinánd a passauai és agostai vallási egyezés és békekötés következtében 1555-n Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse és Kis-Szeben városoknak, 1564-ben pedig Miksa császár Új-Zolyom, Kőrmöcz, Selmezc, Ó-Zolyom s több szepességi városoknak az ágostai vallás szabad gyakorlását megengedte ⁷⁾. Másik, hogy bár a ma-

¹⁾ Révész, Erdősi sat. 68. l. ²⁾ Szerémi, Magy. Tört. Eml. I. k. 76. l. ³⁾ Révész, Dévai B. M. 21. l. ⁴⁾ Lampe, 279 l. ⁵⁾ Révész, Dévai B. M. 24. l. ⁶⁾ Lampe, 215—217 ll. ⁷⁾ Ugyanaz. 107. 122. ll.

gyar törvénytestben a protestáns vallások szabad gyakorlását biztosító törvényt az 1606-ban költ s törvénykönyvbe 1608-ban ígrott ugynevezett bécsi békekötésen kívül és előbb nem találunk, mindazáltal a reformatio terjedését hallgatólag elnézték: eklézsiák alakultak, iskolák épültek, az egyházi szolgák önkiképzés végett Akademiákra mentek, a Tiszán — szerintünk — tuli helvéthitü papságnak Schwendi Lázár és más előkelők közbenjárására több ízben zsinat tarthatási engedély lön a császártól adva. Harmadik, hogy Ferd. a trienti egyházi közzsínatban Oláh, esztergomi érsek unszolására a reformatio tovább terjedésének meggátlása végett az egyháznak eredeti állapotjára visszaállítását indítványoztatta, de látván, hogy csak a francia papság gyámolítja, s hogy a hitczikkek reformjától óvakodnak, csak a külső egyházigazgatást illető indítványait terjesztette elé. Forgács így hagyta fenn ezeket: „Az urvacsorát az evangéliumi hagyományok szerént kell kiszolgálhatni, a papok nősülési jogát vissza kell adni, a pápa hatalmának határt vonni, az egyházi szent gyűlések és pápa elsősége iránt végzést hozni; továbbá építkezésekre adódjék szabadság, a római udvar visszaélései reformáltassanak, a választásokról alkotódjék szabály, a püspökök lakását illető isteni jog természete határozódjék meg, bibornokok minden nemzetből az eddigi conciliumon jelen voltak szám-arányában választódjanak..... Ezekből alig tudták kicsikarni az elsőt, de ennek végrehajtását is a pápára bízták“¹⁾. A mig ezek a magyar catholicus főpapságot már három századdal ezelőtt a felvilágosodás magas színvonalán mutatják, addig elménkben önkénytelenül azt a kérdést költik fel: vajjon mily irányt vett volna a reformatio nálunk, ha e nézetek a trienti zsinat helyeslését megnyerik?! Nem talál-e az olvasó a világot ma mozgató legnagyobb kérdés és a feljebbi eszmék között némi rokonságot?

És ime Erdélyhez, találóbban szólva, János Zs. birodalmához jutánk. Mint állott itt a vallásügy előtte? A m. országi viszonyok képe, hú képe az erdélyieknek is 1542-ig; némileg módosulnak, mert szelidebb alakot vesznek ez évtől 1556-ig, ettől fogva 1559-ig a törvény általma alatt határozottan megjavulnak, 1560—70-ig a reformationak Európa egy országában sem látható szabadelvü küzdelme foly, végre 1571-ben a marosvásárhelyi országgyűlésen diadalmasan bevégződik... A fennemlitett pápai bulla, valamint a Luther-követők kiirtását rendelő 1523 és 1525-ki ma-

¹⁾ Forgács, 310—11 L

gyarországi törvények Erdélyben is kihirdetődtek. II Lajos király e felett 1523-ban a szebeniekhez és a szebeni dékánshoz tartozó városok és faluk előjáróihoz fenyegető parancsot küldött, melyben minden javaik elvesztésének büntetése alatt meghagyta: „hogyan mind Szebenben — hol a reformatio előjelei már igen is nagyon mutatkoztak — mind más helyeken Luther thesiseit, tanait, költeményeit és könyveit, mint kiátkozottakat, falunként és házanként felkerestessék, a találtakot nyilván megégessék, s ezután azokat tartani, megvenni, olvasni, terjeszteni senki se merészelje minden javai elvesztése terhe alatt“¹⁾. De Budavára messze s a magyar birodalom ez években egy nagy catastropha küszöbén volt. Kedvező alkalom az új eszmék terjesztésére. Az előrelátó szász nép felfogta e helyzetet, s mint válságos időkben mindig, most is tömegestől, bátor elszántsággal lépett a vallási reform mezejére. A papság minden lehetőt megtett e mozgalom gátlására; de mit ér egyesek igyekezete egyesült népakarat ellenében? Szeben volt első, hol a reformatio eszméi a külföldről, odaváló kereskedőktől behozott könyvek útján elterjedtek. Milyen volt irányuk, s kiknél és mily mérvű pártolásban részesültek, kitűnik a szebeni káptalannak, az esztergomi érsekhez és bibornokhoz tett felterjesztéséből. „Szeben, az eretnokség fészke — így szól az — a Csukás Péter házában egy diák — scholasticus — iskolát állított, hol a nyaenumi symbolumot németül olvassák s misét és az isteni-tiszteletre tartozó más énekeket énekelnek, német misét is akarnak készíteni. Ennek házában és a leánymegyékben is rendre, a szebeni plebánus hire nélkül, egészen a nép inye szerént predikál egy György nevű predikáns-szerzetbeli hitehagyott, a népet a bűjtől és egyházi parancsoknak való engedelmségtől félrevezeti s nem vesz fizetést. Egy Sileziai Ambrus nevű szebeni predikátor küldötte őt Luther lakhelyéről ide; célja az, hogy a népet a római egyháztól és előjáróságtól elvonja; dicsekedik, hogy Pempflinger Márk királybirótól nyert hatalmat Szebenben maradásra addig, míg az Budáról visszajő. Gyakran jönnek Szebenbe Luther felekezetéhez való emberek: tanárok, növendék papok, világiak, mindenütt jól fogadják, bár a városon kívül egész Erdélyben sehol sem szenvedik meg őket. A tanács maga sürgette a plebánusnál, engedje meg, hogy prédikáljanak; nem tudott ellene állani s már most azok szabadon rontják a né-

¹⁾ Georg. Haner, *Historia Ecclesiar. Transylv. Francofurti et Lipsiae. 1694.* 160—162. ll.

pet. Az említett hitehagyott a kereskedők és polgárok gyülekezetében hirdeti, hogy a keresztények szabadok az evangéliom által; nem kötelesek az atyák emberi találmányait és rendszabályait követni, s még is a szebeni kereskedők e szentségtelen tanok dacára tisztelik, házaikhoz, vendégségekbe hívják. Az egyház hatósága megszűnt, kevesen folyamodnak ahhoz, s az utolsó ítélettel fenyegetésre azt felelik: van nekik világi bírások, nem perelnek papok előtt, még házassági ügyekben sem. Ezen követünket is plebániájától megfosztották, s a hithagyókat megszenvedik; Krisztus születésekor az ez alkalomra való egész isteni-tisztelet szövegét német nyelvre fordították. Az egyházi átok elvesztette minden erejét. Ramaschi a szebeni plebánus életeért sem merne valakit az egyházból kirekeszteni. A szebeni káptalan dékánját megtámadták, a kis-csüri papi-lakot Pempflinger Márk lerontatta: a Luther nyavalya úgy elterjedett, hogy eredeti hazájában sem lehet nagyobb. A szebeniek a köröskörül való falukon elcsábítják a népet, mely már is csufolkodik eddigi papjaival. A virágvasárnapot és más ünnepeket megvetik s a husvéti étek-megszentelést semmibe veszik. Bongárd faluból a szászokat kiköltöztették s a plebánust eklézsia nélkül hagyták; azután Ambruster Mátyás, szebeni polgármester, kegyenczét tette oda. Mikor a szebeni káplánok a sátoros ünnepek alkalmával alamizsnát szedni kiindulnak, a nép nem hogy adakozna, de csufolja őket, és se dézmát se egyebet nem fizet. Mikor a kiszabott ünnepeken a plebánus a Krisztus testével a piacon körül jár, a szebeniek gúnyolják, a szent szüzet kissebbítik, a halottak temetésén lönek, a canon-órák megtartását bolondságnak s idővesztegetésnek mondják, az isteni tisztelettől anuak szolgálit eltartóztatják, azt mondván, Krisztus csak így tanított imádkozni: *Mi A tyánk, ki vagy a menyben!* Segitsen rajtunk Főtisztelendőség — így végződik az irat, különben betelik rajtunk: e világnak gyalázata lettünk, és a nép megvetésének tárgya!') Ez adat az erdélyi vallási mozgalomnak mind irányára, mind terjedelmére élénk világot vet, s igazi jellemét egyedül képes meghatározni. Az tehát már ennél fogva, de másfelől azért is különös figyelmet érdemel, mert ehhez mint kiindulási ponthoz fűződik a János Zs. birodalmabeli, különösen pedig az erdélyi reformatio egész története. Mutatja az, mily egyetemes és határozott volt kivált a szász nép között az újítás ösztöne, s mily gyenge a tulsó oldalról

1) Párizspápai, Rud. Red. sat. 15—28. ll.

az ellenhatás... Szálkán, az esztergomi érsek, e tudósításra tüzzel-
 vással akart felelni, s haragját főként a szebeni királybíróval akarta
 éreztetni, de a király eszélyesbnek tartotta jul. 26-kán 1526-ban
 Pempflingerhez irt levelében őt egyszerüen kötelességére figyelmez-
 tetni, kegyelmét igérvén neki, ha ezután a Luther-felekezetűeket
 erélyesen üldözi és bünteti ¹⁾). Hasonlót paranesolt I János király is
 1527-ben jan. 21-én ²⁾). Ferdinánd élt az alkalommal s őt birodal-
 mából kiszorítván, míg M. országon nyomta, Erdélyben helytartója
 által kedvezést mutatott a reformatio iránt, a mivel a szászokat egé-
 szen részére vonta. Erre a szebeniek felbátorodva, 1529-ben febr.
 18-kán meghatározták: „hogy városukból a barátok 8 nap
 alatt távozzanak.“ Végzésök hire az egész országban elterjedett s
 kivált a Barczaságon gyors követőkre talált. Azonban Zápolya vissza-
 vevén M. országot Ferdinándtól, Erdélybe Statileo Jánost tette püs-
 pökké, ki a reformationak utába állott ugyan, de meg nem gátol-
 hatta, sőt az a Baseltől 1533-ban Margit napkor hazatért Honter
 által új lendületet vett, második és az elsónél magasabb stadiumba
 lépett. E nemes férfi ugyan is szülő városában önköltségén nyomdát ál-
 litott, betűket és nyomdászokat kerített, s Luther könyveit, jelesen az
 a g o s t a i c o n f e s s i o t német nyelven kiadta. Brassó városa őt pap-
 jává választván, az evangéliomnak élő szóval is terjesztője lett s
 az iskolák számára új, népszerű kézi-könyveket nyomtatott; szóval,
 a mit Szebenben a reformatiot tárgyazó könyvek külföldről beho-
 zása által a kereskedők, hathatós pártfogásával Pempflinger M. s
 bátor magaviseletével a tanács és nép együtt, azt tette Brassóban
 Honter a sajtó és élőbeszéd hatalmával: néhány év alatt Brassót
 és a Barczaságot a reformationak megnyerte, a magán-miséit eltö-
 rölte, s már 1542-ben octoberben az urvacsorát mindkét szin alatt
 szolgáltatatta ki ³⁾). Azonban Martinuzi helytartósága alatt kemény
 próbára lön téve a reformatio. Ó Hontert mindjárt az 1543-diki
 kolozsvári országgyűlésen feleletre vonatta; személyesen kellett volna
 megjelennie, de hívei másokat küldöttek. Martinuzi megégetésöket
 kívánta, Batthyáni Orbán és Csáki Mihály királyi tanácsosok és
 Adrian doctor dobokai esperest a dolognak közvita utján elintézését
 ajánlták. Ez lön elfogadva. E vitának valódi reformatori irá-
 nyát és czélját a választott eljárás és védelem egyiránt mutatja.
 A brassaiak egyedül az evangéliomra hivatkoztak s kimondott né-

¹⁾ Haner, sat. 179. l. ²⁾ U. az, u. ott 187. l. ³⁾ Haner, 194—195. ll.

zeteik mellett megmaradtak, ellenfelök a conciliumok végzéseire és hagyományokra. A cél meggyusult. Ezután a királyi udvarba hivták öket, unszolták, hogy térjenek vissza az anyaegyházba. Vónakodtak. Martinuzi erőszakhoz akart nyulni, a királyné tanácsosai nem egyeztek belé.... Mindnyájan békében tértek vissza házi tűzhe-lyökre. Ez esemény országszerte felbátorította a reformatio barátit, s az ügynek új lökést adott. A szász városok közül e vita után elébb Segesvár, majd Kis-Selyk, azután rendre: Berethalóni, Medgyes, Besztercze és Szász-Sebes Luther tanait elfogadták ¹⁾. Csudálatos, hogy Haner Kolozsvárt nem említi, pedig ez is akkor szász város s egyike volt az elébb reformált városoknak..... 1544-ben a szászok Katalin napi közgyüléséről már ily végzés olvasható: „Azok a városok, melyek Isten ígését szinte mind befogadták, kövessék ugyanazon szertartásokat; a kik pedig még be nem fogadták, atyafiságosan serkenteni kell, befogadására“ ²⁾; 1545-ben pedig a szebeni gyűlésen meghatározták: „hogy az urvacsorát egyformán adják minden városban, melyek immár az Isten ígését befogadták“, egyszersmind az eklézsiái rend- és szertartások ügyében bizottságot neveztek ³⁾. Haner azt is feljegyezte ez évről: „hogy a szász nép a medgyesi zsinatban az agostai confessio-t elfogadta, a fölösleges ol-tárokat eltörölvén, egynek megtartását rendelték, a dézmának a világiak részéről fizetését, minden eklézsiáknak egy püspök vagy superintendens alatt egyesítését meghatározták“ ⁴⁾. Azonban a püs-pök kinevezés Martinuzi életében elmaradt, azután pedig 1558—1561 körül egy fő (generalis superintendens) melié második püspök is lön alkalmazva, a ki a magyar lutheránus egyházakra ügyelt ⁵⁾. Az elébb érintett bizottság az 1546-ik évi közgyűlésre munkálatát beadta, megvizsgálására 1547-ben tágasb körü közgyűlést hirdettek; meg-állapodásaik czime: Reformatio Ecclesiar. Saxonicar. in Transylvania, Coronae MDXLVII; áll 19. pontból; a lényegesbek tárgyazzák: „1.) a pap választást, 2.) a keresztény tudományt, 3.) a pap kötelességeit, 4.) keresztséget, 5.) urvacsorát, 6.) magán-mise eltörlését, 9.) egyházból kizárást, 10.) iskolák helyreállítását, 11. 12.) szegények és árvák ügyét, 13.) házassági ügyet, 14.) a po-litikai visszaélések eltörlését, 15.) az évenkénti eklézsiá-látogatást“ ⁶⁾.

¹⁾ Haner, 199—203. II. Ribinyi, Memorabilia Eccl. Aug. Confess, I. 54. I. Schesaeus, Run. Pan. 55. I. ²⁾ Teutsch, Urkundenbuch der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. I. Theil Hermannstadt, 1862. 3. I. ³⁾ U. az u. ott 4. I. ⁴⁾ Haner, 206—207. II. ⁵⁾ Archiv der Vereins sat. Neue F. II. B. 1855. 254—270. 280. II. ⁶⁾ Urkundenbuch G—36 II.

1550-n tartott közgyűlésükben már kötelezőleg határozták meg: „hogy minden város, mezőváros és falu tartozik egyházi ügyeit az 1547-ki „Reformatio“ szerént rendezni“¹⁾. 1551-n Martinuzinak órgyilkos módon megöletése Castaldo kezébe de egyszersmind a legnagyobb anarchiába juttatta az országot. A szász nép élt az alkalommal, 1552-n a szebeni zsinaton első püspökét ekkor választotta meg, a pap-kinevezés jogát rá ruházta, a megerősítés joga a fejdelemnél maradván²⁾. Nyert-e e választás kormányi megerősítést és kitől, emlékeinkben nincs nyoma. E gyűlésen a papok kötelességei ezekben állították meg: hogy „1.) a keresztény tudományt olvassák, értsék és magyarázzák, a catechismust tudják, 2.) erősséget csak a szentírásból vegyenek, 3.) a mit eddig isteni-tisztelet alkalmával latinul mondtak, ezután anyai nyelvöken mondják, hogy a nép is értse, 4.) azon hitzikkeket illetőleg, melyekben a pápá-sokkal, sacramentáriusokkal sat. mincsenek egy értelemben, a szentírásból tanítsák az igaz tudományt, 5.) az ágostai confessiot, annak apologia-ját, Luther mindkét catechesisét és a schmalkaldi hitzikkeket ismerjék“³⁾. E két utolsó pont negatív értelme a Calvin tanainak már ekkor növekedő arányu terjedését s a két felekezet meghasonlása közeledését világosan sejteti. 1553-ban ev. luth püspök Wiener Pál meghalván, 1554—1555-n közgyűléseiken másnak választatását végezték⁴⁾; de az ország zavart viszonyai miatt 1557-re haladt. Ez évi jun. 13-kán a szebeni zsinaton lön aztán a második püspök Hebler Mátyás megválasztva, megerősítvén Izabella királyné 1558-ban⁵⁾.

Tegyük párvonalba a helvét irányu reformatio ügyállását. Kétségen kívül áll, hogy Luther tanainak Erdélyben s kivált a szász nép közt elterjedésével egy időben Zwinglinek és Calvinnak is voltak mind itt, mind János Zs. magyarországi birtokaiban számos követői. Miles, Párizpapai s utánuk Haner, Lampe, Bod Péter megnevezik 1529-ről Jaxit Péter özvegyét, a ki a Körös és Maros vize mentét, Drágfi Gáspárt, a ki Szatlmármegyét és a Szilágyságot, Perényi Pétert, a ki a birtokaiban lakó köznépet reformáltatta, Petrovicsot, a kinek óltalma alatt a Szerémségen és temesi bánságban nagy mérvben elterjedt a reformatio; továbbá felemlitik azon jeles reformátorokat, a kik meg e főurakat, ugy az első reformált városokat és helységeket térítették az új vallásra. Azonban mindezek csak csekély

¹⁾ Urkundenbuch, 6. 1. ²⁾ U. az u. ott 178. 180 II. ³⁾ Haner, 217—219. II. ⁴⁾ T. Urkund. sat. 72. 1. ⁵⁾ T. Urkundenb. 167—168 II.

mozzanatai a nagy történetnek, kicsiny részletek a roppant küzdelemben. Ez egyéni törekvések concret alakot az erdélyinél későbbet vettek, azután avval egy ideig karöltve jártak, s ha úgy mondanom lehet, csak megemberesedésök után váltak el egymástól s lettek önálló egyház magvává. De egyik mint a másik egyház Izabella és János Zs. bírodalmában, ez a sajátképen erdélyi, amaz a szilágysági és tiszavidéki részekben tudott csak ily korán gyökeret verni, s a helvét hittanok kétségen kívül a m. országi részekből 1553—56 körül kezdetek Erdélybe beszivárogni. Azonban erről hátrább lesz szó. Révész Imre ur, debreczeni lelkész és m. akad. tag ¹⁾ nagy gondot fordított az első helvét irányu reformátorok kipuhatólására, sokat megnevezett közülök, Erdősiről és Dévairól könyvet irt s végre a közelkoru Xylander és mások adatai alapján arra az eredményre jutott: „hogyan Dévai az a magyar reformátor, a ki a sacramentáriusok — helvét-hitűek — hitelveit M. országra legelsőben behozta, azt mint pap nyilvánoson és pedig 1544—1546-ban Debreczenben, János Zs. bírodalmában hirdette, ott esperest volt s a lelképászorok rendelésében főhatalommal bírt, elhalván ugyanott 1547 előtt“ ²⁾.

Ez az egyik biztos kiindulási pontul vehető tény. A másodikat a külön zsinatok és ezek végzései képezik. Ilyen az 1545-n sept. 20-án tartott erdődi legelső köz-zsinat. E mezőváros és az ott jelen volt XXIX. pap már reformálva volt részint Calvin, részint Luther értelmében. Míg Martinuzi Debreczenben ország-egyesítő politikai terveit szötte s a vallásváltoztatás ellen tiltó végzést hozatott: addig itt ez uttörő férfiak egy hatalmas nemzetség — a Drágfiak — védszárnyai alatt magukat szervezték, hitfelekezetté alakultak. Ez zsinat végzései eddig csak a fejezetek cziméről voltak ismerve Párizspápai Ferencz első közlő után ³⁾; de ő e czimneket vagy a későbbi helvét hittanok szerint módosította, vagy az eredeti szöveget nem ismervén, sokban tévuton járt. Az Erdélyi Muzeum birtokában meg vannak e végzések Benkőtől 1795-ben felfedezve és saját kezével irottan hátrahagyva ily czim alatt: „Synodi Erdődenses geminatae“; lényegesb pontjai és azok veleje imez: „1.) A szent háromságról, veleje: Hisszük és valljuk az egy Istent a háromságban, s a háromságot az egységben az orthodox atyák nézete szerint. 2.) Az Isten fiáról, az egyedüli közbenjáróról, vele-

¹⁾ Révész, Dévai Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza s irodalmi művei, Pest 1863. 15. s köv. lapjain. ²⁾ Révész, Dévai B. Mátyás sat. 53—57. ll. ³⁾ Párizp. Rudus Redivivum, 34—39. ll.

je: hiszszük és valljuk, hogy az ur Jézus valóságos Isten és ember, öröktől fogva való főpap, Isten és emberek között egyedüli közbenjáró, mind a két természet szerént. 3.) A megigazulásnak és bünbocsánatnak alapja a Krisztus érdeme. 5.) A jócselekedet hit nélkül nem idvezit. 6.) A keresztségi és urvacsorai két szentségről, veleje: a keresztség minden bűntől megtisztít, az urvacsorában Krisztus valóságos testét és véréát veszszük. 7.) A meghalt szentekről, kiknek példáját kell követni, nem őket segítségül hívni. 9.) A hármás gyónásról, s miért kell a fülbe gyónást megtartani. 10.) Az eklézsia feje Krisztus. 11.) A püspökök egyenes következtétől — így szól e pont — Isten rendeléséből távoztak el. 12.) Egyebekben az ágostai hitvallással a zsinat egyet ért¹⁾. Második volt a Petrovics kormánya alatt levő Temesváron, régi néven Tornán vagy Toronyán²⁾ 1549-n tartott zsinat, mely: „a papok kötelességeiről, életéről, viseletéről“ hozott XIII pontból álló végzést, — 1550-n ugyan ott: „a püspök hatásköréről s az eklézsialátogatásokat illető kötelességeiről“³⁾. Választottak-e püspököt? egyháztörténelmi adatainkban nincs nyoma. 1552-n dec. 1-n Beregszász mezővárosban Beregmegyében tartott zsinaton — melyen XVI pap s köztük Kálmánchái Márton is jelen volt —⁴⁾: „a korábbi zsinatokon megállapított urvacsorai tant újból megerősítették, a fülbe gyónást eltörölték s a bűn nyilvános megvallását határozották, a már eltörölt oltárok felépítését megtiltották, a hol még állnak s a nép ragaszkodik hozzá, urvacsorai asztalul megtartását megengedvén, a patronus nélküli eklézsiai papjai tartásáról szabályt hoztak“⁵⁾. 1554-n virágvasárnap előtt harmadnappal Óváron — Szathmár és Csenger közt — tartott zsinatban, hol LXXXIX pap s nagy számu nemes volt jelen, ismét XII végzés költ, melyekből Haner fentartott nyolczat, lényegesbök ezek: „1.) Az urvacsorát Luther

¹⁾ Gr. Kemény, Coll. Hist. Ms. Minor. XXVIII. k. 3. sz. 43—52. ll. ²⁾ Lampe, 95—98 ll. ³⁾ Párizspápai, R. R. 40 l. ⁴⁾ E férfit Sigler Martinus Kálmánchay, Dávid Fer. Martinus de Kálmánchay néven nevezi; János Zs.-nak 1570-n jan. 5 én költ kiváltságlevelében Fejérvárt lakó Kálmánchay nevü tanu jó elé; Haner és Kénosi — Fosztó egyháztörténetirök Martinus Claudus Kálmánchaeus-nak, Heltai Kálmánchaynek írja; a krakkoi Bursa j.-könyvében egy helyen Martinus Claudus Calmanthei, más helyen Kálmánchay, Vranicsics 1538-n költ egy levelében, valamint Párizspápainál és Lampenál is Kálmánchay néven jó elé. Én helyesnek a „Kálmánchay“-t tartom azért, hogy egykoru inkább úgy irták, és mivel nagyon lihető, hogy a derék reformator nevét — mint lihetően — származását is Kálmánchay somogy megyei régi magyar és reformált falutól vette, melyet néhol Kálmánchaynek is irtak. ⁵⁾ U. az u. ott 41—42 ll.

tanai szerént kell venni. 2.) A kovásztalan kenyér, 3.) a magános gyógyás megtartandó. 4.) Az oltárok eltörlése a világi hatóságot illeti. 9.) Püspök-választás lön határozva s Tordai Demeter helybeli pap a Calvin értelműek első püspökévé választatott¹⁾. Helvét hitű irók ez utóbbiakat kétségbe vonják; szerintök mikor a püspök teendői 1550-ben meghatározódtak, egyszersmind választásnak is kellett lenni, különben a zsinat ok nélküli munkát tett volna; azon pedig kételkednek, hogy az urí vacsoráról Luther értelme lett volna elfogadva. Erre nézve felvilágosítást ad a következő 1555-k évben febr. 24-n ugyanesak Erdődön a hatalmas Báthori György egybehívása folytán tartott részletes zsinatnak szintugy Benkőtől felfedezett XX pontból álló hitvallása, melyről Párizspapai, Lampe és Bod P. semmit sem tudtak, Haner is csak annyit említ, hogy az egészen egyezik az ágostai vallással és symbolicus könyvekkel. Újabb időben Schwarz Károly szász tudós ur is tett róla említést, valamint a Széken tartott ez évi zsinatról is; írja, hogy ez évben egy Confessio jelent meg ily czim alatt: „Confessio Fidei et Doctrinae Christianae omnium Pastorum qui praesunt instauratis reformatisque Ecclesiis in Hungaria et Transylvania, edita communibus suffragiis ex Synodis Provincialibus.“ Megjegyzi, hogy ennek több pontja éppen az, a mit a szászok 1551-n a trienti zsinatnak elküldés végett kidolgoztak, és ő ezt a széki zsinat végzéseinek tulajdonítja²⁾. Ezen erdődi második confessio: 1.) pontja szól a papok kötelességeiről, 2.) a hét szentségről. A 3.) szerént az urvacsorában Krisztus teste és vére valósággal és anyagilag (vere et realiter) benne van. 4.) A nyilvános gyónás és bűnbocsánat szükséges, 5.) szintugy az a magános is. 17.) II. János király parancsa az, hogy birodalmában a felsőbbek és zsinat hire nélkül vallásos újítást senki ne tegyen; rossz néven vette ő felsége, — mondatik tovább — hogy a minapi óvári gyűlésen az oltárok elrontását s azok helyett az urvacsora vételére asztal használatát végezték. 19.) A kik hamis tudományt tanítanak, feleletre vonatnak s a vád rájuk bizonyulván, hivatalukból elbocsátatnak³⁾. E pontok mutatják, hogy a helvét hitvallás követői az ágostaiaktól ez időben még a hitczikkek dolgában vagy nem voltak elkülönözve, vagy e zsinatot tulnyomólag az utóbbi vallás követői tartották; a mi annál hihetőbb, mert mint fennebb

¹⁾ Haner, sat. 224—225. ll. ²⁾ Archiv. sat. Neue Folge II. B. 1855-b. ³⁾ Gr. Kemény, Coll. Ms. Hist. minor. XXVIII. k. 3. sz. 61—78 ll.

is volt érintve, ugyanaz évben Szék városában is — Erdélyben — volt zsinat, melynek hitczikkei ellen Stankar Ferencz írásban nyilatkozván, Dávid Ferencz ily czimű könyvben czáfolta meg: „Dialysis scripti Stancari contra primum articulum Synodi Székiensis, qui de Doctrina controvertitur, conscripta sat. (Nyomatat. Kolozs. MDLV 8-dr.¹). Azonban ezt csak a széki zsinat végzései dönthetnék el, ha valahonnan napfényre jönének. A XVII-ik pont pedig anachronismus, hogy ne mondjam apocriphnak. János Zs. ekkor Lengyelországban tartózkodott s fejedelmi jogait Erdélyben nem gyakorolhatta. . . . Végre nagy jelentőségű tény az is, hogy a Petrovics kormánya alatti temesi bánságban Szegedi István reformátor seniorsága alatt 1551 körül 35 reformált eklézsia volt, Sztárai Mihály laszkoi pap és senior alatt pedig ugyanez időben alsó Baranya nagy része reformálnak látszik. „Hetedik éve már — ugymond e jeles férfi — mióta én a török uralom alatt álló alsó Baranyában élek Laszko mezővárosban, egy magyar mértföldre Eszékötől, s több társaimmal innen és túl a Dunán oly gazdag aratást tettünk az Ur számára, hogy ma 120 eklézsiaiban hirdetődik az evangéliom oly tisztán, hogy a kik tanui voltak, sokan megvallották, hogy a 30 évvel ezelőtt reformált egyházakban sem hirdetik azt tisztábban mint nálunk. Hála legyen Istennek — folytatja — a ki nekünk a szolgaságban szabadságot, a nemtelen állapotban nemességet, Krisztus elleneinek győzelmében a halál és pokol győzelmét adta. . . . Sokat küzdöttem hét év óta a pápa követőivel, de mindenütt meggyőztem, legutoljára ez évben a valpoi és vukovári zsinaton“²). Ez egyszerűsmind annak is bizonyítéka, hogy a török nem bántotta a nemzetiséget és vallást. . . .

Igy mutatják a reformatiot János Zs. birodalmában a tények és élet. S mit tett a kormány és törvényhozás? Erdélyben, mintha a politikai légmász lett volna, túlszigoru, főleg kegyetlen sem egyik, sem másik fél nem volt. Törvénykönyvünkben a különválás után első az 1544-n apr. 24-n Tordán hozott törvény, melynek III-ik cikke a helytartót felhatalmazta arra: „hogy kinyomoztathassa és a bűnhöz képest megbüntethessen három Barcsai-testvért, kik egy Krisztus-keresztet gyermekekkel a földön egy folyóig hurezoltattak, ab-

¹) Gr. Kemény, kiadásra még életében elkészített, de maig kiadatlan „Diplomátikai Lapok“ czimű műve 139—140. ll. Ugy látszik, elébb említett tudós hazánkfa is innen vette cikkének ez időre tartozó részét, de a kutató nem nevezte meg. ²) Lampe, 100—103. ll.

ban megáztatták, azután tüzénél főztek“, a IV-ik pedig rendelte: „hogy a vallás dolgában ezentul újítást senki se tegyen, sem életével, szokásaival, öltözetével a városon kívül levőket meg ne botránkoztatassa, hanem kiki úgy alkalmazkodjék, hogy abból embertársai épüljenek; a barátokat pedig és más egyházi férfiakat isteni-tiszteletök szokott módon megtételében senki ne gátolja“¹⁾. Az 1545-n (ad dom. prox. p. fest. Corp. Chr.) Debreczenben tartott országgyűlés t. cz. XVI-ik pontja megtiltja: „hogy senki jószágiban Luther-követőket ne tartson, s a kinek a helytartó vagy az ország kapitánya megengedi, őket az ország törvénye szerint akárhol üldözhesse és megfoghassa“²⁾. 1548-ban azon okból: „hogy a keresztény fejedelmeknek rövid időn határozása váratik, az ezelőtt két évvel hozott végzés értelmében kimondatott, hogy a vallás dolga maradjon mostani állapotjában s a prédikátoroknak egy helyről máshová menni ne legyen szabad“³⁾. 1551-n ker. sz. János napján Tordán hozott t. cikk azt rendeli: „nehogy az evangélicusok pártolói a másik t. i. a pápista⁴⁾ résznek valami rosztat tegyenek, s viszont ezek is a más résznek jogait meg ne sértsék, méltatlanul ne háborgassák, sőt egyik a másikhoz becsülettel és szelidséggel legyen. A székely-vásárhelyieknek, a kik az evangéliomot hallgatni és tanulni akarják, legyen szabad a sz. Erzsébet-kápolnában prédikátort tartani, az evangéliomot prédikáltatni s a szertartásokat és urvacsorát Krisztus szavai szerint kiszolgáltatni“⁵⁾. 1553-n az erdélyi vajdáknak máj. 28-n kelt utasításukban kötelességükké volt tételük: „hogy a régi vallást, annak jogait, javait, jövedelmeit és papságát védelmezzék“⁶⁾. 1554-n sz. Barnabás napján — jun. 14. — Medgyesen: „abból az okból, hogy ámbár a hit egy, de az urvacsora kiszolgáltatásában a hazafiak különböznek, végeztetett: hogy ezután a háboruban mindenik félnek prédikátora legyen, egyik a másikat tilalmas szókkal ne kisebbitse, boszúsággal egymást se egyik, se a más részen levő prédikátorok vagy hallgatók ne ill essék.“⁷⁾. 1555-ben „az apr. 24-n Székely-Vásárhelyen tartott országgyűlésben felele-

1) Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 58. l. Urkundenbuch, I. k. 83. l.
 2) Gr. Kemény u. ott. 82. l. Kovachich, Supl. ad Vest. Com. III k. 191—195. ll. 3) Urkundenb. I, k. 83—84. ll. Hol költ e törvény, nincs fejtve. 4) E kifejezést, valamint alutheránus, sacramentárius, és Calvin-követő szokat csak a szöszszeréni idézeteknél és a történelmi hűségért kelle használnom, máshol a törvényes és diplomátikai elnevezést látandja az olvasó. 5) Gr. Kemény C. A. D. Tr. I. k. 187 l. 6) Urkundenb. I. k. 84. l. 7) Pray, Hist. Reg. Hung. 491 l. 8) Urkundenb. 85 l.

venítették az 1551-beli törvényt s az egymást megsértő vagy erőszakkal illető fél megbüntetését a vajdákra bízák ¹⁾).

A törvényekkel egybehangzó volt a végrehajtás. Izabella királyné atyja felvilágosult s böles fejedelem volt; anyjának gyóntatója, a derék Lismaninus; férjéről Heltai oly tényt jegyzett fel, mely az utolsó magyar vérből való királyt a valódi léleknagyság glóriájában tünteti elő. „1538-n Segesvárt létében — írja Heltai — Martinuzi és Statilius erdélyi püspök Szántai István mestert — Kénosi T. János kassai prédikátornak véli — a ki Magyarországon másoknál nyilvánban kezdett vala prédikálni, behozták s a királyt könyörgéssel és fenyegetéssel arra akarták venni, hogy törvény nélkül megégettetné, miérthogy Luther volna. A király eszes és istenfélő ember lévén, disputatoria engedé a dolgot. Váradról elhozatták Frater Gergelyt és több papokat s barátokat. A király két arbitert szerze: Adrian doctort és Kalmanchei Mártont, ki ekkor gyulafejevári iskolamester vala. A disputatio Fejérvárott lön. István mester pártfogója Rezener János doctor volt, a ki nem csak argumentumokkal, hanem végre „dass dich Gottes“—szal is kezdé a papokhoz. Nehány nap mulva megjelentették a királynak s kérték, hogy szabadítsa fel őket, mert ha az igazat szólnák, testileg elvesznek, mert a mit Szántai mond és tanít, maga a szent igazság, a papoké ellenben mese és emberi találmány; ha pedig elítélik, Isten haragja rájuk száll. „Ne féljetek — felelt a király — én is megértettem István sententiáját, látom hogy igaza van, módot keresek megszabadítására.“ A püspökök 3 órakor a király előtt megjelentek s Martinuzi így szólott hozzá: „Felséges urunk! mi vagyunk a lelki pásztorok, nekünk kell vigyázni az anyaszentegyházra, azért kívántuk hogy ide hozatná felséged az eretneket és megöletné, hogy a többi megrettenne és ne kezdenének a római szentegyház ellen tanítani. De te felséged nem a mi akaratunk szerint cselekszik, mert azt disputáltatja s mások is beszívják a mérget tőle. Nem kellene itt semmi disputálás, az anyaszentegyház régen elkárhoztatta az efféle eretnekeket, fejeken hordozzák készen a sententiát.“ „Törvénytelenül nem akarok senkit megölni — felelé a király; adjatok bünt hozzá, im törvényt tartok reája“. Erre Statilius: „Nem elég bűne ez, hogy egy summán ezt mondja: az áldott szent mise semmi, hanem ördögnek találmánya; azt is mondja: két személy alatt kell

¹⁾ Gr. Kemény. C. A. D. Trans. I. k. 187. l.

communicálni.“ Erre a király: „Tisztelendő püspök ur! a görög egyház igaz volt-e?“ „Az“ felelt Statilius. „Hiszen a görögöknél nem volt mise, most sincs; miért ne lehetnénk el mi is a nélkül? Azok mind a két szin alatt vették az urvacsorát, miért ne vehetnők mi is?“ Erre a püspökök eltávoztak... A király azon éjen felvitette a foglyot magához s Bádfi Ferencz és Kassai János jelenlétében kezdte őt: miféle új felekezetet hozott be? „Én semmi új tudományt nem találtam fel felséges király, csak azt, a mi a próféták és apostolok irásában van, s a ki üdvözülni akar, azt kell követni.“ Erre a király: „Ezt István mester, bizzuk az Istenre! Te add el holmidet s országomból menj más fejedelem védelme alá“. Bő költséget adott az utra — így végzi Heltai — meghagyta Ötves Kristófnak és a több szolgáknak, hogy éjjel az István mestert békével elvinnék¹⁾. . . . A királyné viszont, kit a sors annyit üldözött, hogy ne lett volna gyöngéd a lelkiismeret és hit dolgában. Az ágostai hitvallást követők nem egy kedvezményt bírnak tőle²⁾. S hogy a cath. püspöki lak s később a cath. egyházi birtokok elfoglaltatása által e vallásközönség magán jogait megcsorbitotta, tény, de az ország és törvényhozás ténye, melynek a királyné mint fejedelem csak végrehajtója volt. Én kötelességnek vélem feltenni e nemes kedélyű királyi hölgyről, hogy mint buzgó catholicus csak fájó szívvvel hajtotta végre az ezt illető törvényt . . . Martinuzinak, tudtomra, három oly tette ismeretes évkönyveinkben, melyek az üldözés bélyegét viselik. Az első, midőn a királyné Erdélybe jövő utjában 1542-en Váradon megállapodván, nem dicsérendő hitbuzgósága bizonyítása végett egy odaváló egyházfit megégettetett azért, hogy egy kőszobor előtt imádkozó nőt arczul ütött³⁾. A második Honter vallási perfolyama, a mit fennebb láttunk. Harmadik, hogy ő, 1546-ban meghalt Battthyáni Orbánt a gyulafejevári székesegyházból, hová temetve volt, titkon kivótette s — ha ugyan hihető — szemétdombba ásatta el⁴⁾. A népek között sem látjuk a kézbe fegyvert adó fanatismusnak máshol tapasztalt példáit. Az egy mantuai születésű königsbergi hit- és orvostudor Stankar Ferenczről olvasuk, hogy tanait M.országon egy nyilvános vita alkalmával Stöckel megczáfolván: onnan elüldöztetett s 1553-n Kolozsvárra jött, de

¹⁾ Kénosi Tűsör Jánosnak ily ezimű kéziratából: „De Typographiis Unitariorum“, jelesen annak a „Hispaniai Vadászság“ czimű könyv kivonatát tárgyazó részéből. Gr. Kemény, Coll. Hist. Ms. minor. XXIV. k. 139—142. ll.lap. ²⁾ Urkundenbuch, 157—160. ll. ³⁾ Haner, 200. l. ⁴⁾ Ugyanaz u. ott 209—210. ll.

mivel itt azon nem keresztényi és káromló tant hirdette — jegyzi meg a krónika író — „hogy a Krisztus, az emberi nem megváltója s közbenjárója, nem isteni és emberi, de csupán csak emberi természettel bír, Sz. Pál ama szavaira hivatkozván: Egy a közbenjáró Isten és emberek között, az ember Jézus Krisztus“ ¹⁾, e felett az urvacsora kérdésében Calvinnal tartott — itt sem szenvedték meg. Azután Báthori Györgynél keresett menedéket, de az 1555-ki erdődi zsinat következtében onnat is távoznia kellett, s ismét Erdélybe Kolozsvárra huzódott. Mint meggyőződéséhez a makacsságig ragaszkodó ember a széki zsinat végzései ellen felszólalván: a kolozsvári lutheránus papok nyilvános vitára hívták meg december utolsó napjára 1557-n s hitvallásukat e szerint formulázták: „Hiszik és vallják, hogy a Jézus Krisztus az Istennek egyszülött Fia, igaz Isten és ember, közbenjáró Isten és emberek között, nem csupán emberi, de egyszersmind emberi és isteni természet szerint“. Stankar éppen az ellenkezőt állította s kérdezte: „Vajjon az isteni természet közbenjárhat, kérhet, könyöröghet, eleget tehet-e?“ Kérdésére Melancthon iratával feleltek — írja Sigler, Haner pedig azt jegyzi meg, hogy e vitában Dávid Ferencz kolozsvári lutheránus pap, akkora erélyt és tudományt mutatott, hogy mindenki megvallá, hogy ő eszének és ékesszólásának erejével korát meghaladta, Stankart tökéletesen megezáfolta, később pedig czáfoló okait könyvben is kiadta — a mint fennebb érintve volt. Ennek következtében az 1557-n Kolozsvárról Szebenbe menekült, hová avval a feltétellel fogadták be, hogy a vallásban semmi újítást nem tesz. De szavát megszegőleg, előbbi tanát terjeszteni kezdette, azért a városból kivetették. Harmadszor is Kolozsvárra ment de itt sem türetvén meg, elébb Beszterezén s később Kendi Antal oltalma alatt vonult meg, hol néha orvoskodott, máskor pártfogóját a háboruba követte ²⁾. Utoljára Székely-Vásárhelyre ment, mignem az 1556—58-ki események onnét is távozni kényszerítették.

Az 1556-k év forduló pont Erdély politikai, de az egyszersmind valóság-történelmében is. Az ország közállapotainak szabadelyvü alkotmá-

¹⁾ Sigler, Chron. rer. Ung. II. könyv I. fejt. 74. l. Bél Adpar-ban. ²⁾ Sigler, 78—80 ll. Pariz pápai 49—52 ll. Haner, 231 l.

nyos alapokra fektetése azonnal a vallási nézetek szabad nyilvánulását eredményezte. Nemzeti fejdelem és magyar kormány! Ez állapot reményt öntött a szivekbe, felemelő önérzetet adott a lelkeknek. Kálmánchai Márton s később Melius Péter Calvinnak az urvacsorát illető tanát terjeszteni kezdték. Eleinte ugyan nehezen haladtak, de a küzdelem kitartása s az elv benső igazsága által csaknem biztosítva volt a végsiker. Az első, debreczeni papságából, némelyek szerint ismeretlen okból, mások szerint Stöckel híres lutheránus reformátorral az urvacsorai tan felett történt éles vitája, meg mások szerint az 1555-ki erdődi zsinatnak e tárgyat illető végzése következtében eltávozván: előbb Temesvárra Petrovichhoz, azután vele Kolozsvárra ment s néhány elvtársával Calvin tanait, jelesen pedig az urvacsorát illetőt, nyilván terjeszteni kezdte. Luther követői megbotránkoztak s előbb Dávid Ferenczcel megczáfoltatták, majd a helytartó meghagyásából nyilvános vitát kívántak, de a miatt, hogy kitűzött határideje mindig tovább haladt, abban egyeztek meg, hogy azt írásban tegyék meg. Hoszszaon folyt a felelgetőzés — siker nélkül. Dávid Ferencz e felelgetéseket 1556-n egybeállította, s a végre, hogy a vitás kérdésről kiki magának ítéletet formálhasson — mint az előszó mondja — önálló könyvben kiadta, ily czim alatt: *Responsum Ministrorum Ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia M. Martini a Kalmancha, in causa Coenae Domini edita. Colosvarini. A. MDLVI. die XXV. julii.* Egyszersmind pedig tiltakoztak Szegedi Lajos krasznai plébánusnak urvacsorai tana ellen s tiltakozásukat jul. 26. a templomok ajtóira ki is ragasztották ama kijelentéssel, hogy ők készek ellen-tanításaikat nyilvános vitában is védni, csak a helytartó birákat nevezzen ki¹⁾. Ugyan e tárgyban Hebler Mátyás szebeni lutheránus pap is irt czáfoló könyvet e czim alatt: *Elleboron ad repurganda phanaticorum quorundam Spirituum capita sat.*²⁾ Dávid Ferencz ez időtájtban lön a magyar lutheránusok püspökévé... E tényt 1557-n költ. s hátrább eléjövő aláírása bizonyítja. Ki, mikor s hogy tette vagy választotta? hiteles adatot róla nem birunk. Nem volt elég a szó- és írásbeli czáfolat; az 1557-n januar 13-n Szebenben tartott zsinaton „Karlstadt, Zwingli, Calvin és más sacramentáriusok tévedéseit ünnepélyesen kárhoztatták, a szentségekre és bűnbocsánatra nézve a wittenbergi eklézsia rendtartá-

¹⁾ Archiv sat. 1855. II. B. 249 l. ²⁾ U. ott.

sát állították meg sinormértékül, hogy t. i. azt reggel, józanon, anyai nyelven kell kiszolgáltatni, a papok az angyalok példájára fehér köntöst vevén magukra; továbbá a magán bűnbocsánat megtartását, a templomokból a mesés képek kihánytatását, a gyermekágyas és menyasszonyoknak a templomba bevitelét sat. meghatározták, Hebler M-t superintendensökké választották¹⁾. Sőt a jun. 1-én Tordán tartott országgyűlésen a vallás ügyében, mellőzve a Calvin-követőket, végzést hozták: „Mivel az ország lakosainak benső kérésére kegyelmesen megengedtük, hogy mindenki azt a hitet vallja, a mely tetszik, akár az új, akár a régi szertartás szerént valót, és mivel arrra is hatalmat adtunk, hogy a hit dolgában legyen meg az ő akaratjok, de úgy, hogy az új vallás követői a régif ne bántásák, követőinek bosszúságára ne legyenek: ennél fogva az ország R-ei az eklézsiái egység helyreállítására s az evangéliomi tudományban támadt egyenetlenség megszüntetésére nemzeti zsinatot határoztak; továbbá kértek minket: hogy a szász eklézsiákkal egy értelemben levő magyar eklézsiákat és azok papjait mi és méltóságos fiunk pártfogásunk alá vegyük s eklézsiáiknak és papjaiknak adassuk meg törvényes jövedelmeit, tizedét és egyéb járandóságát. Miért is mi ez eklézsiák védelmét kötelességünk szerént elvállaljuk, s papjainak igaz jövedelmeit megadatjuk²⁾. Ennek következtében jun. 13-n nemzeti zsinat lőn egybehiva Kolozsvárra, Kálmánchait személyes megjelenésre szólították fel; de ő betegsége miatt nem jelenhetett meg, s elvtársa Szegedi nem bocsátkozott vitába; a zsinat tehát: „öt és a sacramentáriusokat kihallgatatlanul eretnekeknek nyilvánította, az urvacsoráról való vallástételt Luther tanai értelmében kidolgozták, a szentelt ostya körülhordozását eltörölték, a mind két szín alatti urvacsoravétel megtiltását kárhóztatták, a transsubstantiatiot elvetették“, — s így egybeirt confessiojok egy évvel később Kolozsvártt kinyomatódott ily czim alatt: *Consensus Doctrinae de Sacramentis Christi Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum in Inferiori Pannonia et Nationis utriusque in*

¹⁾ Haner, 221—222 ll. ²⁾ Urkundenb. 85—86 ll.

tota Transylvania. Conscriptus et publicatus in Synodo Claudiopolitana Transylvaniae, ipsa die sanctae Individuae et semper benedictae Trinitatis A. MDLVIII Claudiop. Alá voltak írva: Boltius Sebestyén alsó pannoniai, Hebler Mátyás szász, Dávid Ferencz magyar nemzet superintendense, Alesius Dénes fenesi pap és gyalui dékán¹⁾ Az is meg volt határozva: „hogy az urvacsora kérdésében minden szász pap a wittenbergi eklézsia rendtartását kövesse most és mindig s ekléziájába soha semmi új hittant be ne bocsásson“²⁾, egyuttal e hitvallást Melanchtonhoz is felküldötték. E közben Stankar Ferencz nézeteinek el nem fogadtatása miatti szégyen- és bosszuérzés vagy tulságot kedvelő eszmejárás következtében megtámadta Heltait, Dávid Ferenczet és Hebler Mátyást, s a királynét és főrendeket M.-Vásárhelyt 1558-ban febr. 25-kén kelt levelében azoknak mint eretneknek megégettetésére hívta fel. A megtámadottaknak és „az Isten igéje szerént helyesen tanító összes erdélyi papságnak“ nevében — így nevezik magukat — a kolozsvári papság s jelesen Dávid Ferencz kimerítő védiratot — Apologia — készítet, melyben: „a Stankarral közelebből tartott vitatkozás folyamát előadták, tanaiknak a szentíráson nyugovását bebizonyították, utoljára Stankar káromlásaira szeliden megfeleltek“³⁾. Stankarnak ezen fellépése nagy befolyással volt arra, hogy ez évben martius 17-kén a tordai országgyűlésen — az e tárgyban eddig hozottakat is értelmező — im e kemény végzés lön hozva: „A mint ő felsége ezelőtt is megengedte volt, hogy kiki azt a vallást kövesse, a mely tetszik, t. i. a pápista vagy lutheránus vallást: ugy most is ezek közül bármelyiknek követésére kegyelmesen szabadságot enged; de akarja és rendel, hogy az egymásközötti versengés és egymásnak boszantása megszűnjék; a sacramentáriusok felekezetét a wittenbergi eklézsia ítélete szerént, Melanchton levele értelmében távoltartani és megszüntetni szükségesnek látja“⁴⁾. Azonban e végzés nem lön végrehajtva. Melanchtonnak 1558-n jan. 16-kán költ kibékítő irányu levelét az e végre egybehitt tordai közönséges zsinaton május 1-én olvasták fel. Ezt inkább a magyar papság gyűlésének lehetett mondani. Jelen volt Kálmánchai is. Éles vita támadt. Stankarnak valamint azoknak is nézetei, a kik az ur-

¹⁾ Archiv. sat. 251. l. ²⁾ Sigler, 79. l. ³⁾ Sigler, 80—91. ll. ⁴⁾ Urkundenbuch, sat. 87. l.

vacsorában a Krisztus valóságos teste és vére jelenlétét tagadják, újból tárgyalva lőnek. Dávid Ferencz mint előbb Stankart, oly elmésen, annyira éles dialecticával, s a legvilágosabb szentírásbeli helyekkel győzte meg most Kálmánchait¹⁾. Végre határozottálön: „hogy a szorosan nem kötelező szertartásokat is—adiaphora—a minők a gyermekágyas és menyasszonyoknak templomba vivése, a viaszgyertya és fejér öltöny használata—a jó rendért meg kell tartani, s az ezek ellen tevő papokat a hívők kebeléből kizárni“²⁾.

Csudálatos, hogy mindezek daczára az 1558-ban jun. 5-kén Gyula-Fejérváratt tartott országgyűlésen egy sokkal szelidebb törvény lön hozva, mely így szól: „A vallás ügyében a tetszik ő felségeiknek, a mi a közelebbi országgyűlésen is meg volt határozva t. i. szabadság adódik mindenkinek, hogy vagy a régi vallást kövesse a régi czeremoniákkal és szertartásokkal, vagy a Luther hitvallását a wittenbergi eklézsia rendtartása szerént. Ő felségeik új felekezetek és vallások behozását eltávolítandóknak vélik főként azon ókból, hogy a visszálkodások kútfeje bezáródjék“³⁾.

Ennek okát a Dávid Ferencz és a magyar papság urvacsorát illető felfogásában történt változás fejt meg. Ugy látszik, hogy az ő, Kálmánchai feletti győzelmök egyszersmind önmagukon vett győzelem is volt: külsőleg ők ellenfelöket, bensőleg amazok tanai győzték meg őket. Dávid Ferencz tettei világosan azt mutatják. Ő e vita után a püspökségről lemondott s azután több évig mint egyszerű kolozsvári pap vett részt a vallásügy nagy küzdelmében; az egy évvel később Váradon tartott s hátrább tüzetesen említendő gyűlés czikkeit is így irta alá⁴⁾; helyébe a Luther tanai mellett megmaradt Alesius Dénest tették meg a magyar lutheránusok püspökévé⁵⁾. Dávid F. Kálmánchaival megszakadt vitáját most Melius Péter debreczeni pappal folytatta, a ki ekközben az erdélyi vallásos ügyekbe

1) Haner, 223. l. 2) Sigler, 81. l. E vita adatait is kiadta Dávid Ferencz ily czím alatt: „Acta Synodi Pastor. Eccl. Nationis Hungaricae in Transylvania sat. A. MDLVII in Oppido Torda celebratae sat. Impressum Claudio-poli sat. 4-dr.“ Mellé van nyomtatva hátul a wittenbergi Akademiának urvacsoráról való ítélete is. (Archív. sat. 251—254. ll. 3) Gr. Kemény, Cod. A. D. Tr. I. k. 294. l. 4) Archiv sat. 254. l. 5) Ily czímű könyvben: „Statuta et Articuli pro Eccl. Hung. eisq. conjunctis Saxonibus (Teke és a sajjói káptalan), enanata Superintendente earumdem Ecclesiar. Dionysio Alesio Colozsvariensi A. 1558.“ így írják, de miként lett azzá, hiteles adatokat róla nem birunk.

vegyülvén s Calvin tanait nyíltan és nagy készütséggel védvén: a fejedelmi udvarban is befolyást kezdett nyerni; de Dávid vagy azért, hogy ellenfeleinek igazságáról meggyőződött, s lelkiismerete nem engedte meg, hogy annak, elfogult lelkek szokása szerint makacsul ellenezegüljön, vagy azért, mert átlátta, hogy a magyar népet Luther urvacsorát illető tanai többé ki nem elégítik: határozottan a Calvin követőihez ment át. Papság, főurak és a nép egyiránt örömmel fogadták. Ily kitünő egyéniség nagy nyereség volt a szülemelő új egyházra nézve... Dávid F. eleinte a meghasonlottak kiegyeztetését tűzte célul; felkérte a szász eklézsiákat, hogy a dolgot atyafiságosan vitassák meg s egyenlítsék ki; azok vonakodtak minden ily célú érintkezéstől, sőt intették őt, tartózkodnék az újításoktól, különben kénytelenek vele minden egyházi közösséget megszakítani. Ő azzal felelt rá, hogy a királynétól nyilvános vita tartására parancsot s maga részére felhatalmazó levelet eszközölt; visszataszítván békés vitára s egyezésre nyújtott kezét párt-ellenfelei, módot talált benne, hogy az törvényes uton is megtörténjék ¹⁾. A szász eklézsiák figyelmét nem kerülte ki a helyzetnek e nagy megváltozása. Ők sem mulatták el tehát a királynénál érdekeik kellő védelmezését: emlékeztették őt tett szolgálataikra, hűségöket s a királyné ígérését idézték fel, s ekként 1559-ben jul. 10-ről kiváltságlevelet eszközöltek ki, melyben: „a királyné az 1556-ki kolozsvári országgyűlésen adott királyi szavára hivatkozva, maga és fia nevében a szász egyházat és annak papjait minden szabadságai, javalmi, dézmavételi joga s más rendes jövedelmei élvezetében meghagyta, biztosította s e javak és szabadalmak megsértőire büntetést szabott“ ²⁾. E felett az urvacsoráról szóló hitczikkeiket is egybeirták s azt mind II Zsigmond lengyel királylyal, mind Izabella királynéval megerősítették ³⁾. Csak miután minden oldalról így biztosítva voltak, hirdették ki a zsinatot Medgyesre, Haner szerint augusztus 18-kára ⁴⁾. Elnök Hebler M. volt, a szász eklézsiák generalis superintendense, felelő Alesius Dénes, fencsi pap s a magyar lutheránus eklézsiák superintendense, ellenvetést tevők Heltai

¹⁾ Haner, sat. 249. l. ²⁾ Urkundenb. 176—178. II. Haner, 250—256. II.

³⁾ Haner, sat. 249—250. II. ⁴⁾ Haner, sat. 256 l. Schwartz Károly ur aug. elejére teszi e zsinatot, mi annyival hihetőbb, mivel aug. 18-án Dávid Fer. Meliussal Váradon gyűlést tartott; s pedig bizonyos, hogy a megyesi zsinaton is jelen volt, a mi másképpen nem lehető, mint ugy, ha az utolsó e hónap elején történnék fogadjuk el. Vagy tán a váradi gyűlés napjában lenne tévedés?

és Dávid Fer. kolozsvári papok. Mindkét fél elhatározottan s erős érvekkel védte tételeit — sikertelenül. A lutheránus papság, melynek kötelessége lett volna netalán jobb iránti meggyőződésének engedni, a világi rendnek aug. 14-kén költ óvó iratában attól előre vissza volt tartva. „Mevagyunk győződve — úgy mondanak — hogy eklézsiáink tudománya maga a szent igazság, s attól egy körömnnyire sem távozzunk el, hogy a szegény népet tévelygésbe vigyük. Kérünk titeket s kényszerítünk, hogy a mint a Krisztus az Atyával és Sz. Lélekkel egy: mi is legyünk egyek. Más tudományt az eddiginél be ne vegyetek, mert mi százsz eklézsiáinkban hirdetését meg nem engedjük“¹⁾. Egészen a Zwingli és Luther közötti marburgi eset ismétlése: ragaszkodás névhez, nem elvhez, a megszokotthoz nem az igazsághoz. Amaz esemény óta harmincz s néhány évvel több idő telt el, s a gyöngeség és beszámítás ennyivel nagyobb mértékű. Luther hitvallásának belső értéke evvel nem gyarapodott, az igazság igazság maradt, de egy lényeges rossz történt, hogy t. i. az oly sokban egyező két egyház szinte ez egyetlen kérdés miatt a teljes meghasonlás szélső pontjára jutott. Vajjon melyik volt észszerűbb s lehetségesb: egyiknek elé, vagy a másiknak visszafelé menni?!... E makacs ellentállás első következménye a Melius és Dávid Fer. által Váradon aug. 18-án nyolczadmagukkal tartott egyházi gyűlés volt, hol Calvinnak az urvacsorát illető tana megvitatva, formulázva s önállólag kiadva lőn: egyes portyázók helyébe rendes hadsereg lépett, a könnyű esatározást szervezett ostromlás váltotta fel. Dávid és Melius szövetsége kezesség volt Calvin tanának győzelmére nézve²⁾. Elöttem ama könyv ismeretlen. Tartalmáról csak a frankfurti Akademia azon válasz-leveléből tudok valamit, melyet az, az 1561-ki medgyesi zsinat végzései és hitvallására küldött. „A kolozsváriak hitvallásában — úgy mond e levél — a következő hypothesisek vannak: Az urvacsorában nem valósággal a Krisztus teste és vére adódik, az csak lelkiileg és hit által van jelen, úgy adják, úgy veszik; a ki venni akarja az éghez kell felmagasztosulnia, rá méltóvá lenni csak így lehet. Világos, hogy a kiké ez irat, a sacramentáriusokkal egyformán kárhoztatást érdemelnek; igyekeznek ugyan maguktól e nevet elhárítani, de hittanaikkal

¹⁾ „Archiv sat. 255. l. Haner, 259. l. Urkundenbuch sat. 266—267. ll.

²⁾ Munkájoknak czíme ez: Defensio Orthodoxae Sententiae de Coena Domini Ministrorum Ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium, in Ecclesiis Transylvanicis, Claudiopoli 1559“. Archiv sat. 255. l.

egyeznek. A név a dologtól származik, s ők a dologban amazoktól nem különböznek³⁾. E tan Stankar és Calvin tana, mindenütt egy és ugyanazon alakban jelenik meg a reformatio történetében; fennebb e dolgozatban is fordult már elé, de érintését szükségesnek láttam azért, mert a mű, melyből véve van, Dávid Ferencznek Calvin tanai mellett irt első műve; sőt az előszóból is ide igtatok némely részleteket, hadd segítsék e korszak képét hiven kidomborodni, adjanak egy-egy vonást János Zs. életének s reformatiora való befolyásának jellemzéséhez. „Oly éles, sőt kegyetlen vala e hazában az urvacsora feletti veszekedés — így szól ana könyv írója — hogy a magyar nemzetben kivált pedig Kolozsvártt négy esztendő óta nem is vettek urvacsorát. E rosznak meggyógyítását czélozza e könyv“. Továbbá védik magukat, hogy ők nem voltak szerzői a vizálynak. „Bizonyságink vannak — folytatják — hogy mi a proféták és apostolok írásit követjük: ellenfeleink azokat ostromolják; nem akartuk a lelkiismereteket megháborítani, inkább lecsendesíteni ohajtottuk. A kik most nekünk lest háynak, nem tagadhatják, hogy atyafiságos úton akartunk mindent magánlag eligazítani, de ők megvetették felhívásunkat, s a népjog ellenére minket sújtoltak, bántalmaztak. Sajnáljuk ama barátságos viszony megszakadását, melyben eddig velők voltunk... Vitathatnók tanaik észszerületlenségét — abszurdítás — de hallgatunk, nehogy menykövel és fenyegetéssel kísértsék meg a dolgot eldöntetni. Mi is megtarthattuk volna tisztünket és azon közbecsültetést — érti püspökségét s népszerűségét — a mit ugyancsak megnyertünk volt, a míg az ő véleményeket követtük, s a mi felett, a mint leveleikből látszik, ellenfeleink most osztozkodnak, a mi az egyház szolgálaihoz nem illő dolog. A számkivetést s más roszakat sincs miért szemünkre vessék, ha Istennek úgy tetszik, bármi sorsot készek vagyunk elviselni, s inkább akarunk számúzetni, mintsem az Úrnak egyszer megismert igazságát megtagadjuk. De mi minden jót remélünk; ismerjük fels. fejedelmünk vele született kegyelmességét s igazságszeretetét, hogy kihallgatatlanul senkit el nem ítél. Kérjük is tisztelettel: hallgaszanak meg, ügyünk végeztessék el zsinatban. Kérjük a szász városok tisztségeit is, intsék papjaikat, hogy szidalmakkal és épével ne vitatkozzanak, de kitűzött helyre és időre jelenjenek meg s az ügyet nem emberek, de Isten ígéje szerint intézzük el, mert

³⁾ Archiv sat. 283. I.

az igazság nem az emberek, de az Isten szavához van kötve ¹⁾. ... Innen világos, hogy a fejdelem már akkor Luther tanainak hódolt, hogy az új vallások hívei olykor drasticus szereket használtak ugyan egymás ellenében, de a külföldi példák határáig még is soha sem mentek; végre, hogy Dávid F-nek a nyilvános vita sürgetésében czélja a meggyőződések szabad nyilvánulása s az eltérő nézeteknek egy magasb igazságban egyeztetése volt.

Ez időben történt Izabella királyné halála. János Zs. trónra léptekor tehát birodalmának mind magyarországi, mind erdélyi részeiben az ágostai vallás bevezetett tény, sőt a király maga is e hitet valló volt: törvények ismerték el a római cath. mellett a lutheránus vallást, püspököket a királyné erősítette meg, gyűléseket tartottak, iskolákat állítottak, egyházuk igazgatását maguk intézték, szóval; vallásuk törvényesen elismert második vallás volt. De mint százados tölggy koronájából az ifju sarj: úgy hajtott ki a catholicismus agg törzseiből előbb Luther s később ebből Calvin vallása. 1556 óta a törvény őltalma alatt álló lutheránus vallás védelme alatt János Zs. birodalmának mind m.országi, mind erdélyi részében folyvást növekedett az a kis töredék, mely az urvacsora kérdésében Calvin tanait fogadta el. Melyik évben, minő alkalommal s miképen lőnek függetlenekké eklézsiáik a magyarországi részekben a Luther követő eklézsiáktól: kinyomozása s hiteles meghatározása az illető adatokkal bíró királyhárgöntüli testvéreink feladata; én csak azon nézetemet fejezem ki, hogy annak 1556—1562 között kellett történni. Ez időpont az, melyben Stöckel, a hatalmas lutheránus reformátor mellett Melius Péter debreczeni pap és superintendens neve kezd előtérbe nyomulni, ki nem csak a magyarországi részekben a Calvin értelmében reformált vallásnak nagy mérvű kifejlődését, szerves egészszé alakulását, s minden tekintetben megszilárdulását cözközölte, de egyszersmind annak az erdélyi részekben elterjedésére is döntő befolyással volt. Dávid Ferencz csak az ő közreműködése s a fejdelem példátlan szabadelvűsége által vivhatta ki azt, hogy a lutheránusoknak a sacramentáriusok tana elleni elfogultsága lassanként megszűnjék s Calvin tanai a törvény őltalmában részesüljenek. A fejdelem látta a felek közötti csekély nézetkülönbséget, s akarta azok egyezte-

¹⁾ Kénosi-Fosztó, Unitariorum Historia Eccl. Transylv. ívrét, kézirat I. köt. 107—108. ll.

tését, de azt őszintének s tartósnak csak úgy hitte, ha mindkét fél szabad elhatározásából származik. Ezért nyilvános vitatkozás tartását rendelte ¹⁾, a mi 1560-ban január 10-én Medgyesen meg is történt. Elnök volt Hebler M., ellenvetők Heltai és Dávid Ferencz. A lutheránus papok 8 pontba foglalták urvacsorát illető tanaikat, minden ponthoz mellékelvén könnyebb megérthetés végett Calvin ellenkező tanait is. Heltai és Dávid F. szintugy felállították ellen-tételeiket. A vita ismét nem vitt célra. Dávid és Heltai a „Consubstantiatio” nem engedték meg, Hebler és a lutheránus papok az 1545-ki szebeni végzésre hivatkoztak, mely szerint ők az ágostai vallástételt fogadták hitformájoknak, s kijelentették, hogy attól soha el nem távoznak, sőt Dávidot és Heltait egyházukból kirekesztették ²⁾. Hasonló gyűlése volt ez évben Kolozsvárt a magyar papságnak, a hol azok urvacsorai hitvallásukat XV. pontban szintén formulázták ³⁾. Az ügyet mindkét fél a fejdelem elé vitte ⁴⁾. A fejd. jónak látta az országot megkérdezni, mire az 1560-n nov. 11-én ily törvényt hozott: „Mínthogy a vallásra, különösen az urvacsorára nézve az eklézsiák papjai közt egyenetlenség és vita támadt, honnan botrányok és bántalmazások származtak: ő felsége k. beleegyezésével végeztetett, hogy az eklézsiák papjai tanaikat jövő esztendei Dorottya napján Medgyesen vitassák meg. A nemesség részéről ott lesz Mikola Ferencz, Mechkey László itélőmester, Győrői Mihály, Kornis Mihály, Lázár Imre és Kálnoki Bálint. A szász követek is ígérlik, hogy kebelökből küldötteket választanak“ ⁵⁾. A fejdelem mindkét fél papjainak megparancsolta, hogy a kijelölt helyen és időben az országos közzsinatra megjelenjenek, a vitás kérdéseket meghányják-vessék s urvacsora feletti nézeteiket röviden írják egybe ⁶⁾. Papság és országgyűlési bizottság 1561-ben februar 6-án Medgyesen megjelentek. Elnök és ellenvetők az eddigiek voltak. A vita néhány napig folyt. Calvin követői állították: „A Krisztus testét és vérét az urvacsorában lelkileg, nem szájjal, de szívvvel és hittel kell venni“, a lutherások erősítették: „hogy az szentség gyanánt, sa kenyér és bor alatt valósággal és anyagilag — substantialiter — vétetik“, az elsők az előbb említett kolozsvári XV. pontu munkálatot adták be, az utólsók itt szerkesztették egybe néze-

¹⁾ Haner, 258 l. ²⁾ Kénosi-Fosztó, Hist. Eccl. Unit. Trans. I. k. 109—110 ll. ³⁾ Salamon, de Statu Eccl. evang. reform. etc. Claudiopoli. 1840. 6. l. ⁴⁾ Haner, 260. l. ⁵⁾ Urkundenb. 87—88 ll. ⁶⁾ Haner, 261 l.

teiket XIV cikkben, a szószékből nyilván kihirdették s minden pappal aláírást, köztük volt Alesius Dénes is, mint fenesi pap ¹⁾). A lutheránusok a Calvin-követők akarata ellenére, de a fejedelem meg-egyeződéséből hitczikkeiket, valamint a magyar papságnak 1559-ki kolozsvári megállapodásait is két követőtől elküldötték véleményadásra a wittenbergi, lipcei, rostochi és Odera melletti frankfurti egyetemekre, megküldötték Stöckelnek, Majoriusnak s több németországi tudósnak, a fejdelemtől az előbbiekhöz valamint a szász vál. fejedelemhez is ajánló-levelet eszközöltek, melyben kérte ezen ügynek lehető gyors elintézését. A követek 1562 elején jöttek vissza, mindenik egyetem a lutheránusok tanai mellett nyilatkozott, a szász vál. fejedelem valamint az egyetemek tanári karai is bókokkal teljes levelet irtak a fejdelemnek. „Nagy lelki örömmel értették meg — ugymond a rostochi egyetem tanári kara — hogy a fejedelem e magasztos ügyről oly kegyesen gondoskodik“, — a lipcei kar pedig vigasztalva az egyházat, ama próféta jóslatra hivatkozott: „Királyok lesznek táplálóid s királynék a te dajkáid, a népek tejét szivod és a királyok emlőjéről táplálkozol,“ — kérte Istent, hogy hosszason s egészségben tartsa meg őt a legkésőbb életkorig, szándékát és kormányát vezérelje úgy, hogy számítódjék azon uralkodók közé, kik az egyháznak kezdetől végig kegyes és igaz pártfogói voltak; végre ajánlták magukat és engedelmességöket ²⁾, s valamennyien kérték a fejedelmet: „vegye az erdélyi lutheránusokat pártfogásába s tiszta tudományokat a sacramentáriusok hamis tanainak rontásától óvja meg“ ³⁾. Sőt Georgius Majorius Csáki cancellárhoz is az ő erényeit magasztalólag irt, s kérte: „eszközlne ki a fejdelemnél, hogy védje a meghasonlástól az eklézsiát s a már eddig vallott tiszta tudományt elnyomatni ne engedje“ ⁴⁾. A mart. 8-n Szebenben tartott zsinaton mindezek, valamint az ágostai confessio és több symbolicus könyvek is felolvasatván: még egyszer minden kérdést megvizsgáltak, megvitattak s megállapodásaikat 7 pontba foglalták egybe, melyek közül az: „1.) Stankar ellen, a 2-ik) a sacramentáriusok ellen van intézve, végre újból meghatározták, hogy a hitczikkektől soha el nem távoznak“ ⁵⁾. Mindezek daczára — jegyzi meg Haner — a lutheránus vallásról sok székeley és ma-

¹⁾ Haner, 262 l. Miért hagyta el püspöki címét, előttem ismeretlen. ²⁾ Archiv. sat. 275. 278 ll. ³⁾ Haner, 266—267 ll. Archiv, 269—282 ll. Olvashatók itt az egyetemek levelei, de kiadó a két fejedelem levelének nem tudott nyomába jutni. ⁴⁾ Archiv sat. 276—277 ll. ⁵⁾ Haner, 269 l.

gyar ment át a Calvin hitére ¹⁾). E hitvallás a fejdelemtől nyert engedély folytán az egyetemek véleményével együtt ki lőn adva 1563-n, alá-irta Hebler M. püspök, minden lutheránus pap, köztök Alesius is ²⁾).

A szászoknál — úgy látszik — a vallásbeli egység eszköze volt politikai egységöknek ³⁾): magukbazarokozási szellemök s egybetartásuk meggátolta Calvin tanainak közöttük terjedését, mi által az egészen a magyarok körére szorítottván, fokozott hatást idézett elő. 1563-ban jun. 6-án Tordán ily végzést kellett hozni az országgyűlésnek: „Mivel mind a két vallást követő székely urak közt különböző vetélkedések támadtak, miből sok rossz következhetik: az ország R-i meghatározta, hogy mindeniknek szabad legyen azt a vallást és hitet követni, a melyik tetszik, s minden a maga vallásán levő papot tarthasson, kik közül midőn egyik prédikálni kezd, a másik ne akadályozza, s ha elvégezte, azután kezdje a másik, és így isteni-tiszteletét és a szentségek kiszolgáltatását mindenik végezze szabadon. Ki őket megháborítja, hivassék meg a fejdelem elé s büntetődjék büne szerint“ ⁴⁾). Hogy a fejdelem még ekkor Luther tanait vallotta, bizonyítja Alesius Dénes udvari papjának tett jószág adományozása ⁵⁾), valamint az is, hogy nov. 22-n levelet irt Hebler M. szász superintendenshez és papságához: „Mivel — úgy mond — értésére esett, hogy némelyek a wittenbergi és más egyetemektől helybenhagyott és eddig követett tudományt és egyházi szokásokat másokkal akarják beszennyezni s vallásuk egységét s a keresztény szeretet kötelékét szétszaggatni, a mi által csak a szétvona és egyenetlenség magvai hintődnek el: intette őket, hogy új tudományt és czeremoniákat be ne hozzanak, tegyék és kövessék az eddigieket, zavart az ekléziában ne idézzenek elé“ ⁶⁾). De az is tény, hogy a fejdelem ez évben, a Lengyelországból kiüldözött Blandrata Györgyöt udvari orvosává vevén fel: a vallásügy ez ország részben azonnal más arczulatot öltött. Blandrata személyisége, tudománya, élettör-

¹⁾ Haner, 269. l. ²⁾ Archiv. sat. 259. l. Czime ez: „Brevis Confessio de S. Coena Dni. Ecclesiarum Saxoniarum et conjunctarum (Hungar.) in Transylvania. Una cum judicio quatuor Academicarum Germaniae, super eadem Controversia. Cum gratia et privilegio Serenissimi Principis nostri, electi Regis Hungariae etc. MDLXIII. 4 ár.“ ³⁾ A Varos usque ad Boralth unus populus, (una religio). ⁴⁾ Kemény, C. A. D. Tr. I. k. 114. l. Urkund. 88. l. ⁵⁾ „Méltó tekintettel levén — így szól adománylevelében a fejdelem — hívünknek, tisztelendő kolozsvári Alesius Dénes mesternek, erdélyi ekléziánk superintendensének s a mi prédikátorunknak egyenességére, tudományára és más erőnyeire, melyekkel felruházott voltát tapasztalásunkból tudjuk, egyszerűságra pedig megtekintvén hűségét és irántunk hivatalában tanúsított szolgálatait sat. 17. l.). ⁶⁾ Archiv. sat. 287 l. B o d P. Smirnay Sz. Polikárpus sat. 17 l.

ténete oly sajátságos volt, hogy megjelenése, beszédei s szellemi írása az ifju fejdelem kedélyére a legmélyebb benyomást tette s az egész udvarra ugyszólván átalakítólag hatott. Nem is lehetett más képen. E férfi, származására nézve olasz, a fejedelmi anyának orvosa, száműzetésében bujdosó társa, több ízben követe volt; magánál a fejdelemnél tudományáról s tett szolgálatairól ismeretes, a ki őt mint gyereket gyógyította, országából kikísérte, balszerencséjük napjaiban mindég velök volt, s most a vallásos nézetei miatti üldözések elől mint urnak és fejdelemnek udvarába vendégszeretőleg meghívatta: ő talált menedéket nála! Ez rendkívüli, sorsszerű esemény volt. . . . Egy év nem telt el s Blandrata már birta a fejdelem bizalmát. E tény minden reform-törekvésnek lendületet, a meglevő s létért küzdő vallási irányoknak tartósságot s szabad fejlődésökre nézve támaszpontot nyújtott. A helyzet gyökeres megváltozását, a dolgok ez új irányát tények sora mutatja. 1564-n Alesius D. helyébe Dávid F. lön a fejdelem udvari papjává, később a Calvin urvacsorai tanát valló magyar eklézsiák superintendensévé; a januar 21-ki segesvári országgyűlésen im e minden megszorítás nélküli törvény lön hozva: „Tetszett a hazafiaknak, hogy a Kolozsvártt — 1557-n hozott vallási törvény tartassék meg, t. i. kiki követhesse azt a vallást, a mely tetszik, egyik fél a mászt ne akadályozza, erőszakot vagy boszszut ellene ne használjon; továbbá: Káránsebes tartományában is elkezdődván az evangéliom hirdetése s a római vallás és evangéliom hirdetői közt viszály támadván, minthogy ott nem találhatni oly jeles férfiakat, kik azt kiegyenlitsék: az országgyűlés meghatározta, hogy egyik nap a római vallás papja, másik nap az evangéliom hirdetője prédikáljon s tegye az isteni-tiszteletet s a másik fél ne háborgassa; végre pedig, mivel a vallás s kivált az urvacsora dolgában a magyar és szász eklézsiák papjai közt meghasonlás van, mire nézve két évvel ezelőtt Medgyesen ő felségétől zsinat volt hirdetve, hogy az a szentírásnak egybevetése és közértekezés útján kiegyenlitődjék, de minthogy ez akkor nem sikerült, abból az okból, hogy az Isten dicsősége minden kegyesek előtt nyilvánvalóbb legyen, végeztetett: hogy mind az eklézsiák papjai, mind a szentírásokban jártas más kegyes férfiak, mind azok részéről, „kik a Krisztus testének az urvacsorában anyagilag benne létét hiszik“, mindazokéről, „a kik azt csak jelképnek vallják“, attól a naptól számítva, mikor ő felsége Isten kegyelméből Gyulafejérvárra megérkezik, 15-öd napra Enyed

mezővárosban jelenjenek meg, hová kegyes és kitűnő más férfiak is szabadon mehetnek, s ő felsége is a maga nevében tanácsosai közül egyet elküldeni méltóztat, a ki ő felsége tekintélyével az ellenfeleket egymás bosszantása-, bántalmazása- és gyalázásától megtartóztatja; a kik előtt aztán az érintett papok Isten világos szavaiból keresztény buzgósággal vitatkozni, értekezni, az igazságot napfényre hozni kötelesek lesznek, nehogy az egyet nem értés miatt a keresztény sokaság kételyben és függőben maradjon, hanem inkább a hit tisztaságát és vallásunk szerzőjét Istent, az ő Fia, az egyedülvaló közbenjáró és a mi megváltónk által egy szájjal és szívvvel dicsőíthesse!).“

Ez országgyűlésileg meghatározott zsinatot a fejedelem azon okból, hogy a kitűzött idő husvétra esett, apr. 9-kére hívta egybe s személyét képviselő megbizottjává ugyan e napról költ felhatalmazó iratában Blandrata Györgyöt nevezte ki. „E zsinatra — így hangzik az — teljes hatalmunkkal s tekintélyünkkel felruházva, kineveztük nagyon érdemes Blandrata Gy. orvosunkat, tekintélyes, tudós és szentírásokban jártas férfit, hogy az urvacsorát illető kibékítő értekezleteken jelen legyen, s a zsinaton minden viszálykodást, botrányt és egyenetlenséget csendesíteni s mérsékelni igyekezzék; hogy ezuttal azok között, kik a régi kegyes atyák állításait és igaz ítéletét Isten világos szavai gyanánt vevén, Krisztusnak az urvacsorában való jelenlétét erősítik, és azok között, a kik különböző értelmeket az urvacsora szavaiból merítik, minden gyűlölség, bosszúság és vetélkedés megszűnjék és lecsendesüljen, s Isten egyházában béke és egység legyen. Czélszerűbbnek véltük, hogy állítását mindkét fél tegye írásba, hogy így szidalom és egymás kárhoztatása nélkül — a mi az indulatok felhevüléséből gyakran következni szokott — sőt a gyengébbek bántása és megbotrányozása kikerülésével az igazság kiderüljön, a mit Mi az egyház és hívek érdekében kívánatosnak tartunk. Ha pedig ez el nem érhető, legalább legyen intézkedés téve az iránt, hogy azoknak, a kik a Krisztus testének az urvacsorában jelenlétét állítják, legyen egy tekintélyes, kegyes és tudós s az Úr nyájára gondosan vigyázó superintendense, a

1) Urkundenbuch, sat. 88—89 ll.

ki megtartván a tudomány és szertartások egységét, az eklézsiákat evangéliomi fegyelemben tartsa, igazgassa, a hibásokat méltólag megbüntesse. Viszont azoknak is, kik a Krisztus testének az urvacsorában jelen nem létét tanítják, legyen a maguk superintendensök, kinek gondja s felügyelete alatt az eklézsiák a maguk rítusok és szertartásaik szerint evangéliomi fegyelemben igazgattassanak, s mindenik a maga kijelölt határai közt és saját hatáskörében a rá bízott nyájnak viselje gondját s akképen a közöttök levő versengések megszüntetessenek. Engedelmességet parancsolunk tehát mindnyájatoknak nevezett küldöttünk irányában s jóakarólag serkentünk titeket, hogy egymást megértvén, ezen urvacsora iránti egyenlenségben a kívánt egyességet és békét valahára létrehozni köteleességteknek ismerjétek¹⁾. A zsinat tagjai a kitűzött napon egybegyültek az enyedi templomba, a fejedelmi biztos a felhatalmazó-levelet felolvastatta, azután egy más parancsnál fogva Alesius Dénest püspöki hivatalából letette, s miután helyébe más nap Dávid Ferencz lón megválasztva: a fejedelmi biztos felhívta a Calvin-követőket, hogy nézeteiket írásban adják be. Azok beadták ily czim alatt: „Modus concordia e“; a Luther követői feleletüket rá „Responsio“ czim alatt 11-én szintugy megtették. Erre két napi — april 12. 13 — vita következett, de a kívánt egység most sem történhetvén meg: a két fél hivei és eklézsiáik végképpen elváltak, s a Luther-követők — többnyire szászok — eddigi püspöküket Hebler Mátyást, az urvacsorában a Calvin tanát követők — kik szinte mind magyarok és székelyek voltak — újból Dávid Ferenczet, a magyar lutheránus eklézsiáknak régebben volt superintendensét választották meg,²⁾ s e tények szentesítéseül a R-ek nem sokára a jun. 4-én Tordán tartott országgyűlésen a következő törvényt hozták: „Minthogy a vallás dolgában kivált az urvacsora adását illetőleg a kolozsvári magyar nemzeti és szebeni szász püspökök és papság között viták és egyenlenségek voltak, ezek elenyésztetésére s a lelkiismeretek megnyugtatóására végeztetett: hogy ezen túl mindenik félnek legyen szabad akár a kolozsvári, akár a szebeni eklézsiák vallását és nézeteit követni, de ugy, hogy ha bármely város, mezőváros vagy falu a kolozsvárit fogadta el, s a népet arra kényszeríteni akarná, ne tehesse, hanem az bármely val-

Urkundenbuch, sat. 186—187 ll. Archiv sat. 288—289 ll. 2) Lampe, Lib. III. Sectio II. pag. 685. Archiv sat. 262—263. ll.

lása és nemzetiségű papot tarthasson, a más vallásut pedig elmozdithassa. Ez tartassék meg a szebeni eklézsia egyházkörében is. Ha pedig valaki a szebeni vagy kolozsvári eklézsia nézetére térni vagy urvacsorát venni akarna, e czélból a szebeni eklézsia egyházköréből a kolozsvári eklézsia egyházkörébe az illető hitvallás papjához akadály és nehézség, úgy minden bántalmazás, kicsufolás és nevetségessé tétel nélkül elmehessen ¹⁾... Stankar és Kálmánchai tizenegy évi üldözés és folyvást megújuló küzdés után diadalmaskodtak, a kolozsváriak vallásának a római catholicus és evang. lutheránus vallással való törvényes egyenjogúsága János Zs. birodalmában bevégzett ténynyé vált, mindkét félnek saját püspöke, önállása s külön egyházi igazgatása lön.

Míg a fejedelem birodalmának keleti részében ez eszmeharcz folyt: addig a magyarországiban a helvét hitűek e küzdelemre fordítva figyelmöket s mintegy várván a végkifejlődést, csöndességben folytatták hódításait. A protestántismus szive Kolosvár és Szeben volt. Nehány nevezetesebb mozzanatot azonban a m.országi vallás-élet is mutat. Ilyen a csengeri zsinat XI pontból álló végzése 1557—1558 körül, melyet 1570-n Debreczenben Farkas (Lupinus) András nyomtatott ki ²⁾, továbbá a Sárospatakon 1562-n tartott zsinaton a z e l ő r e v a l ó e l r e n d e l é s r ő l folyt vita, mely békésen lön kiegyenlítve ³⁾; az egi magyar helyörségnek Calvin tanaira ünnepélyes megesküvése s II Miksa magyar királyhoz e tanok szabadon vallása és gyakorlása iránt beadott kérelme ⁴⁾; a Tarczalon 1562-ben tartott zsinat, melynek ugynevezett t a r c z a l i - t o r d a i hitvallása — confessio — 1562 és 1563-ban kinyomatván: a helvét hitűeknek maig hitők sinormértékeül szolgál. ⁵⁾ Nevezetes még Perényi Gábor abauj- és ugoçsamegyei főispánnak a szász választó-fejedelemhez való követség küldése 1563-ban ⁶⁾, minek célja előttem ismeretlen, valamint végre a trienti zsinattól az urvacsorának mindkét szín alatt vételére nézve a m.országi és erdélyi protestánsoknak adott engedély ⁷⁾, a mire a hazai törvény már adott jogot.

Az 1565-dik év hadi készülődéssel s hadakozással telt el,

¹⁾ Urkundnbuch, 90. l. Gr. Kemény, C. A. D. Tr. I. köt. 406—407 ll. ²⁾ Lampe, Historia Eccl. Reform. in Hungaria et Trans. Trajecti ad Rhenum, MDCCXXVIII 109—110. ll. ³⁾ U. az u. ott 118 l. ⁴⁾ U. az u. ott 118—121. ll. ⁵⁾ Az 1563-ki kiadásuak czime: „Compendium Doctrinae Christianae sat. Typis impressa A. 1563.“ Lampe, 121. l. ⁶⁾ Lampe, sat. 122. l. ⁷⁾ U. az u. ott 123. l.

az 1566-dik év első felében: a fejdelem Szolimán látogatására készült. Azt lehetne gondolni, háboru és csatazaj elhallgattatott minden más érdeket, s nyugalom állott be a vallásos élet mezején. Ellenkezőleg történt. Az eszmék világában lehet megállás, örök állandóság nem: haladás, folytonos fejlődés e dicsó ország létfeltétele, örök szépségü bélyege. A népek szellemi életében valami titokszerü közösség van: a mi egy helyt történik, elmegy máshová is, a mit elfojtnak itt, felüti magát amott. A reformationnak mindjárt kezdetén Zwingli és Calvin urvacsorai tanai mellett, azokkal csaknem egyszerre, s minden mivelt népnél a legkiválóbb elméket s legnemesb sziveket ragadta meg egy, amazoknál sokkal intensivebb tartalmu s magasb értékü eszme: az Isten lényi és személyi egységének eszméje. Ilyenek voltak: Hetzer Lajos, Calvin honfitársa, Denk János és Frank Sebestyén német, Joris Dávid hollandiai, Ashton angol, Gonesius és Pauli lengyel, Blandrata és a két Sozini olasz, Arany Tamás és Egri Lukács magyar, s a legnemesebb, a korát észben és léleknagyságban feljűlmuló Servetus Mihály spanyol tudós. Az egynek fejében megszületett eszme a sajtó útján rövid időn mindenkié lett, a legelvonultabb magányban termett gondolat a világ köztulajdonává vált. Így volt az kivált a vallásos eszmékkel; sőt ezek sokkal gyorsabban terjedtek, inkább hatottak, mélyebben meggyökereztek; s ennek oka azok vonzerején kívül a terjesztőit ért közűldözés, a máglyák, a confessori és mártyr-koszoruk. Az Isten egységének eszméje szétszorva élő, elszigetelt állásu egyéneknél számtalan helyt élt Angliában, Németalföldön, Olaszországban, sőt Magyarországon is; de concret alakot még csak Lengyelországban öltött vala, önálló egyházai csak itt voltak, védelmét tőle csak a nemes lengyel nemzet kormánya s törvényhozása nem vonta meg. Azon viszonyt és érdekközösséget s csaknem mindennapi érintkezési szükségét tekintve, mely János Zs-nak atyját, anyját, őt magát és birodalmát szinte félszázad óta Lengyelországgal egybekötötte, valamint azon tényt is számbavéve, hogy e század első felében a magyar ifjuság legtöbbsnyire a lengyel egyetemekre ment magasb önkiképzése végett: nem csudálkozhatunk, hogy e titokban annyi nép közt ismert és vallott, nyilván csak Lengyelországban türt, máshol mindenütt üldözött tan János Zs. birodalmában nyilvánult ha nem legelébb is, de nem sokára a reformatio után oly mérvűleg, hogy elismertetése csaknem az első fellépés után szükségességként tünt fel?! S vajjon mi volt e legalább is rendkívülinek mondható jelenség oka? Az ország kiseded volta? Ennél sok kisebb országban

lőn az kiirtva; egyébiránt a föld geographiai kiterjedésének az eszmék meghonosulásával nincs köze. A különbféle népfajok más-más vallás iránti rokonszenve nyitott volna utat ennek elterjedésére? Ez inkább gátlólag hatott. A közviszonyok ziláltsága? János Zs. alatt már jóformán megállapodtak s rendbe jöttek volt. Talán az ellentállási erő csekély-volta? Ebben nem volt hiány. Mindkét új hitvallás követői megtették a lehető feltartóztatására; nemcsak benn és Magyarországon, de Németországon is erkölcsi nyomást gyakoroltak az erdélyiekre az akademiák karai, Beza Tódor és Majorius György. A valódi ok egyébben van. A fejedelem magas értelmisége, az új tan hirdetőinek ellenségeit is bámulatra ragadó ékesszólása, vitakozási ügyessége, törhetlen erélye, valamint a hirdetett tudománynak belső igazsága s eszmei szépsége, végre pedig az országnak szabadelvű politikai intézményei, magas műveltségű aristocratiája s aristocratai érzésű polgársága: voltak a tényezők. A ki az unitáris-musnak Erdélyben elterjedését a kútfőkből nyomozza, azt a felhozott okok egyenes okozatának fogja tapasztalni, látandja, hogy az nem más mint e, hazai közviszonyinkból, a reformatio természetéből, s nemzeti geniusunkból okszerűleg fejlődő különböző körülmények közrehatásának eredménye, a legnemesb szellemi tényezők ténye.

Az egyházak közti újabb meghasonlást az 1566 ban januar 22—24-dikén Gönczön tartott zsinat XXII pontból álló végzései idézték elé, melyekre Egri Lukácsnak a Krisztus istenségét kétségbe vonó tanítása adott okot. Ugyanazon vallás hívei álltak egymással szemben, hosszasán vitakoztak, s utóljára sem egyezhetvén meg, a zsinat elbomlott, de végzései és alkotott hitszabályai mind a helvét hitvallást kifejlődött és önállólag szervezett alakjában mutatják, mind pedig constátírozzák ama tényt, hogy e vallásközönségnek az ágostaiktól elválása Magyarországon már ekkor be volt végződve. Főbb pontok ezek: „1.) Senki a maga agya szüleményeit vagy a sátántól támasztott új hitelveket ne tanítson. 3.) Mivel már két zsinaton aláírták a genfi egyháznak Bezától irt hitvallását, a papok azt szerezzék meg, olvassák, tanulják, nem azért hogy Beza irta, hanem hogy az a szentírással egyezik; szintén olvassák Calvin catechesisét is, a mely a tarziali zsinaton közegyetértéssel elfogadtatott. 4.) A keresztséget és urvacsora kiszolgáltatását a gyülekezetben Krisztus és az apostalok példája szerént kell kiosztani, 5.) a papoknak az apostoli hitformát és uri imádságot Calvin catechesise szerént kell magya-

rázni. A többi egyházszerkezési rendszabály“.¹⁾ A zsinat egyszersmind a Tiszán túli — nekünk inneni — atyafiakhoz levelet intézett, melyben felhívja, hogy tartsanak zsinatot s czáfolják meg azon felfuvalkodott kevélyeket, kik Arius- és Sabelliusnak az ekléziától rég kárhóztatott tanait újra feleleveníteni s avval az eklézsia egységét veszélyeztetni akarják“²⁾. E végzések mutatják, hogy az unitáriusi eszmék János Zs. egész birodalmában — Kassa völgyét sem véve ki — forrongásban voltak s mozgásba hozták az elméket s létező egyházakat. A levél izgató része s dorgáló sulya pedig Dávid Ferenczre és Blandratára irányult. Ez időben történt az előbbinek Kolozsvártt Károlyi Péter iskolai tanárral való szóváltása az Istenről adott amaz értelmezés miatt: „Az Isten örökkévaló ész“ — *Deus est mens aeterna*³⁾, mit amaz sietett a Calvin értelmét követő hitfeleivel tudatni. Egyébiránt is Dávid F. — ámbár még nyilván Calvinnal tartott — prédikációiban sem titkolta el hajlamát az unitárius tanok iránt. Erre féltékenység, szorosb ellenörködés s olykor ellenszólások következtek. A nyomás visszahatást szült. Már most Dávid Fer. elvtársai kezdték sürgetni a zsinattartást. A fejdelem beléegyezett s még ez évben négy zsinat lón tartva. Az elsőt Gyula-Fejérvárra hívták egybe febr. 24-kére. A vitatkozási kérdésekről s a vita folyamáról ily czimű könyv adhatna felvilágosítást: „*Disputatio prima Albana seu Albensis, habita A. 1566 24 febr. impressa Claud. eodem Anno*“⁴⁾; de én nem tudtam nyomára akadni. A második zsinat Tordán volt mártius 15-dikén, melyen az összegyült papság a „háromságrol“ ily czimű és tartalmu hitvallást terjesztett elé: „*Capita Consensus Doctrinae de vera Trinitate Ministrorum Tordae congregatorum 15. mart. Anno 1566*“⁵⁾. Előbocsátván, hogy hitvallásuknak az Apostoli Credót tartják, azért, hogy az az Isten igéjével megegyezik s a keresztény ember üdvére szükséges tudomány summáját magában foglalja, azután így nyilatkoztak: „1.) Hiszünk a mindenható egy Atya Istenben, a ki szerzője (author) kezdete, kútfeje az Istenségnek (divinitas), egyedül legfelségesebb, a ki senkitől nem származik, mindeneknek felette van, kiből az ígét (λογος) és a lelket nem zárjuk ki, de megbizonyítjuk, hogy e kettő — az ő igéje és lelke — ő benne vannak kezdet és vég nélkül. Elválunk azoktól, a kik e mellékszót

¹⁾ Lampe, 133—135. ll. ²⁾ Lampe, 137. l. ³⁾ U. az u. ott 152—158 ll. ⁴⁾ Sandius, *Bibl. Ant.* 30. l. ⁵⁾ Lampe, 147—148. ll.

„egy“ a lényre (essentia) és nem a Krisztus Atyjára ruházzák, és ebben a lényben három személyt lenni állítanak, mert ők ezáltal az egységes Istenből négyet csinálnak. 2.) Hiszünk a Jézus Krisztusban s nem csak a mi Urunknak, hanem mindeneknek Urának valljuk, és az ő nevében s vele együtt folyamodunk az Atyához megismervén, hogy az Atya mindent neki adott s nekünk mindent ő ad, mert ő választotti vagyunk a világ alkottatása előttől fogva. Őt az Isten egyszülött, tulajdon, természeti és szerelmes fiát Főpapunknak, Közbenjárónknak ismerjük, s nem fürkészszerű a sophistákkal: vajjon az Atya lényéből vagy személyéből származott? 3.) Hiszünk a Sz. Lélekben, mert annak nevében keresztelkedtünk meg, az szentel meg és szül újjá az örökéletre. Hiszünk, hogy az a Lélek az Atyáé és Fiúé, az a mi vigasztalónk és tanítónk — és mindazt, a mit a szentírás felőle előad és tanít“¹⁾. Meg kell jegyezni, hogy mindezen tételeket szentírásbeli helyekre alapítják. E zsinat folyamáról egyéb tudomásom nincs. Következett a harmadik, a Gyula-Fejérvártt ápril 24—27-dikén a király előtt történt vitatkozás, melyen jelen volt a magyarországi papság s jelesen Melius Péter is²⁾. Ez alkalommal Blandrata és Dávid Fer. együtt adtak be bizonyos, a fennebb előadottaknál még rövidebben formulázott, tételeket³⁾: zajos küzdelem támadt, az „egység“ és „háromság“ volt a vita tárgya, rendkívül szenvedélyesen folyt, sőt Melius oly kifejezésekkel élt Dávid Fer. ellenében, a minőktől ma elfordul a művelt ember⁴⁾. De megállapodásra nem jutottak. Ekkor lőn egybehiva Dávid Ferencztől május 19-dikére M. Vásárhelyre a 4-dik zsinat, hol az eddigelé felmerült ellentétes nézetek, egységi és háromsági tanok, a felektől elérterjesztett adatok alapján újból vizsgálat alá lőnek véve s mind a tordai zsinat 3 pontból álló egyértelmű nyilatkozatára (Consensus), mind Blandrata tételeire az ekközben megingatott papság ítéletét (limitatio) kimondotta⁵⁾, sőt a mint Lampe írja, egészen a Calvin értelme szerént hangzó XIII pontu hitszabályt hoztak ily cím alatt: „A r-

¹⁾ Lampe, mint fennebb. ll. ²⁾ Több körülmény s kivált Meliusnak 1567-ben dec. 14-kén költ zsinati egybehívó levele, velem azt sejteti, hogy 1566-ban Erdélyben Gy. Fejérvártt csak egyszer t. i. apr. 24—27-én volt zsinat s ekkor Sandius fennebbi, febr. 24-ki keletü adata tévedésen alapulna, következőleg e napra tett följegyzése, ápril 24-kére lenne értendő. (Lampe 178. l.) ³⁾ Lampe, 149—150. ll. ⁴⁾ Állításait servetusi hazugságoknak, őket servetusi sertésnek, ebeknek, vargáknak sat. nevezte. (Kénosi T. János: De Typographiis Unitar. 31. l. Gr. Keménynél, Msept. Hist. min. T. XXIV.) ⁵⁾ Lásd alább a teljes czimben.

ticuli Christiani Consensus de sancta Trinitate sat. 1.) Elöttem bizonyosnak látszik, hogy itt két hitvallás forog fenn: a tordai mártius 15-diki, Dávid Ferenczé és elvtársaié, és ismét a m. vásárhelyi május 19-ki, a Melius értelmét vagy is a helvét hitvallást követőké. Mint történt a papság nézeteiben e nagy megváltozás alig három hónap alatt, másképp meg nem fejthető, mintha azt teszszük fel, hogy Tordán a Dávid Fer. nézetén levők voltak nagyobb számban, itt pedig a Calvin értelműek. Az idézett catechismus előszava csak annyit mond, hogy fontos okok birták rá, nem könnyelműség. „Miatán — így szólnak — a Fejérvártt ápril 24-kén és következő napokon a felséges fejdelem előtt tartott elég hánykolódó vita után sokak lelkiismerete kételynek lőn kitéve, a mi a tőlünk szerfelett röviden felállított tételek homályosságából származott s azután kevés napokkal tisztelendő és jeles Dávid Ferencz püspök urunk az eklézsia öröklött szabadsága szerént M. Vásárhelyre népes gyűlést hirdetett s ott a fejérvári tételeket az azokra nézve tett megállapításokkal (limitatio) vitatás végett elénk terjesztette s a mi véleményünket azokról joga szerént megkérdezte, mi a dolgot nagyszerűségéhez képest lelkiismeretesen megfontoltuk s határozatunkat világosan kijelentettük, ... Mentik magukat, hogy most, ezelőtt kiadott confessiojok némely pontjaira nem voltak tekintettel: nem változékonyság — ugymondanak — vagy rüt ingadozás, de némely felette szükséges okok birták arra. Hogy a királynak ajánlották, ez azért történt, hogy lássa meg a világ, hogy ők az igaz Istentől nem távoztak el, nem tanítanak török vallási tudományt, sem eretnekséget“ sat. 2).

1) Lampe, 159—162. ll. 2) A kezeim közt levő eredeti példány szerént a Catechismus czime ez: „Catechismus Ecclesiarum Dei in Natione Hungarica per Transylvaniam, quae relicto Deo Quaterno verbum Dei de sacrosancta Triade, Uno vero Deo Patre et Filio ejus, Domino Jesu Christo ac amborum Spiritu, amplexae sunt, simplicitateque sua ac puritate illud credunt ac profitentur. R. Majestatis Dni nostri clem. assensu ac voluntate excusis et publicatis Claudiopoli in Transylvania A. D. 1566. 8-drét“. Ajánlva van II János királynak, mint legkegyesb főpártfogójoknak. Az ajánlási előszó így van aláírva: Seniores Ecclesiarum Hungariaearum reliquique Pastores et Ministri earundem. Ezután van a tartalom. Az I. részben tanító (Magister) és tanítvány (Discipulus) elbeszéli hitvallásukat: Istenről, Krisztusról, Sz. Lélekről, II ban van az eklézsia, III-ban az Isten házának kedvezményei, továbbá beszélnek a szentségekről, keresztségről, urvacsoráról, az ég kulcsairól, háláról, tiz parancsolatról és Miatyánkról. Leghátul van a papság ítélete ily czím alatt: „Sententia concors Pastorum et Ministror. Ecclesiae Dei Nationis Hungaricae in Transylvania de P opositionibus Doctr. Georgii Blandratae et Francisci Davidis in Disputatione Albensi, coram Reg. Matte A. D. MDLXVI. die apr. XXV. propositis, et limitatione fratrum, qui ex Hungaria praedictae Disputationi interfuerunt; in praesenti Synodo Vásárhelyi-

A figyelmes olvasó látandja, hogy e tényeken ugyan mint egy fátylon már ácsillámlik az „egység“ tana, de alakja határozatlan; itt még Dávid F. és Blandrata valamint mindkét színezetű papság a „háromság“ alapján áll: mozgatják azt, eddigelő ismeretlen s nagyon is subtilis értelmezését adják, de utóljára is kiindulás pontjok a régi. A tordai három pontu hitvallás jóformán közel ment a kérdés magvához, de a vásárhelyi zsinat ismét gondosan eltakargatta. Ugy kell lenni, hogy Dávid F. és Blandrata ez első kíséreltetel csak a helyzetet akarták megismerni, s nyiltabb és elhatározóbb küzdelemre az elméket elkészíteni. . . . . Törvénygyűjteményeinkben ez évről egyetlen végzést látunk. „A religio dolgáról — így szól a Tordán András apostol napján hozott t. czikk — végeztetett volt ezelőtt is egyenlő akarattal: Megtekintvén, hogy mindeneknek felette minden kereszténynek az isteni dolgot kelljen szemé előtt viselni, hogy ezelőtt való articulusok tartása szerint az evangéliom prédikálása semmi nemzet között meg ne háboritassék és az Isten tisztessége nevedekése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások és Isten ellen való káromlások közülünk kitisztittassanak és megszünjenek; most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az Istennek igéje szabadon hirdettesék“¹⁾. E törvényből visszafelé türelmetlenség tűnik ki a catholicismus irányában, előfelé pedig a mozgalomnak megállítása.

Ez az unitárius hitvallási küzdelmek első stadiuma. Lehet gondolni, hogy az immár törvény védelme alatti hitfelekezetek semmit el nem mulattak érdekeik védelmére s az eszmék tovább fejlődésének feltartóztatására. Kivált Melius a m. országi részek superintendense ezt mintegy feladatának látszott tekinteni. 1567-ben febr. 26-kára Debreczenbe vitatkozó zsinatot hívott össze. Ebben a Dávid F. és Blandrata VII tétele vizsgálat alá lön véve, kárhoztatva s az egység és háromság tanai a helvét hitelvek szempontjából bővebben kifejtve²⁾. Ezután a Tiszán túl és innen levő papságot 1568-n jan. 6-kára Szikszóra hivaták egybe a háromságegységi tan megvitatása végett, mi ekkor meghiusulván, 9-kén lön megtartva.

ensi eodem A. die vero XIX maji pronuntiata et publicata. Nunc vero ex assensu Mattis R. Dni ac Principis nostri Clementissimi typis excusa.“ (Látható a kolozsv. Unitar. Collegium könyvtárában 139. könyvtári szám alatt.)

1) Urkundenbuch, 63. l. 2) Lampe, 164—169. ll. E zsinat 12 pontu hitvallását kiadta Melius ily czim alatt: „Brevis Confessio Pastorum ad Synodum Debreczini 24. 25. 26. febr. Anno D. 1567 convocatorum celebratam.“ Bod P. (M. Athenás 172—173. ll.)

Az egybehívó levél élesen kikel a háromságnak s a Fiu istenségének hadat izenő „Árius- Photinüs- és Servetus-tanok és azok hirdetői ellen,“ serkenti a papságot bizonyosan és jól felkészülten megjelenésre, Schwendi Lázár német főhadvezért pedig kéri: „hogya a zsinat tartását engedje meg, küldjön arra biztost s az ellenszegülőket fenytse meg, a M. országon netalán levő ariánusokat, különösen pedig Egri Lukácsot — a ki Ungváron lappang — szorítsa megjelenésre, a szepességi városoknak adjon rá engedélyt, s a Tiszán túli — nekünk inneni — papoknak odamehetésre szabad men-levelet“¹⁾. E zsinaton lön: „sok évi vetélkedés után eltörölve az ostya s helyette az urvacsorában a közönséges kenyérnek használása behozva“; XVIII vármegyéből voltak jelen papok és nemesek, esperest XIII volt, az anti-trinitáriusok ellen kemény harc folyt²⁾. Melius és esperestei 1568-ban februar 2-kára szintén zsinatot hívtak egybe Debreczenbe; meghívó levelök feljül mulja Luthernek VIII Henrik és Karlstadt elleni polemiáit, feljül Calvinak Servetus irányában való engesztelhetlen gyűlölségét. Átalom érinteni is ama nézeteket, analysisit és személyeskedéseket, melyekkel e körlevél czélja indokolva van. A támadás ereje azonban természetesen a magát többé nem védhető Servetusra, Dávidra és Blandratára van irányozva. Miután szenvedélyét kielégítette, így hívja fel a papságot: „Serkentünk titeket M.ország összes papjait, bár hol legyetek, kitzűött zsinatunkra jöjtek el, a szentkönyv igazságaival legyetek jól felfegyverkezve 1.) Sabellius ellen, a ki tagadja, hogy az egy Jehovában három személy legyen, 2.) Arius ellen, a ki tagadja, hogy a három egy, vagy hogy a Fiu és Szent Lélek az Atyával egyenlő, 3.) Samosatenus ellen, ki egyedül való igaz Istennek csak az Atyát tartja, az Igét és Szent Lelket pedig annak erejének és hatalmának; ezek Sabelliussal, Photinussal, Servetus- és Egri Lukácscsal azt is tagadják, hogy a Jézus öröktől fogva született az Atyától, és hogy a Sz. Lélek szintugy az Atyától személy szerint származott. Mi — így végződik e meghívás — ezek ellen tételeinket megirtuk, ellenfeleinket Erdélyből megjelenésre fel fogjuk kérni; mi meg jelentünk nálok 1566-ban apr. 26—27-kén, ha ők el nem jönnek, kerülve a világosságot, megerősödünk az iránt, hogy tetteik és eretnkségök a sátántól vannak.“³⁾

¹⁾ Lampe, 171—175. ll. E zsinatra vitatási tárgyul kitzűött XXIV. pontból álló tételeket lásd u. ott 180—187 ll. ²⁾ U. ott 179. l. ³⁾ U. ott 176—178. ll. Nem is mentek el. „Irtözunk — mondják — avérszomjas Meliustól“. Dis p. Alb. 2 a 1568. Alb. Jul. előszó.

Ugy látszik, hogy Schwendi Lázár nem engedte meg a felső m. országi papságnak a debreczeni zsinatra menést, hanem arra szabadságot adott, hogy 1568-n jan. 27 s köv. napjain Kassán zsinatot tartsanak Erre ungvári pap Egri Lukács XXVII tételt adott be megvitatásra, melyeknek veleje ez: „I.) Egy az Isten, t. i. a Jézusnak és mindeneknek Atyja II.) Nem lehet állítani, hogy az isteni természetben az evangéliomi kijelentés előtt és öröktől fogva három személy lett volna. III.) Az Isten igéje megtestesülése előtt valósággal és a szó tulajdon értelmében nem volt Isten fia“¹⁾. Ezekre a zsinat kárhoztatását s ellen-határozatait ugyan ennyi pontban kimondotta, hitvallását Calvin tanai értelmében hét pontban formulázta ily czim alatt: „Confessio Ecclesiarum Orthodoxarum Superioris Hungariae in Synodo Cassoviensi conscripta et publicata“. Minden jelen levő pap — szám szerint 45 — aláírta, Egri Lukács vonakodván, mint eretnek, elítéltetett és Schwendi Lázár parancsából tömlöczbe tétetett; kiszabadulásának ára és mikor történte feljebb már említve volt²⁾.

A míg a m. országi papság a zsinatokon vitázott, hitvallást és egyházzsabályokat hozott s hiveit megerősíteni igyekezett: addig Dávid F. és Blandrata egyfelől a fejdelmet tanaik és szándékaik iránt lassanként felvilágosították s pártfogását megnyerték, másfelől pedig azokat prédikálás, nyilvános beszédek és sajtó útján nemzeti nyelven terjesztvén, a néppel megkedveltették. A fejdelem 1567-n, némelyek szerint Blandratának nyomda-állításra jogot adott³⁾, mások szerint s hihetőbben maga állítottatott nyomdát számukra⁴⁾. Dávid Ferencz, Blandrata, Balázs (Basilius) István és az egységet valló papság pedig ez év folytán hat, rendkívül fontos könyvet bocsátottak közre, négyet nemzeti nyelven, hogy mindenki, kettőt latinul írva, hogy külföldiek is olvashassák, három ajánlva volt a fejdelemnek, három előkelőbb udvari embereinek; mindenkiben az egység és háromság napirenden levő tanát tárgyalván, s részint a maguk nézeteit és tanaikat adván elé formulázott hitczikkekben, részint pedig a Melius Péter és a magyarországi eklézsiák zsinati végzéseit és hitvallásait czáfolván. Az elsőnek czinét nem tudom megmondani, mert az eleje nem volt meg azon példánynak, melyet Kénosi látott, a kinek kivonatait én hasz-

¹⁾ Lampe, 187—196 ll. ²⁾ U. az 196—214 ll. ³⁾ Illífa, Ortus et Progressus variar. in Dacia Gentium et Religionum. sat. Claudiop. 1730. 36. l. ⁴⁾ Haner, 281 l.

nálom ; tartalma négy fejezetre oszlik ; az 1.) szól a háromság és egység tanának fejlődéséről, azokról, a kik az ellen tanítottak s a kik annak vértanui lettek. 2.) A reformatio előhaladásáról. „Az Ur Isten minket — így szól az író a többek között — ez mostani időben lassan lassan az gyenge dolgokról az vastagságra, az kicsinyekről az nagyobbakra, az végéről az eleire hoz. Mert először Luther és Filep Melanchton írását adta minékünk, melyek csak a bűnnek bocsánatja ellen való praktikát rontották meg, és ezeket megtanulván, ragaszkodánk azután a saxoniabeli tanítókhöz. Ennekutána nem sok idő múlva a csehekhez hajláink, de nem a tudománynak tisztaságában, hanem csak az anyaszentegyháznak igazgatásában. Hogy penig ennekutána a helvetiabelieknek írásokat kezdők olvasni, kik mind a saxoniabelieknek, mind a cseheknek tévelygéseket kárhoztatják vala, látván azoknak tisztább tudományokat, mü is összetársalkodánk vellek. De mostan immár más hadnagyokat és vezéreket adott minékünk a mü kegyelmes Atyánk, kik a mélyebb tévelygést törlik el, megtisztítván az egy Atya Istenről, a Jézus Krisztusról és az igaz apostoli keresztségről való tudományt. Nem szűnik azért addig meg Ő szent felsége, miglen teljességgel kiviszzen minket mindenféle zürzavarból. . . .“ A keresztségi és urvacsorai reformatiót így adja elé: „1550-ik esztendőben a misének regulája minden római czeremoniákkal és a kenyérnek felemelésével megrontaték. 1553-dik esztendőben az oltárok, faképek és némely ékességek letéteének, de maradékja helyben marada. 1555-ben letéteék a Krisztus testének a kenyérben való jelenvolta és az üdvösségnek a szentségekhez hit nélkül való kötelezése, azonképpen mind a sugó gyónás s mind a betegeknek gyóntatása. 1559-n a miképpen a térdhajtás kirekeszteték az fennállással, azonképpen az fennállás leüléssel és közönséges kenyér hozattaték be. Hasonlóképpen 1550-ik esztendőben a keresztségbeli kenet, nyál, só, gyertya elromla, de a többi mind megmarada. 1553-ban a keresztségbeli babonásságok, ördögüzések, kereszthányások megromlának, melyek még mostan is vagynak a szászöknál. 1556-ban megromla a bábák, dajkák és a paraszt népek által való keresztelés, melyet Stankarus megtarta a helveticusoknak ellenekre. 1559-ben a komaság kárhoztaték Laskó Jánostól, melyet még mostan is az anyaszentegyházban megtartnak nagy sok helyen; azonképpen a küs gyermekektől való kérdezkedés is“. Tovább így szól : „El kell pusztulni a sokféle hitnek, vallásnak, hogy csak az egy Apos-

toli Credó maradjon meg, és hogy mű is az apostalokkal egy tudományban legyünk... Mű még ez ideig semmi egyéb hitnek vallását be nem hagytuk menni a mi Catechismusunkba, hanem csak a Credót.“ A III-dik fejezet így kezdődik: „Magyarázatja sz. János (evangélioma) XVII-ik részéből e mondatnak: Ez az örökélet, hogy megismerjenek tégedet csak egyedül igaz Istennek és a kit elküldöttél, a Jézus Krisztust—az közönséges egyenlő értelmű tanítóknak Erdélyországban vallásoknak bizonyosságára és erősítésére az egy Atya Istenről és az ő szent Fiáról a Jézus Krisztusról és ezeknek az ő Szent Lelkéről“. Ide bé van igtatva az író hitvallása is (Confessio)¹⁾. Megjegyzem, hogy ebből van dolgozva a később 1570-ben készült s 1638-ban a déezsi egyezéskor megújított unitárius hitvallás. Ezután van három prédikáció 1.) az Atya Istenről, 2.) az Atya Isten szent Fiáról, a Jézus Krisztusról, 3.) a Szent Lélekről. A IV.) fejezet: „Tanácsadás, miképpen az hív keresztény ennyi sok vélekedésektől megszabadulván, az igaz értelemben megmaradhasson és az ő üdvösségének utjában bátran járhasson“. E fejezet így végződik: „A hivek munkálkodjanak abban, hogy hív pásztorok legyen, ki mind tudományában, mind kegyes életében próbált legyen, melyet szorgalmatosan és kivánsággal hallgassanak, a kit e jelekről megismerhetni: 1.) Valamit mond és tanít, hogy ha azt az Istennek nyilvánvaló igéjével megbizonyítja, és ha minden tanítása a hitnek ágazatja szerént vagyon avagy nem; ha pedig az közönséges embereknek vélekedésekhez ragaszkodott, és igaz ítélet nélkül valamit talál, a magyarázatoknál mindeneket béveszen, sem igaz fundamentoma nincsen, sem a bibliának írásait nem tudja. Azért ha valaki szoll, szollja az Isten beszédit. 2.) Meg kell látni, miképpen rendelte el az maga életét és az ő házában valókét; mert miképpen igazgathatja az az Istennek egyházát, ki az ő maga háza népére gondot nem visel? 3.) Megkivántatik, hogy minden egyéb homályos disputatiokat hátravetvén, hitünket jó cselekedetinkkel megmutassuk, és a hit olyan legyen, mely szere-

¹⁾ „Az egy Atya Istenről, az Atya Isten Fiáról és a Szent Lélekről“ sat. E hitvallás fennebb a tordai zsinat rendében már ismertette volt, meg van az Alesius ellen irt czáfolatban is ily czím alatt: „Confessio vera de Triade Ministrorum Ecclesiae Dei in Transylvania Consistentium: De uno Deo Christi Patre, De Filio, De Spiritu Sancto“, — valamint az alább előforduló ily czímű könyvben is: „De falsa et vera“ sat.

tetnek általa cselekedjék“¹⁾). A másodíknak²⁾) ajánlata: „Az istenfélő és nemes férfiúnak, Mikola Ferencznek“ sat. Az író előszavában e munka kiadása okának azt mondja, „hogy abból egyfelől ismerhessék meg ellenfelei az ő hitvallását, melyet annyit káromolnak, s lássák meg, hogy az nem pelyhén és polyván, de a szentiráson épül, másfelől hogy azok, a kik megbecsülik az Isten igéjét, abból épülhessenek“. A könyv sz. János evangélioma I. részének fejtegetésén kezdődik: „Mi a kezdet, az örökké-létel, új teremtes, külső-belső ember, az ő és új szövetség, Mózes és a Krisztus közötti különbség? A szentirásokat egybefüggőleg kell olvasni. Mi az Elohim, mit tesznek az Istennek tulajdonított, többes számban álló szólásformák, Isten képére teremtes“ sat. „Az együgyűeknek — így végződik az előszó — épületekre és az istenfélőknek vigasztalására és tanításokra akartam ezeket írni. Im értem pedig az embereknek búsulásokat és háboruságokat ez jelenvaló háromság-nak vetélkedése felől, de sokkal jobb mostan megbúsulniok és hitőket megpróbálniok és az írásban való ellenkezést eszekben venniok, hogysesem mint azután nagy háboruságban essenek, mivelhogy az írásnak igaz egyenességét és folyását eszekben nem vették. Jobb most az írással tusakodniok a keresztényeknek, hogysesem mint azután ő magokban és lelkiismeretekben megtántorodniok. E világhoz szokott embereknek panaszolkodások ez, valamikor az Isten az ő igéjének tisztítását elkezdi, hogy háboruságnak és visszavonásnak nevével szidalmaztassék az ő igazsága — de méltatlan. . . . Az hiveknek ártalmas nem lehet az írásokból támadott visszavonás, mert az mely félnél az igazság van, az ellenkező bizonyosságokkal el nem fojtathatik, sőt inkább megerősítetik. Minekelőtte pedig az vetélkedésben kifényljkék az igazság, jobb Pál apostolnak az ő tanácsát követnünk: az Írásnak az ő magyarázatját meg ne vessük és a lelkeket meg ne fojtsuk, szidalommal, tüzzel vassal ne kergessük“³⁾). Mindkettő Dávid Ferencz műve. A harmadíknak⁴⁾) két része van, az I.) I—IX fejezetben a szent

¹⁾ Kénosi T. J., „De Typographiis Unitariis“, 9—18 ll. Az egész könyv 4-rétben 23 ivet tesz. ²⁾ „Rövid Útmutatás az Istennek igéjének igaz értelmére, mostani Sz. Háromságról támadott vetélkedésnek megfejtésére és ítéltésére hasznos és szükséges. Excusum Albae Juliae per Typographum Regium Raphälem Hofhalterum A. D. M. D. LXVII. Az előszó hozzáíratott MDLXVIII. (Kénosi id. műve 18 l.). ³⁾ Kénosi T. J. idézett művében 18—23 ll. ⁴⁾ Czime: „De Falsa et Vera Unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo. Authoribus Ministris Ecclesiarum Consentientium in Sarmatia et Transylvania Albae Juliae“. Évszám nélkül. (Kénosi id. műve. 24 l.).

Háromság kérdését vizsgálja egyháztörténeti adatok nyomán; a II. rész ¹⁾ tanít az Atya Isten, a Fiu és Sz. Lélek felől I—XV fejezetben. Ide van beigtatva a IV-k fejezetben a fennemlített hitvallás. Ajánlva van mindkettő a fejdelemnek. Mondják ajánlatukban, „hogy az egyházat az igazság keresésére akarják buzdítani s a jövendőségnek magasabbakra utat törni. A mit ők tesznek, csak előcsatározás (velitatio). Továbbá, hálát adnak Istennek, hogy szorongatott egyházuknak oly Mecenást adott, a ki nem vassal s tűzzel, de az ó és új szövetségi irásokból, békés értekezések útján mozditja elő az igazság megtalálását; kéri a királyt, hogy e tőlük megmozgatott követ ismerje jól meg, hogy azt választhassa és tarthassa meg, a mit jobbnak tartand; ellenfeleiket felhívják annak a szentírásból bebizonyítására, hogy az Atya, Fiu és Szent Lélek együtt egy Isten, s hogy a Jézus Krisztus az Isten lényéből — essentia — öröktől fogva született. Ők készek, ha ez be lesz bizonyítva, az Isten és egyház előtt egyességre lépni, engedelmeskedni s az övéiknél igazabb tudományt aláírni“ ²⁾. A negyedik Melius Péternek és a vele tartó papságnak 1567-ben febr. 24—26-án a debreczeni zsinaton elfogadott s fennebb érintett hitvallása ellen volt írva ³⁾; ajánlták a királynak: „az előszóban annak nemzetségi czimereit adják, harci szerencsáját versekkel dicsőítik, őt az Isten egyháza igaz pártfogójának, az igazság kedvelőjének nevezik“, — kél az irat 1567-ben sept. 1-én Vásárhelyt tartott zsinatból, aláírták: „David Ferencz és az erdélyi magyar egyháznak seniorai“. Az előszóban így nyilatkoznak: „Jól tudjuk, hogy a polgári főhatóságnak hatalma van arra, hogy a papokat megfenyítse, zsinatot tartasson sat. de azt tagadjuk, hogy a vallást tűzzel vassal kényszerithesse, mert a Krisztus országának népe önkéntes nép, a lelkiismeretet külső erővel kényszeríteni nem lehet, a felett hatalma csak annak van, a ki alkotta. Csudálják ellenfeleik zordságát (duritiem), a kik rájok bünt nem bizonyitnak, még is a fejedelmet ellenök tűzzel és vassal fellépésre kényszeritik ⁴⁾, holott ha hibázná-

¹⁾ De Vera Unius Dei Patris, Unius Dni Nostri Jesu Christi, quem misit Filius, et amhorum Spiritus cognitione. Albae Juliae“. Évszám nincs, de hogy mind kettő 1567-en jelent meg, mutatja az ajánló-levél, mely a királyhoz volt intézve aug. 7-én, az aláírás ez: „Ministri Ecclesiar. Consentientium sat. 4-dr. (Kénosi id. műve 26 l.). ²⁾ Kénosi T. J. idézett műve 24—27. ll. ³⁾ Czíme: „Refutatio Scripti Petri Melii, quo nomine Synodus Debreczinae docet Jehovalitatem et Trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis et Apostolis incognitum.“ 4-drétű könyv, nyomtatta Hofhalter Rafael királyi könyvnyomató, MDLXVII. (Kénosi T. J. id. műv. 27. l.) ⁴⁾ Vonatkozás Meliusnak János Zsig. fejdelemhez intézett azon

nak is, anyaként meg kellene őket gyógyítani, nem elveszteni. A jó anya nem veti el hagymázos gyermekét, hanem meggyógyítja. Tudományunkot eretneknek mondják — így szólnak tovább — s fenyegetőznek; az elsőt megczáfoljuk, az utólsót illetőleg pedig kérjük a felséges királyt: nehogy vádlóinkat bántás érje, sőt esedezünk, engedtessek meg nekik, hogy szabadon irjanak, tanítsanak s a mit tetszik, azt csinálhassanak; mert az Isten a maga ügyét felveszi s kieszközli, hogy a mint a Jézus Krisztus idejére és bölcsességére növekedett: úgy ők is mindennap előbbre haladjanak sat.“ A könyvnek I—IV része van: az I-n) Meliusnak a Jah vagy Jova és Elohim Istenségről szóló tanát adják elő s mellé teszik a maguk és őket követő papság hitvallását¹⁾; a II-n) az első pont alatti hitvallást czáfolják; a III-n) Melius érveire felelnek s újakat állitnak fel, visszautasítják ama kiméletlen szavait, melyekben őket vargáknak, kutyáknak sat. szidalmazta; a IV-n) összevonva adják elő Jézusról való tanjokat s a netaláni élességről bocsánatot kérnek sat.²⁾ Az ötödik könyv az Apostoli Credóval³⁾ ismerteti meg az olvasót, melyről az író előszavában: „jó lelkiismerettel megvallja, hogy nem kisebb becsületben tartja a szentírásnál, csak hogy avval együtt járjon és semmiben attól ne különbözzék“. A hatodikban ugyan ez író: „a keresztény vallást illető legfontosb hitczikkekről⁴⁾, kérdésekben és feleletekben világosítja fel az olvasót“. Az egész könyv velős tömötséggel s meglepően szép magyarsággal van írva... Látható innen, mily elhatározottan léptek fel az unitárius irányu erdélyi reformátorok, mily compact munkásságot fejtettek ki a sajtó terén, hogy mind a fejedelmet és az udvarhoz közelállókat ügyöknek megnyerjék, mind pedig hitczikkeik iránt s vallási rendszerökre nézve a közvéleményt felvilágosítsák... Még tovább is mentek. A létező vallásszabadsági törvények védelme alatt városokon, falukon mindenféle

---

felhívására, hogy Dávid F-et és Blandratát, mint eretnekeket fegyverrel büntesse meg. Calvin türelmetlenségét — úgy látszik — Melius örökölte, amannak alkotó lángesze nélkül. Mint amaz Servetust, úgy üldözte ez Dávid F-et, a ki Melius értére ugyan nem, de halála után öt évvel csakugyan áldozatává is lett hitének s álnok barátai és nyílt ellenfelei egyesített cselszövényének.

- ¹⁾ Confessio vera de Triade sat. mit fennebb láttunk. ²⁾ Kénosi, T. J. id. m. 27—31. ll. ³⁾ Czíme: „Az Apostoli Credonak rövid magyarázatja a Szent Írás folyása szerént. Íratott az kolosvári Prédikátor Basilius Istvántól Fejérvárt 1568. 4-drét.“ Ajánlva van Békes Gáspár királyi kincstartónak. Gr. Kemény Coll. Mserpt. Hist. XXIV. köt. II. darab. Bod P. M. Athenás sat. 28. l. ⁴⁾ „Egy néhány Kérdések az Keresztény igaz Hütről és azzal ellenkező tudományokról az Istennek Egyházában. Egybeszedettek az kolosvári Prédikátortól, Basilius Istvántól, Albae Juliae 1568. 4-drét.“ Ajánlva van Pokai Jakab udvarmester és titkos tanácsosnak. Bod P. M. Athenás 28. l. Kénosi, Gr. Kemény idézett gyűjteményében.

hirdették tanaikat, a templomokban prédikáltak, missioikat egész vidékre kiterjesztették, s a többi vallások követői is önvédelmök-re hasonlót tevének: olykor az isteni-tiszteletet a belesodrott nép részéről botránnyos viták, sőt veszekedések is váltották fel. De a kérdés tisztult, az ügy folyvást előfelé haladt. „Akkori napokban — írja Borsos Sebestyén egykoru krónikairó után veje ¹⁾ — hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputátot és pántolódást: falun, városon, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal, prédikátoroktól a prédikálószékből sok káromlásokat a két religio u. m. calvinista és ariana religion valóktól disputálást hallottál volna.“ Ugyan e krónikairó a fejdelemről így ír: „Látván az ifju János király, ki akkor, mikor a dolog indultatott volt Erdélyben, igen gyermekállapottal volt, de a sok változó állapotok közt felnövekedvén, majd mintegy bizonytalan állapotban lehetett a vallás dolgában. De azonközben mivel minden újításra kaput nyitott volt Luther és Calvinus s az anabaptisták tudománya: tehát támada akközben egy Dávid F. nevü tudományos ember, esmét egy olasz, Blandrata és egy Franken — az is tudós ember számban volt immár. Ezek az három tudákos emberek egyakarattal fel kezdék állítani az anyaszentegyházról régen condemnáltatott tévelygést u. m. a photiniana, sabelliana és ariana haeresist vagy értelmet, mely ellen a calvinianus papok s prédikátorok eleget hánykolódának ugyan mind disputálással, mind pedig irással, de ugyan semmit sem használhatának, mert már a pápásokat megutálván, autoritások debilitáltatott vala. Így azok hátrább állának s csak nézék, mi lesz a dologban“ ²⁾). Ez eléggé bizonyítja, hogy az unitárius tanoknak már ekkor erősen elterjedetteknek kellett lenniök az ország magyar népessége közt. . . . A királyi udvar körében és az irodalmi téren, a társadalomban és a szószéken egységesen s kölcsönösen egymásra hatólag tett e roppant erő kifejtés eredménye lön, hogy az 1567-ben sept. 8-án Gyula-Fejérváratt hozott azon nevezetes törvényre, mely szerént: „az ország R-ei azon esetre, ha a fejdelem magtalanul halna el, engedelmességöket ígérték az iránt, a kit fejdelemmé egyenlő akarattal megválasztanak“ — egészen unitárius hitelvek szerénti esküt tettek le. „Esküszöm az Atya mindenható Istenre — így szól az országgyűlésilég megállapított esküforma — menynek földnek teremőjére, és a mi Urunk Jézus Krisz-

¹⁾ Nagy Szabó Ferencz, Gr. Mikó, Erdélyi Történ. Adatok czimü kútfőgyűjt. I. k. 27. l. ²⁾ U. az u. ott 27—28. ll.

tusra, az ő szent Fiára és ezeknek Szent Lelkére, hogy mi elszakadás nélkül az ország javát megmaradását keressük“ sat. ¹⁾ 1568-ban pedig Tordán jan. 6-án im e szabadelvű vallás-törvényt hozták: „Urunk ő felsége, a miképpen ennekelőtte való gyűlésében országával, közönséggel a religio dolgáról végzett, azonképpen mostan is ez jelen való gyűlésben aztot erősítik, tudniillik, hogy minden helyeken az Prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem penig, senki kényszerítéssel ne keserítse az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly Prédikátort tarthasson, a kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért penig senki a Superintendensek közül se egyebek a Prédikátorokat meg ne bánthassa. Ne szidalmaztassék senki az religioért senkitől az elébbi constitutiok szerént; és nem engedték az senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyegeessen az tanításért — mert az hit Istennek ajándéka, az hallásból leszen, mely hallás Istennek ígéje által vagon“ ²⁾. E törvéynél fogva Erdélyben az unitarismus második, a törvény előtti egyenlőséget illetőleg pedig az első stadiumba lépett. Elébb titkon vallották, most levett sisakkal a nyilvánosság elé léptek; 1566-tól mostanig a más három vallás mellett fejlődni engedték, most pedig e permissiv törvény már nyilvánóltalma alá vette. Nem sokára azonban ez ügyet új és pedig harmadik stadiumába látjuk lépni II János választott királynak 1568-ban februar 3-dikán Zékel-támatt várában költ kir. rendelete által. „Mint hogy a h á r o m s á g kérdésében — így hangzik az — az eklézsia papjai nem értenek egyet, tetszett a püspököknek, senioroknak és papoknak, hogy a közelebbi mártius hó 3-n Torda mezővárosunkban közegyházi zsinatot tartsanak, hogy ez ügybaj kegyes értekezések útján kiegyenlítődjék s az igazság kiderülhessen. Azonban hogy ily nagy dolog annál nagyobb tisztességgel és méltósággal menjen végbe, meghatároztuk, hogy az a kitüzött napon, de nem Tordán, hanem a mi Gyula-Fejérvár városunkban tartassék, a melyen mi is jelen lenni akarunk. Parancsoljuk tehát nektek mindnyájatoknak, szász eklézsiai dékánok, seniorok és papok, hogy hívünk nagytiszteletű Hebler Mátyás superintendensetek megtalálására a kijelölt zsinaton, minden mentiséget félretéve, személyesen megjelenjetelek sat.“ ³⁾

Ime itt mondja ki legelsőbben a főhatalom, hogy a püspö-

¹⁾ Erdélyország Tört. Tára I. köt. 90. l. ²⁾ Urkundenb. 94—95. ll.

³⁾ U. az u. ott 193. l.

kök a háromság vitás kérdését zsinatilag kívánják eldöntetni, s ez által sanctiot nyer a Dávid Fer. püspöksége, valamint a tényleg létezett unitárius hitelveket valló s tőle képviselt unitárius egyház és annak autonom léte. A kihirdetett zsinat meg is tartódott Fejérvártn 1568-ban márt. 8—18-kán. Ennek, az unitáriusok egyháztörténeteiben egyik legnevezetesebb sőt legnagyobbmomentumnak szoros kapcsolata levén az 1579-ben ugyancsak itt tartott s Dávid Ferenczet halálig tartó fogságra ítélő tragicus zsinattal: derekas tárgyalását egy későbbi füzetre, vagy tán önálló munkára tartom fenn, most csak értekezésem további folyamára nézve szükséges némely tényeket érintvén. A zsinat a fejedelmi nagyobb palotában folyt, jelen volt a fejedelem, jobbján Csáki a cancellár, titkos tanácsos Békes s az udvar főnépe. Az egységet vallók részéről jelen voltak: elől Dávid Ferencz superintendens, jobbján Blandrata György, utána Gyulai Pál fejérvári iskolaigazgató, Balázs István kolozsvári magyar predikátor és Hunyadi Demeter enyedi pap; a háromságot vallók közül: elől ült Melius Péter debreczeni pap s a Tiszán túli és inneni helvéthitű reformált eklézsiák superintendense, utána Czeglédi György váradi pap, Sándor András dévai pap, Turi Pál bihari pap, Kis (Heltai szerint Klein) Lőrincz beszterczei pap, Károlyi Péter váradi gymnasiumigazgató; védők a háromságot vallók részéről voltak: Hebler Mátyás, luth. superintend. Károlyi Sebestyén, Heltai Gáspár, Szigethi Miklós, az egységet vallók részéről: Szegedi Lajos, Csázmái István fejérvári pap, Sztárai Miklós és Karádi Pál; jegyzők a Melius pártiak közül: Marosi Synnig János székely-kereszturi, és Fejérvári Márton déézi pap, a Dávid Fer. részén levők közül: Óvári Benedek, fejérvári iskolaigazgató és Wagner Gergely, az előbbinek tanár társa. A Melius nézetét vallók előlegesen hét feltételhez kötötték a vitát; Dávid Fer. és társai az egyiken kívül, hogy t. i. azt, a miben megállapodnak, a külföldi Akademiáknak küldjék meg, elfogadták; erre amazok két ízben feleltek, Dávid Fer. és társai egyszer adtak felvilágosítást. Végre megállapodván, márt. 8-dikán reggel öt órakor a vita elkezdődött, 17 thesis volt kitűzve, melyeknek veleje e főkérdésben kifejezhető: egy vagy három személy van az isteni természetben? Tíz napig folyt a vita, de úgy lát-szik, hogy a vitázó felek már a 9-dik napon bele voltak fáradva, mert Melius és Hebler a királyt kérték: „hogy ők és papjaik ellenfelek felelgetéseinek tovább hallgatásától mentődjenek fel,

mert papjaik már úgy is jobbára eltávoztak, de azt is látják, hogy a vitatkozásnak semmi haszna, a tőlük kárhozott tudomány napról napra nagyobb erőre kap. A fejedelem azt felelte: „Ha ti nem akarjátok hallgatni, én akarom — azért hivatam egybe az eklézsiát.“ A vita folytatva s csak másnap, a már tizedik napon lön bevégezve; a fejedelem, cancellára által komolyan megparancsolta a feleknek: „hogy káromló és gúnyos iratoktól őrizkedjenek s egymást sem nyilván, sem magánlag ne szidalmazzák, a különben cselekvőket ő felsége a fejedelem keményen meg fogja fenytetni, mert istenfélő papokhoz nem illik bárkivel is gyalázkodni. Egyébaránt ő felsége megengedi, hogy ezután is mind a két fél vitatkozhassék, egybegyülhessen, s vélekedését ki is nyomattathassa, az levén akarata, hogy birodalmában teljes vallásszabadság uralkodjék.“ A fejedelem e szabadelvű nyilatkozatában az unitáriusok hitvallására nézve új kezesség s mintegy bátorítás van, vitájok következménye az lett, hogy az unitarizmus, az udvarnál még inkább megerősödött, papsága a győzelem önértetét vitte magával s ezen túl hitelveinek mindenfelé könnyebb volt a szivekhez és lelkekhez bejutni.... Ez évben még amaz esemény is előhaladást jelez, hogy Kolozsvár magyar és szász lakossága között a piaczi nagy templom, a plebánusi állomás és plebániái jövedelmek iránt per támadván, a fejedelmi

¹⁾ E vita folyamat kiadták a Dávid F. részén levők Fejérvárt 1568-ban Hofhalter Rafael özvegyénél. Ebben lefelől van Dávid Ferencznek jan. 20 kán kelt egybehívó levele a felső és alsó pannoniái eklézsiák esperesteihez, így írva alá: „Seniores et Ministri Ecclesiarum Ungaricarum in Transylvania Consentientes“, — azután a 17 pontból álló thesis, a kis gyermekek keresztsége ellen szóló szentírásbeli érvek 36. pontban, az olvasóhoz rövid előszó, aláírva e szerént: „Seniores Ecclesiarum et Ministri Christi Crucifixi Consentientes in Transylvania“; ezután a vita feltételei és bírák kijelölése ily czím alatt: Prima Actio sat. Responso Ministrorum Professionis Evangelicæ ad conditiones propositas Ministror. Catholicorum; továbbá: Responso Ministror. Catholicæ veritatis seu Propheticæ et Apostolicæ Doctrinæ sat. Ezután Responso Ministr. Evang. profess. Folytatólag: Responso Ministror. ex Hungaria et Transylvania, qui veritatem catholicam de Deo ex verbo Dei purissimo profitentur atque defendunt. Erre néhány zárszó az evangelicusoktól. Ezután Actio Primi diei et exordium Disputationis octava Martii, Actio 2-di — 10-mi diei, leghátul: Antitheses interpretatio is Melianæ in Caput 1-m Joannis. 4-drét A—Z ív, vagy is az U és V egynek levén véve, 23 ív. Az ellenfél részéről kiadta előbb Melius és Heltai együtt 1568-ban, később 1570-ben Heltai egyedül Kolozsvárratt saját nyomdájában, az elsőt valami: „Tiszteletendő urnak“ ajánlván. Ki volt ez? meghatározni nem tudom, mivel a Kénosi T. J. példányában, kinek kivonatait én használom, az ajánló-levélnak csak a vége van meg. Megjegyzendő, hogy Heltai az utolsó kiadások már unitáriusnak vallotta magát s első kiadását nem egy pontban módosította. (Lásd az erd. Múzeum és unitáriusok könyvtár.).

törvénytörők pünköszt előtt ötöd nappal költ ítéletében meghatározta: „hogy ezentúl a magyaroknak a szászokkal mindenben egyenlő joguk legyen, városi tisztviselőiket egyenlő számban válaszsák, a köz és eklésiai javadalmakat egyaránt élvezzék, a mostani szász eredetű plebánus — Dávid F. — halálakor választódjék magyar, annak halálakor ismét szász s így cserélve, az isteni-tiszteletet egyik évben a magyarok tartsák a nagy templomban magyarul, a másikban a szászok németül sat. ¹⁾. Ez által az unitarismus a magyar nemzetiség ügyének tevén szolgálatot, újabb rokonszenvet költött magára. E tény a magyar elem sorsára oly nagy befolyású volt, hogy lehetlen érette János Zs-ra a hála érzései közt nem emlékezni. A ki tudja, mi volt Kolozsvár a fejedelmi korszak alatt s mi maig, nem fogja megtagadni tőle e kegyeletet, nem vitatja el a történelmi igazságot ez elégtételét.

Mily nagy lendületet adott az unitárius hitelvek elterjedésének János Zs. birodalmában a fejevári 1568-ki vita, csak úgy ítéltük meg, ha Meliusnak e tanok hirdetőivel szemben való magatartását s mérték felett elkeseredett polemiáit egész súlyok szerént méltatjuk, valamint ha az ellenfél egy századdal is később élt krónika- és történetíróinak epességét, a Meliustól s vele egyértelműektől a m.országi részekben sőt Németországon is alkalmazott izgatások természetét, végre Dávid F-nek és elvtársainak folyvást megújuló önvédelmi harczát s erőfeszítéseit figyelemre vesszük. Láttuk, hogy Melius maga megvallotta, hogy Dávid F. tanai ama gyűlés alatt erőre kaptak, Párizspápai és Haner 116 évvel később sem tudtak erről epe és bosszuság nélkül írni, Czeglédi Ferencz zempléni esperest 1568-ban aug. 24-re Patakra zsinatot híván egybe, az indokok közt felemlíti Erdély eretnekségét, írja: „hogy nem csak ott van az, de a pokol Egri Lukács által saját kebelökben is hasonló mozgalmat idézett elé, a kit ámbár Kassán megezfoltak, de még sem szünik meg fogságában is Isten fiát káromolni; tovább írja, hogy Tiszán túli atyjafiaiknak is szükségök van tanácsokra, segédelmökre s vigasztalásukra, hogy ez által állhatatosságra s munkásságra serkentődjenek azok, a kiket mi — ugymond — Blandra-

¹⁾ Gr. Kemény, Deutsche Fundgruben, Klausenb. 1839. I. k. 71—87 ll. Megjegyzendő, hogy eddig a plebánus mindig szász nemzetbeli volt, de tartott maga mellett egyenlő számú szász v. német és magyar predikátort és káplánt is. Továbbá, eddig a magyarok csak a déli oldalon levő s János királytól 600—700 embert befogadó kiterjedéssel újra épített s 1733-ban lerontott kisebb u. m. a Szent János-kápolna nevű templomban tartották isteni-tiszteletöket, vagy künn a czinteremben vagy más magyar kápolnáknban (u. ott 108—109, 139. ll. Kénosi F. Hist. Unit. Eccl. I. k. 112. l.)

tával és Dávid F-el való több izbéli küzdelmeikben csúfosan elhagytunk“¹⁾); Thuri Mátyás wittenbergi tanuló pedig 1568-ban mártius 28-ról, ugy látszik a fejérvári vita hírének első benyomása alatt, Bullingerhez levelet írván, mellékelte Dávid F. és Blandratának, hozzá M. országról akkor érkezett némely irományait — hihetően a zsinati thesiseket — hogy lássa meg: „hová ment Blandratának e tisztátlan és vakmerő embernek lelke, mennyire haladott ő hű társával Dávid F-el mérges tudományuk terjesztésében, mire a levélíró emlékezni sem tud nagy lelki fájdalom nélkül. Irtam e tárgyról — mondja tovább — Wolf tanárhoz is, hogy lássa, mily veszélyben forognak nyomorult eklézsiáink. Az erdélyiek előmenetelétől felbátorítva Egri Lukács itt Erdélyen kívül levő eklézsiáinkban is hasonló mozgalmat akart eléldézni, de nem lón szerencséje, mert a papság a zsinaton ellene nyilatkozott, elfogták s most Schwendi fogva tartja. Vajha az igaz Ur, igazságos bosszut állna rajtok! Vajha látnák szemeink azon te, édes vigasztalást adó szavaid teljesedését, hogy Krisztusnak semmi időben senki sem szegült ellene bosszualatlanul! Nem lehet kibeszélni, mily csapások érték szerencsétlen hazánkat a közelebbi háboruk miatt, de sokkal nagyobb és keservesebb lesz, a mi sok jámbornak lelkiismeretét éri ez eretnekek dühe miatt. A ti kötelességtek — így végződik a levél — nem engedni, hogy tovább is büntetlenül üzzék e rombolást! Isten rátok bizta a velök vivandó harc fegyvereit, istenibb jótéteményt nem teszel, mintha olyat irsz nekünk, a mi által ezeknek dühössége ellenében tanultabbak leszünk“²⁾). Wolfhoz pedig ugyan e napon így irt: „Blandrata, e veszedelmes orvos a hegyen túli szinte egész Erdélybe mérgét beoltotta elannyira, hogy nem hiszem, hogy sem Arius, sem semmi más eretnek az Isten és Szent Fia ellen annyi káromlást tanított volna, mint ezek. Ily messze mentek ők az istentelenségben ily rövid időn. M. ország eddig védve volt a pestistől, egyedül Egri L., Dávid Ferencz egykori társa kísérelte meg titokban hasonló mérgét terjesztetni... Küldök egy könyvet, melyből amaz inpostorok értelme látható, melyben az Egri L-al folyt vita is benne van, s egy más példányt Bezának... Most — így végződik a levél — miután látjátok, mint támadják meg e k—ák a Magosságbeli Isten dicsőségét, a ti kötelességtek meggátolni, hogy a fenevadak büntetlenül ne rontsák a hívők nyáját. Erősítsétek meg nagy szánu ingadozó ek-

¹⁾ Lampe, 218. l. ²⁾ Lampe, 219—220 ll.

kléziáinkat“ sat. 1). Dávid F. és elvrokonai most is a sajtót fordították ellenök paizsul, a közvéleményre kívántak hatni, ebben látták a legerősb védbástyát. Ez okból részint nemzeti, részint a tudomány akkori köznyelvén irt könyveikkel ugyszólva előzönlötték az országot. Első volt Csázmai Istvánnak, a ki fejevári predikátor és a királyi nyomda igazgatója volt, Tordai András dévai papnak a Szentháromságról irt könyvére való „Felelete“. Az ajánló-levél: „Az értelemnek és bölcseségnek lelkét kívánja az Atya Istentől Krisztus által minden hív kereszténynek.“ A könyv 4 ívet tesz, magyar nyelven van írva: megjelent Fejérvárt MDLXVIII. a vita után 2). Második volt Dávid F-nek a Krisztus istenségét unitárius felfogás szerént magyarázó magyar nyelven irt műve 3), ajánlva Pókai Jakabnak a király hopmesterének, sz. Mihály hava 7-dik napján, MDLXVIII-ban, aláírva, „Dávid Ferencz, a megfeszült Jézus Krisztusnak szolgálója“. Ebben 1.) megmutatja az író: mi a Krisztus? 2.) beszél istenségéről, 3.) az ellenfélnek s különösen Károlyi Péternek ellenvetéseit czáfolja meg népszerű magyarsággal, világos előadással sat. A harmadik a Dávid Fer. hitvallását valló papság műve, latinul írva, áll három könyvből. Az 1.) szól a Krisztus országáról, 2.) az Antikrisztusról, 3.) a nagyok kereszttségéről és körülmetélkedésről. A három együtt 24 ív, 3 levél, 4-drét, latinul van írva s ajánlva a fejdelemnek, aláírták: „Az Egy Atya Istenben egyetértő erdélyi papok és seniorok“. 4) „E könyv célja egyfelől az — ugy mondanak — hogy hitfeleik között az egy Atya Istennek s az ő egyetlen egy szülött Fiának ismerete és tudománya terjedjen; másfelől az, hogy ha ellenfeleiket szóval megtéríteni nem tudják, legalább jó cselekedeteikkel és kegyes elmélkedéssel az egyenesség útjára igyekeznek vinni; — azért irták e könyvet Krisztus országáról, melyben lakozik a hit, remény, szeretet és öröm. A kereszténységnek — mondják tovább — ellenségei nem ők, hanem a tudatlanság és vétek, a mi ellen mindenkinek harczolni s oda kell törekedni, hogy a tudatlanságot váltsa fel tudás, a bosszúságot győzze meg a béketűrés, a kevélységnek álljon ellene a.

1) Lampe, 220—223. ll. 2) Kénosi T. J. Kivonatai gr. Kemény, Coll. Mscrpt. Hist. XXIV. k. 33—35. ll. 3) Czime: „A szentírásnak fundamentumából vett magyarázat, a Jézus Krisztusról és az ő igaz Istenségéről.“ Nyomtatott Gyula-Fejérvárott MDLXVIII. 4-dr. Ugyanott 55—57. ll. 4) Czime: „De Regno Christi, Liber Primus. De Regno Antichristi. Liber Secundus, Accessit Tractatus de Poedobaptismo et Circumcisione, Albas Juliae, Anno Domini 1569“. (U. az u. ott 59—66. ll.)

szereénység, a restséget üzze el a szorgalmatosság, a kegyetlenséget győzze le a szelidség, a tettétést az Istennek tetsző őszinte és tiszta szívből credő vallásosság, mely örömét az egyedül való Istennek tetszésben találja. Ezek a keresztény vallás győzelmes fegyverei, nem az, hogy bakókra bizassék a tanítók szerepe s a pohárnak elébb külsője s csak azután mosódjék meg belsője.“ Ezután jó az előbeszéd, a miben a Krisztus országának a szentírásan alapuló kétféle értelmezése van adva; s így térnek át a könyv valódi tárgyára, a mi I—XII fejezetből áll, 1.) Az Isten országa, a melyben élünk, 2.) Mózes és Krisztus országa közti különbség, 3.) Krisztus országának igazsága. 4.) A hit alapja. 5.) A megigazulás. 6.) A törvény és az evangéliom igazsága. 7.) A szeretet a hittel egybe hasonlítva, 8.) A tettek jutalma. 9.) A szeretet felséges volta, 10.) Mi a hit, szeretet és jócselekedet? 11.) A jócselekedetek határozottsága. 12.) Az evangéliom prédikálásának ereje. 13.) A Krisztus országa tagjainak valódi ismertető jegyei“ (sat.) Negyedik könyv Major Györgynek a „Háromság ról“ irt művét czáfolja, irták Dávid F. és Blandrata ²⁾, ajánlván cancellár Csákinak“. Nem kételkednek — úgy mondnak az előszóban — hogy ő olvasta Major wittenbergai tanárnak könyvét, a melyben az ő nevöket pelengérre állítja, tanaiknak a conciliumok és zsinatok végzéseit s a szent atyák állításait teszi ellenökbe, s öt és az egész Európát az ő megbüntetésökre, vérrök kiontására hívja fel. Kéri, olvassa el az övéket is. Ök egyedül a szentírásra támaszkodnak, abból bizonyítják, a mit állitnak nem is csüggednek el, biznak Isten igaz tanácsában s Krisztus példáját követve eltürik Majornak az ő gyölöletessé tételökre czélzó tetteit s kéri az Istent, hogy azoknak, a kik öket káromolják, bűneit bocsássa meg s öket áldja meg“. A munkáról azt írják: „hogy annál ez időben ridegebb és soványabb mű nem jelent meg; — Major az Isten igéjét egészen mellözi s tételeit symbolumokkal támogatja.“ Ezután Luther üldöztetéseit említik fel, ajánló-levelét pontról pontra imegczáfolják, igaztalan kárhoytatásait elutasítják, bizonyítatlan állításaira azt jegyzik meg, „hogy ilyesmi a magdeburgi iskolás gyerme-

1) Ugyan az u. ott. 2) Czime: „Refutatio Scripti Georgii Majoris, in quo Deum Trinum in Personis et Unum Essentia, Unicum deinde ejus Filium in Persona et Duplicem in Naturis ex lacunis Antichristi probare conatus est“. Albae Juliae 1569. 8-dr. (Kénosi, 67—80 ll.) Megjegyzendő, hogy Major ezt a könyvét Csáki Mihálynak ajánlta, s öt Dávid F.-nek és Blandratának miunt eretneknek megöleté-ére nyilván felszólitotta. Ez oka, hogy Dávid és Blandrata is czáfoló iratukat neki ajánlták, hogy a kettőnek egybe hasonlításából az igazságot könnyebben kivchesse.

kek előtt megy, de az egyházban nincs helyén.“ Az eretnekek kikéréséről: kik azok, s hogy kell kikerülni — nevezetes észrevételeket adnak, a munka érdemére I—XV pontban felelnek, utóljára: „kijelentik az Isten, a szent angyalok és egyház előtt azt: hogy ők ez ügyben tesznek, irnak, tanitnak, korántsem kevélységből, nagyra-vágyásból, vagy hiu dicsőségvágyból teszik, de az Isten szent Fia a Jézus Krisztus és az egyház iránti szeretetből, jó és igaz lelkiismeretök szerént. . . . Mert miután a kijelentés útján a vallás alapját beszennyező tévelygéseket ismertek meg, jó lelkiismerettel elhallgatniok nem lehetett. Az igazságnak eltakarása Isten és szérelmes Fia elleni gonosz cselekedet lett volna. Ha más tudós férfiak ellenük haragra gerjednek—ugy mondanak—hallgassák meg lelkiismeretöket, nézzék az Isten és Megváltó nevét és méltóságát s magok tekintetét, „mert eljött az idő, hogy Sionnal irgalmasság gyakoroltassék.“ Negyedik mű a Heltaié: „Hispaniai Vadász-ság“ kijött Kolozsv. 1569-n. Fennebb már volt némileg ismertetve, tartalma vegyes; elől szól az Isten és Krisztus természetéről, azután a maga hitvallását adja elé, ezután az Inquisitiont tárgyalja I—XIV részben, végre a reformáció néhány vértanuit sorolja elé I—X pont alatt; előszava végén így emlékezik a királyról: „Atyámfiai keresztény magyarok! eszünkbe kellene vennünk az Istennek nagy irgalmasságát, hogy a mű felséges és kegyelmes fejedelmünket János királyt, az nagy János királynak fiát münekünk adta és mindeddig közöttünk megtartottá, és őtet mind az Ő, mind áldott szent Fiának igaz ismeretére hozta az ő szent igéje által; mindezekért felemelt szívvvel és kézzel, reggel mint estve, térden állva hálaikat kellene adnunk, s könnyörögnünk, hogy a mű jámbor fejedelmünket mind testben s mind lélekben ezután is megtartsa, hogy árnyéka alatt Isten jóvoltából békén megmaradhassunk“ ¹⁾. Az ötödiket ismét Dávid F. adta ki, értem magyarul irt LX prédikációját ²⁾, melyek közül XVI szól az Atyáról, XXXVI a Fiúról, VIII a Sz. Lélekről. Előszavában dicsőíti a királyt, „hogy ámbár a külfejdelmek ellenkezöre ösztönöztek, birodalmában még is az Isten igéje szabadon hirdettetik ő fel-

¹⁾ Mint fennebb. ²⁾ Kénosi 131—166. ll. ³⁾ Czime: „Első része az szent Irasnac külön külön részeyből vött Predicacionak az Átya Istenről, ennek kedig az ő Fiáról és az mi öröcségüncnec peczetiről az Szent Lélekről. Irattatak David Ferencztől az megfészült Jezus Christusnac szolgajától. Fejervarat agustusnak 20. napján 1569. Esztendőben“. A könyv végén: Albae Juliae. Anno servatoris 1569. iv alak, elől 6 levél, hátul 2 számozatlan, a könyv 193 levél, együtt 201. (Erd. Muz. Unitár. Coll.).

sége — ugymond — az igazságnak utába nem állott, a mi az Isten igéje iránti szeretetének műve; ő bizonyos abban, hogy a mint az Isten a királyt az egy igaz Isten és az ő Fia ismeretére vezette; úgy magasabb tökélyre is fogja emelni a maga dicsőségére. Tiltakozik az ellen, mintha ő a királyt külső okok, haszon vagy jutalom tekintetéből igyekezett volna rábírni, hogy ez vagy amaz vallást fogadja el. Az Isten vezérelte ő felségét oda, a hová ment, a kinek kezében vannak a királyok szivei.“¹⁾

Heltainak és Dávid F-nek iménti szavai, hogy a király az Isten egységét tanító vallást fogadta el — új előhaladási mozzanatot jelöl e hitvallás történetében. De valamiről meggyőződve lenni és nyilvánítani, különböző két dolog: első amaz s csak azután következik ez. E fejlődési fokozatot az európai köz és hazai külön reformációnk egész folyama így mutatja. János Zs-nál sem volt különben. Vallhatta ő lelkében kedvelt s népszerű papja vallását, de nyilvános kijelentésére az időt és viszonyokat meg kellett érlelnie. Másfelől ha bár voltak e vallás hiveinek eklézsiáik is, de a törvények óltalma csak később terjedt ki rájuk. Még az 1569-n febr. 2-dikán Medgyesen hozott vallási törvényben sem látszik ilyesminek nyoma. „8.) A religio dolgából így szóltunk, — mondják a R-ek, — hogy az minémü articulusok először Szebenben 1566-ik esztendőben sz. András napi gyűlésben és annakutána tavalyi esztendőben Tordán a vizkereszt napi gyűlésben végeztettének: ez országbeli három nemzetől és magyarországbeli uraink atyánkfiaitól: azok éppen minden czikkeliben helyen maradjanak, kiket könyörgünk felségednek, hogy kegyelmesen mindenekkel megtartasson“²⁾. Ebben ki van ugyan fejezve a szabad vallásgyakorlat elve, de az egységet vallókra alkalmazás nélkül. Minderre új viták, új fejlemények látszottak szükségeseknek. Ezért lön 1569-n oct. 10-ére Váradra közzsinat egybehiva. Az erdélyi papsághoz Dávid F., a magyarországihoz maga a fejdelem küldötte el az egybehívó-levelet és thesiseket Pekri Gábor váradi kapitány által, komolyan parancsolván nekik, hogy megjelenjenek. Az egybehívó-levélben a zsinattartás azzal van indokolva, „hogy a m.országi papság nemcsak Dávid F-et, de tudományát is folyvást becsmérli, a vele tartó papokat törvény ellenére kárhoztatja, állomásaikról elúzi s hitök megtagadására kényszeríti, hozzájuk tanítás végett kiküldött papjaikat gyalázza s magán vitára hívja, a pré-

¹⁾ Kénosi T. J. idézett műve 81. l. ²⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. III. k. 276. l.

dikálástól elzárja s Dávid meggyőztetéséről hamis híreket terjeszt, végre pedig, mivel sokan kívánták, hogy magyar nyelven tartassék nyilvános vitatkozás a hit czikkei felett, a szentírás világos szavaiból, hogy mindenki hallásból győződjék meg az igazságról¹⁾. Az általánosan szerkesztett thesisek szólottak 1.) az Atyáról, 2.) a Fiuról, 3.) a Szent Lélekről, melyekből I—IX részletes kérdés volt formulázva²⁾. Melius és a m. országi papság előbb vonakodtak megjelenni s octob. 10-kén költ levelökben³⁾ kérték a fejedelmet: „halaszsa el a gyűlést, míg ők is egybehívják elvtársaikat; ők Dávid F. egybehívási jogát el nem ismerik; tüzzenek ki más időt és helyet, a feltételeket állítsák meg közösen“ sat. A fejedelem nem egyezett belé az elhalasztásba. .... A zsinat octob. 20-án egybegyült⁴⁾. Az egységet vallók részéről közbenszólók voltak, egyháziak: Dávid F. Heltai G. kolozsvári predikátor, Kozárvári Pál, ugyanaz, Vásárhelyi Ambrus, Kraccer György, Basilius István, világiak: II János király, Békes Gáspár, Bocskai, György; a háromságot védők részéről közbenszólók: Melius Péter, Czeglédi Pál, váradi prédikátor, Radiczit Gáspár, gömöri plebánus, Turi Pál, bihari pap, Tordai Ádám, vásárhelyi iskolaigazgató, Károlyi Péter, váradi prédikátor, Hellopaeus Bálint, egri prédikátor. A gyűlés vezetőjévé (moderator) Békes Gáspár lón kinevezve, a ki a fejedelem nevében így adta elé a vita tárgyát: „Ő felsége, a mi kegyelmes urunk titeket azért hivatott össze, hogy az Istennek igaz és tiszta igéjéből a mű üdvességünknek fundamentuma megbizonyittassék, hogy a híveknek az ő lelkiismerete megcsendesedjék. Ő felsége azt kívánja, hogy a disputálás Isten igéjének igaz magyarázatjából legyen, nem syllogismusok és captiok által; csendességgel és keresztényi szeretettel legyen, és hogy mind az ő felsége személyét, mind pedig a magatokét is megbecsüljétek⁵⁾. Akarom tehát, hogy a disputatio rend szerént legyen és értelemmel: Első nap láttassék meg: ki legyen az egy Isten? Másod nap: ki legyen az egyetlenegy Istennek egyetlenegy Fia? Harmad nap: a

¹⁾ Lampe, 224—225. ll. Az egybehívó-levél aláírása: „Dávid F. a megf. szített Krisztus eklézsiájának szolgája az Erdélyben levő hű prédikátorokkal.“ ²⁾ U. az u. ott 226—230. ll. ³⁾ U. az u. ott 251—254. ll. ⁴⁾ Folyama le van írva ily című könyvben: „Az váradi disputationac avagy vetőlkedésnek az egy Atya Istenről és annak Fiuról az Jezus Christusról és a Szent Lélekről igazán való előszámllása, melly mindenic félnecc akattyából kezdett, Mind szent havának 20. napján, 1569 esztendőben. Colosvárot. 1569.“ (A kolozsvári ev. reform. Coll. könyvtárában a gr. Bethlen Kata könyvei közt 53. ezen könyvtárái közt az Y. théka 31. száma alatt.) ⁵⁾ U. ott, első napi vita.

Szent Lélekről. Negyed nap : a Krisztusnak istenségéről¹⁾. Ezek után Melius és a vele tartó papság feltételeiket 7 pontban adták elő, melyek közül a 2.) volt, „hogy a szentírásból analogia és inductio útján okoskodhassanak, 5.) hogy Dávid F. a kérdésekre ne feleljen harmad-negyed magával, 6.) hogy két-két bíró választódjék, 7.) hogy a vita folyama az akademiákra is kiküldessék, bezárták avval, hogy a fejdelem feltételeik elfogadásáról adjon pecsétetes levelet“²⁾. Az erdélyiek nevében Dávid Fer. felelt s kijelentette: „1.) hogy a szentírásból való következtetést nem engedik meg, 2) azt sem, hogy ő csak egyedül vitatkozzék, különben miért hivta volna össze társait? 3.) Külföldi akademiákra sem küldik el a vita folyamát, mert azok is nekik peres felek, hanem sz. Pál szavai szerint — úgy mondanak — hagyjuk az ítéletet a hallgatókra és Istennek tűzére, mely megpróbálja az ezüstöt, az aranyat és polyvát;“ „pecsétetes levelet pedig — jegyezte meg Békes — ő felsége adni nem akar, mivel azt a disputatio rendi és igazsága nem mutatja, hanem mindenik felet az ő igazságában meg akarja oltalmazni; arra is szabadságot ad, hogy ha valamelyik rész a disputationak folyását valahová el akarja küldeni, azzal ő felsége semmit nem gondol, de itt azt akarja, hogy az merő szentírásból legyen“³⁾. Ezután Melius arbiterek rendelését kérvén a királytól: „öt Dávidhoz, Josafáthoz, nagy Konstantinhoz hasonlította, hivatkozván arra, hogy az utolsó Ariust elnémitotta s az eretnekségnek véget vetett; ők — úgy mondanak — a fejdelemtől is ilyet várnak.“ „Arbiteradásra készek vagyunk — felelte a fejdelem — csak hogy ezzel a disputatio előmehessen.“ Békes megjegyzé, „hogy Fejérvárt is voltak, s még sem használt, mert az arbiterek magok közt sem fértek össze. Ez csak arra néz, hogy a disputatio elhaladjon, vagy hogy vallástok ne legyen nyilván az község előtt....“ Elkezdődött tehát a vitatkozás s az első és másod napon csak a felek között folyt. Harmad nap a király is belevegyült. „Melius — mondatik e vita leírásában — kérte Dávid F-et, hogy a Jézus istenségét ne tagadja: lelki pásztor lévén, meggondoljad, hogy számot kell adnod; ha eddig tudatlanságból mivelted, térj meg immár, ha vakmerőségből és tisztességkivánásból, az Ur Isten rontson és szégyenítsen meg.“ „Én is azon könyörgök az Ur Istennek — jegyzé meg a király — valaki érti az igazságot s külső haszonért és tisztességért eltitkolja, a hatalmas Ur Isten

¹⁾ U. ott, első napi vita. Látható Lámpenál is 251—254. II ²⁾ Lampe, 252—256. II. ³⁾ Váradi Disput. első napi vita.

rontsa és szégyenítse meg, s ne legyen kegyelmes neki.“ Vita közben a felek a kérdéstől eltérően, a király közbe szólt. „Ezt kívánjuk tőletek — úgy mond — hogy Istennek nyilvánvaló igéjéből bizonyítsátok meg, hogy Krisztus az első világnak teremtője legyen, és nem következésekből.“¹⁾ Negyed nap (octob. 23.) Dávid F. annak bebizonyítására kérvén fel Meliust, hogy Krisztus szinte úgy legyen ő magától való láthatatlan, halhatatlan Isten mint az Atya: Melius azt felelte, hogy ő arra kész, de most egyebekben van a disputatio rendi. „Nem szükség ebben halogatást tenni — jegyzé meg a király — bizonyítsd meg, hogy érthessük tudományodnak igaz voltát“²⁾ Ötöd nap (octob. 24.) Melius P. azt kívánta, hogy közte és Dávid F. közt Isten, az ő szent gyülekezeti és az ő atyjafiai legyenek ítélőbírák, mivelhogy látja, hogy az, az ő magyarázatát Krisztus ellen s Pál apostol ellen felforgatja és visszamagyarázza. „Azt kérjük tőled Péter uram — jegyzi meg a király — hogy ha immár az ítéletet te közötted és Ferencz predikátor között a te atyádfiaira hagyjuk, mivégre kívánod ezt és mi következik belőle?“ „Két okból kívánom felséges uram — felelt Melius 1.) hogy Istennek tiszta igéjéből legyen a disputálás, 2.) hogy az Isten igéjéből legyen az ítélet, mely nem mindenekre, hanem csak a tudósokra néz, főképpen pedig az én atyámfaira, melyekkel egy vallásban vagyok.“ „Ő felsége megengedi — mondja a király meghagyásából Békes — hogy küldjétek el valahová akarjátok a disputatiót, Bezának, Simlerusnak vagy Majornak, de ezek azok ítéletét meg nem engedhetik, mert tudják, hogy mind azok, mind tü, adversa pars vagytok.“ Erre a király is közbeszólt. „Mü tőlünk — úgy mond — tinektek semmi bántástok nem volt. Hogy pedig Meliusnak, a mi szónkat megmondottuk, hogy a mi birodalmunkban ne pápalkodjék, és a minisztereket az igaz vallásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, senkit hittől az ő vallása mellé ne kötelezzen: ez az oka, mert a mi birodalmunkban, miképpen arról ország végzése is vagyon, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret semmi erőszakkal nem vitethetik. Ez okáért, ha e határban meg nem marad, szabadon a Tiszán túl mehet“³⁾. E napon kiméletlenkedvén a felek egymással, a király figyelmeztette, „hogy csendességgel disputáljanak, egymást

¹⁾ Váradi Disputatio, N. ív első lap. ²⁾ U. ott S. ív második oldal. ³⁾ U. ott T. ív 4. l. első oldal.

ne gyalázzák, személyét és jelenvoltát megbecsüljék.“ A Krisztus istenségéről folyván a vita, a király felszólította Meliust: „bizonyítsa meg, hogy a Krisztus a szentírásban láthatatlan és halhatatlan Istennek mondatik.“ Melius azt felelte, hogy mind Dávid, mind Basilus két Istent vallnak, mert elismerik, „hogy a Krisztus istensége az Atyától származik, miből a következik, hogy olyan istensége van, mint az Atyának, tehát halhatatlan és láthatatlan“. „Mutasd meg Péter uram — közbeszólott a király — hogy Ferencz doctor két Istent vall, mert mi soha az ő szájából nem hallottuk, sőt inkább az egy Atya Istent magasztalja és megmutatja, miképpen mondassék a Krisztus Istennek“ ¹⁾. Hatod nap (octob. 25.) Hellopaeus Bálint kívánván felelni a Melius részén levők nevében: „a király kijelentette, hogy mivel M. kötötte magát feleletre, szükséges, hogy ő feleljen, hogy ha felelni nem tud, üljön le, és azután rendszerént mindenitek feleljen szinte annyit a mennyit kíván.“ Ezután Melius és Dávid közt rövid szóváltás következett, mindkettő formulázta az eddigi viták eredményét, mindkettő vádolta a másikat, hogy a dologra néző kérdéseire nem felelt, állításait meg nem bizonyította. A király közbeszólott: „Ma reggel — úgy mond — Melius uramot behivattuk vala hozzánk és intők, hogy az Istennek igazsága mellé állana, és lelkiismerete ellen azt ne oppugnálná, mert lehetlen dolog volna, hogy ne értenéje. Minekünk ő azt mondá: Él az Isten, és úgy ne vigyen ki a felséged ajtaján, hogy ennekötte soha nem tudtam, mi legyen a Krisztusnak istensége, hanem az tegnapi napon az jámbor Ferencz uram veté az kérdést előmbé, úgy buvék az éjjel fejembe. És te felséged meghallja, mit felelek ma az Ferencz uram kérdésére az közönség előtt..... Csudálkozunk Turi Pálon — mond tovább a király — hogy a Josue helyett tegnap Jézust olvasott a zsidóknak irt levélből, mintha minekünk is nem volna bibliánk. Azok vakmerőségét is csudáljuk, a kik még ugyan ottan is azt merték mondani: kinek ura pöröse, annak Isten orvosa. Mü senki pöröse nem vagyunk, hanem intettünk kegyes-képpen, hogy az Istennek igazsága ellen ne tusakodjatok, hanem annak engedjete. De a nagy kevélység és tisztességkívánás titeket arra nem ereszt“ ²⁾. Ezután Melius formulázván vallását, midőn Dávid F. azt akarta tenni, Hellopaeus B. a disputatio folyamának elszakasztásával fenyegetődzött, mire D. F. kijelentette, „hogy ám

¹⁾ U. ott Z. 2 ív 2-dik oldal. ²⁾ 4. ív 2-dik lap és b. ív.

szaggassa el, ő egy helyett ezeret nyomtattat. Lám szinte ugy cselekesztek — jegyzi meg — mint a pápások a Luther irásával, holott ő magának nem árthattak, könyveit égették és szaggatták.“ A király így rekesztette be a vitát: „Minekutána az Istennek kegyelmességéből e szegelet földnek választott fejedelme vagyunk, tisztünk szerint nemcsak a mi alattunkvalóknak testeknek óltalmazására akarunk gondot viselni, hanem lelkekre is, hogy az igazságban megépülhessenek és az Antikrisztus tudományától megszabadulhassanak. Másodsor, hogy a gonosz hirt-nevet, melyet mifelőlünk idegen országokban hirdetnek, mintha török hitet vallanánk, eltöröljük. De látom, hogy az ellenkező fél csak tétováz, és az igazságnak kijelentésére nem igyekszik. Azt kívánjátok, hogy a mi prédikátorunk Dávid F. közhelyre menjen. A mű birodalmunkban szabadon valahol és valamikor akarjátok, disputálhattok. Mindenkoron mű a mű prédikátorunkat előállatjuk. Szabadon, minden baj nélkül eljöhetnek, elég jövedelmek vagyon, csak ne kíméljétek a költséget. Sőt azt kívánók, hogy más országokból is főtudós emberek eljönének, bátor ugyan Beza ő maga is vagy Simlerus, hogy az Istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoznék. De miért hogy látjuk, hogy csak elkerülitek az igazságot és a kérdésre nem akartok felelni directe, most a disputationak véget vetünk, mert egyéb országunk gondjai kényszerítnek, hogy Erdélybe bemenjünk“¹⁾). Evvel a zsinatnak vége lön, folyamát a Dávid F. részén levők a már említett czim alatt kiadták, beigtatván végére hitvallásukat is Dávid F. megjegyzéseivel együtt. A könyv kinyomatását az előszóban avval indokolják: „hogy — ugymondanak — a disputationról különböző itéletet tesznek az emberek, jelen voltak és távol levők — hadd lássák és ítéljék meg ebből. Nem akarták az ellenfélnek gyalázataát, csak azt, hogy vallások megismertetnék, és hogy a szidalom, melylyel őket az ellenfél illeti, megmutattassék hamisnak lenni. Hogy czéljok elérhetne, azért lett a vetélkedés — mondják tovább — közönséges helyen és oly nyelven, melyet minden megérthetne. Hálát adnak Istennek, hogy a fejedelem szívét ugy viseli és igazgatja, hogy az Isten igéjének igazságát kedveli és a világnak szidalmát is kész elszenvetni, hogy az Isten Fiának igérete beteljesedjék ő rajta: Boldogok vagytok, mikor titeket átkoznak és midőn szidalmakkal illetnek én érettem“²⁾). Melius és az

¹⁾ Lásd mindezt, u. ott, a végső öt lapon. ²⁾ U. ott, az előszóban.

ötet követő papság még a vita kezdete előtt formulázta Dávid F. és Bl. thesiseire érveit és ellenkező tételeit ¹⁾, s a vitában csak azok értelmében vett részt, sőt octob. 10-n tartott külön gyűlésekben I—VI pontból álló nyilatkozatukban ²⁾, melyet Meliussal 59 pap irt alá, nyilván és előre kijelentették, hogy mi az ő ítéletök a kitűzött vita-kérdésekről; mellékelték hitvallásukat is ³⁾, a mi mutatja, hogy nekik nézeteiktől elállani nem volt szándékuk. Ez oldalról tehát a váradi vitának nem látszott sikere. Annál több volt a nép között. E zsinat következtében 1570-n Váradon 3000-en tértek át a Dávid F. vallására ⁴⁾. Az előadott tények világosan mutatják, hogy az unitarismus naponta több tért nyert: a király, az udvar, sőt az erdélyi részekben a magyar nép többsége határozottan felé hajlott s teljes diadala már már nem messze volt. Mind a mellett Melius és elvtársai, benn és külföldön igyekeztek megakadályozni. Wittenbergben tanuló 16 magyar ifju XVI pontból álló hitvallást irt egybe a helvéthitűek értelmében, s megtartására névalírással és esküvel kötelezte magát, ki levén kötve, hogy a ki jövőben is azt alá nem írja, az ottani javalmakban ne részesülhessen ⁵⁾. Mondanom sem kell, hogy Servetus és Dávid a legkíméletlenebb modorban voltak itt is említve.... Továbbá Melius némely műveit nyomtatás végett Bezának kiküldvén, az 1570-n két levelet irt hozzá, az elsőt márt. 7-ről, melyben megdicséri, „hogy azoknak az elvetemedetteknek káromlásait megczáfolta, igéri, hogy később Athanasiusnak és Cyrillusnak háromságról irt jeles párbeszédeit megküldi számára, most küldi saját munkáját, melyből a fennforgó kérdésekre nézve némi felvilágosítást találni fog“ sat., — a második mellett, melyet jun. 18-n irt, „küldi az elsőben megígért könyveket, hogy lássa Melius, hogy a miket ezek az átkozottak (perditi) most terjesztnek, régen mind el volt mondva és az eklézsiától ezerszer megczáfolva és kárhoztatva. Imádkoztunk érettetek Istenhez — írja tovább — hogy nevének ellenségeit verje szét s ama gonosz szellem tovább terjedését gátolja meg. Mindkettőben kéri, buzdítja őt, hogy erős legyen, mert az Ur vele van“ ⁶⁾. Sőt Melius János Zs-ot is megkísérlette visszatartóztatni; neki ajánlta 1569-ben megjelent egyik könyvét ⁷⁾,

¹⁾ Lampe, 230—246 ll. ²⁾ „Sententia Catholica seu Consensus Ministror. in Hung. orthodoxam Sententiam profitentium ac defendentium contra Franc. Davidis, Georg. Blandr. et Unitarios Transylvanos“ sat. Lampe 246—249 ll. ³⁾ U. ott, 250—251 ll. ⁴⁾ Kénosi — Fosztó, Pistor. Eccl. Unitar. I. k. 140. l. ⁵⁾ Lampe, 257—263 ll. ⁶⁾ U. az u. ott 268—269 ll. ⁷⁾ „Az igaz kereszténységnek rövid fundamentuma Nyomt. Debr. 1569. 4 dr.“ Ajánlva van János királynak — jegyzi meg Bod P. az kit alkalmas festékekkel lefest, miért tanorog vallásában. (Magyar Athenás sat. 173 l.)

valamint 1570-n aug. 10-ről hízelgő levelet irt hozzá, melyben egyebek közt így nyilatkozik: „Erősen örvendettünk, hogy felséged minket az erdélyi zsinati vitákra 1566—68-n s utóljára Váradra is meghivatott s a mi gyűléseinket s értekezéseinket jelenlétével diszesítette, sőt e zsinatok megtartását jótéteményeivel és bőkezű adakozásával előmozdította. Emlékezem — írja tovább — hogy midőn felséged a váradi zsinaton a mi sületlenségeinket (insulsitates) kegyelmesen végig hallgatta, azt jegyezte meg felséged: „nem azért kérdez engem, mintha a Bl. eretnekségére hajlana, hanem csak akarja az igazságot megismerni“ sat. Ezután új zsinat tartására s az erdélyi papságnak is oda mehetése végett engedélyt kért, igérvén, hogy testi fegyvereket használni nem fognak. Az utóbbi zsinat hitvallását azért ajánlotta — ugymond — a királynak, hogy kegyelmesen olvassa meg, és Isten ígéje szerént ítéljen felőle. Végre megküldötte Genfben nyomtatott három új művét, Beza észrevételeivel együtt“¹⁾. Az érintett zsinat meg is lön tartva Csengeren és Miskolczon²⁾, meg voltak hiva Dávid F. és társai is, de ők nem mentek el, hanem a velök közlött vita-kérdésekről könyvet irtak s azt oda elküldötték³⁾. . . . Mindenik fél megtette a magáét . . . Az egyszer kimondott egységi eszme megtestesülését megakadályozni lehetlen volt: rohanva emelkedett az legmagasbb emelkedési pontja felé. „Dávid F. — írja Haner, a ki késő korbeli író ugyan, de adatai többnyire kutfői hitelességüek — Sommer János társával 1570-ben egész Kolozsvárt e tudomány pestises mérgével töltötte el. Ezért a többi szász városok birái, tanácsai és népe Kolozsvárt a hét szász városok és birák sorából kitörölték“⁴⁾. Nagy Szabó F. pedig az egykoru Borsos Sebestyén után azt írja: „A király pedig reá vigyáza mind a Dávid F. újította, mind pedig a Calvin tudományára, mert mindenik fél a maga vallását a királynak igen commendálja vala. De végre a három tudós embernek u. m. Dávid F. Blandrata és

¹⁾ Lampe, 263—268 ll. E levélben említi Melius, hogy Mországon Belényes, Békes, Laszkó, Tolna városokban is volt az unitáriusokkal vitájok s őket mindenütt legyőzték.²⁾ Az itt megvitatt előterjesztések (Propositiones) czíme: „Summa Confessionis verae de Deo et aliis articulis, ab haereticis et antichristis oppugnatis in Csenger et Miskolcz“. Aláírás: „Petrus Melius de Horhi et Seniores ecclesiae“ sat. Áll 10 pontból, 9 szól az Istenről, a 10-k a csecesemők meg nem kereszteléséről. (Kénosi T. J. id. műve 72 l.). ³⁾ Czíme: „Responsio Pastorum ac Ministrorum Ecclesiar. in Transylv. quae unum Deum Patrem Christi, et Jesum Christum Filium Dei crucifixum, unumque amborum Spiritum profitentur. Ad Melianas Propositiones Disputationi Csengerianae destinatas sat. Claudiopoli A. 1570.“ (Kénosi T. J. id. műve 169—171 ll.)
⁴⁾ Haner, 286—287 ll.

Franken értelmén állapodék meg és azt fateálni kezdé, a többit pedig megvetni. És így aztán asseclái kezdének lenni ennek az értelemnek is a királyra nézve... A király mellé állának sokan a nagyságos urakban is u. m. a Kendiek és sokan többen is; azután a városok közül Kolosvár, Torda, Déés, és a Székelységen néhány darab földek a székely főemberekkel együtt arra az értelemre szakadának. A Hallerek elei is, úgy a szüle-apjak Haller Gábor és Eössi András ').

A csenger-miskolczi zsinat hatásának ellensúlyozására Dávid F. is zsinatot hívott egybe Vásárhelyre sept. 5-ére ²⁾, melyről egyéb adatot nem találtam... Utolsó vallási törvény János Zs. alatt volt az 1571-n jan. 1-n Székely-Vásárhelyt hozott végzés. „Mint hogy Krisztus urunk parancsolja, — így szól az — hogy először az Istennek országát és annak igazságát keressük, az Isten igéjének hallása és prédikálása felől végeztetett: hogy az mint ennekelőtte is felséged országával elvégeztük, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, az Confessioért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók; de ha valamely minister criminalis excessusban találtatik, azt a Superintendens megítélhesse, minden functiojától priválhassa, azután az országból kiüzettessék“ ³⁾. Forgács így ír erről a gyüleésről: „A király jan. 1-én Székely-Vásárhelyre ment országgyűlésre, a hol . . . a vallásról sokat vitatkoztak; kívánta, hogy némelyek, kik az arianismus ellen gonoszul szólni mernek, megfenyítessenek, a miben való megegyezésöket a R-ek megtagadták. . . . A templomban oly ostoba és borzasztó ⁴⁾ vitatkozások támadtak a szent háromságról, az unitáriusok levén az előadók, hogy a királyon és hozzá tartozókon kívül senki sem akarta csak hallani is, nehogy megfertőztesse őket. De ezek istentelen kicsapongásukban elmerülve még újongtak, a király erősen egyet értett velök s olykor maga hosszú beszédben erősítette meg, olykor Csáki Mihály által hagyatta helybe a gyülekezet helyett, az ellenkezők véleményét szidalmakkal illetvén“ ⁵⁾. Nagy Szabó F. pedig a helybeli és egykoru Borsos Sebestyén jegyzetei után, így rajzolja e gyülés eredményeit: „E tájban — 1570—71 — itt Vásárhelyt is nagy hánykodásban voltak a religio válogatásában, mert

¹⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Ad. I. k. 27 l. ²⁾ Kénosi id. műve 173 l. ³⁾ Urkundenb. 96 l. ⁴⁾ Forgács ismert pallérozatlan írásmódja. ⁵⁾ Forgács, 621—622 ll.

majd fele a városnak — ugyan a nagyja — az új haeresist, a Blandrataét¹⁾ bevette vala. ... Egyszóval, a szászokon kívül, mind az országban lakó magyarság ily veszélyben forgott akkor. Csik, Gyergyó és Udvarhely egy néhány falukkal össze, Marosszéken a havas alatt egy néhány falu, ... ugy Kolosmonostor is . . . . nem állottak el a régi avas pápistaság mellől, és a királynak is nem volt módja abban, hogy papjokat persecuálja. . . . Ugyan nem is cselekedte a király azt, hogyha a község meg akarta vallását tartani, onnat erővel kiüzte volna a papot. De mivel a király választá magának az ariana vagy photiniana vallást, majd mind az ország arra hajlik vala, juxta illud:

Mobile mutatur semper cum Principe vulgus,
Regis ad exemplum totus componitur orbis²⁾.

³⁷ Ily hosszú és erős harczok után vivta ki az unitarismus azt a jogot s a törvény azon óitalmát, hogy többi társaival együtt szabadon, bizton létezhessek. Az 1566—68—69—71-ki, idézett törvényeknél fogva a római catholicus, az evangéliom szerint reformált ágostai és helvét hitvallások mellett, az Istent lényben és személyben egynek valló unitárius vallásnak mint országosnak, egyenjogunak és törvényesnek elismertetése és becikkelyeztetése bevégzett ténynyé vált. E hitvallás követői magukat előbb, t. i. a többi eklézsiáktól elválásuk első stadiumában: „az igaz háromság (vera trinitas) vallóinak“, majd az „egy Istenben, Krisztus Atyjában egyetértő eklézsiának“, majd ismét felváltólag „erdélyi magyar, erdélyi egyetértő, erdélyi és lengyelországi (sarmatiai) egy értelemben levő eklézsiának“, 1568-n innen „evangéliomi hitvallásu“, „az egy Atya Istenben egyetértő erdélyi eklézsiának“, végre 1569—71-n mind maguk, mind a helvét-hitűek, Melius és a csengeri zsinat „unitáriusok“-nak nevezték. E hitvallásnak logikai fogalma, sark- és alapelve elvitázhatlanul az „egység“. Hívei ez elvlobogója alatt kezdettek küzdeni a létezhetésért, e volt a legelső királyi rendelet és valamennyi viták főkérdése, ez alatt váltak el társaiktól, s vítették ki önállóságukat, törvénybe és a történetekbe nevöket így irták be — öket helyesen, igazán, törvényesen csak így nevezhetni. A ki tudatlanok előtt némi értékkel bíró saját tudatlanságában örömét találja, vagy

¹⁾ Meg kell jegyezni, hogy az ellenfél írói Bl-át külföldi származása s üldözött volta miatt tesszik mindenütt előtérbe, azon a tényekből kilátszó czélzattal, hogy a hatalmat és népet ellene ingereljék. Pedig kétségtelen, hogy az unitárius reformationnak lelke nem ő, de Dávid F. és a király volt. ²⁾ Gr. Mikó, id. műve 28. l.

elfogult vakbuzgó, illetheti őket arianus, photinianus, serveticus, blandratista, antitrinitarius, zsidózó, socinianus s több ily kifejezésekkel; de ez csak olyan, mint a római catholicusra nézve a „bálványimádó“, „trinitarius“ és „pápista“, az ágostai hitvallásura a „német“, „lutheranus“, „chrypto-pápista“, a helvét-hitűre a „puritanus“ „hugonotta“ „anabaptista“, „calvinista“ s valamennyire nézve az „eretnek“ sat. gúnynév. Egyik hitvallás rendszerét sem alkotta sem a pápa, sem Luther és Cálvin, sem Dávid Ferencz és Socinus, hanem alkotta az illető hitfelekezetek egész társulatának buzgósága, közszelleme, általános hit-élete, nem egyszerre, hanem lassanként, hosszú idők során, minden jobbak, hívebbek, belátóbbak közreműködésével, sok új eszme hozzájárulása, számos visszaélés megszüntetése, szóval: újabb meg újabb erkölcsi crystallisatiók útján, nem egyik vagy másik reformátornak fejéből, hanem a szentírásoknak mint közös kiindulási pontnak alapján. Mindenik hitvallás eszmének, nem személynek képviselője, önálló szerves egésznek képez, történelmi fejlődésű alkotás. Azért, hogy egyik vagy másik eszme Ariusé vagy Cálviné volt, hogy egy vagy más hitágazati pont kifejlődésére ez vagy amaz különösen befolyt, annak nevét ruházni a vallásra és vallásközönségre, helytelen. A mint botorság lenne a nehézség törvényét Newton-törvénynek, vagy pedig a logikai cathegoriákat Kant-cathegoriának mondani: szintugy nevetséges a hitfelekezeteket is egyik másik tekintélyesb képviselőikről nevezni. Lassu fejleményü hitrendszerek képviselői azok, törvényes és történelmi multjok, alakjuk van — a mindezeket ugyszólván pragmatikailag kifejező név jogosan illeti meg őket.

Czélba vette volt János Zs. az oláh nép vallási reformálását is, a minek — sikerülve — fontos következményei lettek volna. Káránszékes vidékének az evangéliomi vallásra átmenéséről fennebb már volt szó. Az 1566-ki szebeni országgyűlés végzést hozott arról, „hogy az oláhok közül a bálványozás kitöröltessék és az Isten igéje hirdettessék; azoknak pedig, kik az igazságnak engedni nem akarnak, a király megparancsolta, hogy György püspökkel, superintendenssel a bibliából megvetekedjenek s az igazságnak értelmére térjenek; kik ha ugy is a megismert igazságnak helyet nem adnának, eltávoztassanak vagy oláh püspök, vagy papok vagy kalugerek lesznek, és mindenek csak egy választott püspökhöz, György superintendenshez és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak“¹⁾. 1569-ben jul. 2-kán Tordán költ adomány-levelében

¹⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Ad. II. k. 374 l.

pedig a király: „Vladika kalugernek — a ki az evangéliumi hitet elhagyván, önként kiment Erdélyből s vagyona a fiscusra szállott, lámkereki házáat Thordassy Pálnak, az erdélyi oláh eklézsiák püspökének adományozta erkölcssei,- kegyessége- és az Isten igéjének az oláh nemzet között hirdetésében tanusított lankadatlan munkásságáért“¹⁾. De mindezeknek csak muló eredményét ismeri a történelem.

János Zs. és a vele tartó nemzeti párt missiojának második ága is be lön végezve; a reformátio az ő birodalmában tűz és vas nélkül, az ész fegyvereivel lön kiviva,²⁾ biztosítva s a hitfelekezetek önállása s önkormányzata oly erős történelmi és törvényes alpra fektetve, hogy azon mint gránit talajon álló fel-séges szobor háromszáz év óta megbonthatlanul áll. A protestán-tismust M. országón biztosító 1606-ki bécsi, 1645-ki linczi béke-

¹⁾ Kolozs. Mon. Konv. Lev. 1569—70-ről való királyi könyv (Liber Regius) N. V. P. 91. ²⁾ Irja ugyan Szegedi, „Syn. Belae sat“ IV. §. 20. 130. 131. ll. hogy János Zs. alatt Apor Mihály és neje András Borbára Háromszéken pinceszékben és veremben elrejtve tarthattak csak cathol. istentiszteletet, továbbá gr. Lázár Mikló s „A gr. Lázár-család“ czimű művében 26. l. említi Lázár Borbárát, Apor Andrásné-t, a ki a „torjai templombeli oltárok kihányására küldött biztosokat a falu asszonyaival és leányaival verte vissza“, valamint a „Gyulafejevári Füzetek“ II. kötetében is a 49—50. ll. Cseréi Parkasnak az állítólagos esemény után 213 évvel írt műve nyomán az iratlik, „hogy János Zs. a csiki népek a római cathol. vallásból kitérésére 1567-n fegyveres népet küldött s alfalusi megyés pap, Pap István a főrendekkel egyetértve visszavervén, a csikiakat régi hitökben megtartotta“. A két első csak igen parányi árnyat vet Erdély nemesen vívott vallási forradalmára, az utolsó pedig, egykoru adatok részletes bizonyítását igényli, annyival inkább, mivel fennebb már világosan említve volt a catholicus Nagy Szabó Fer. emlékiratában, hogy János Zs. a hitet anélre nem erőszakolta. Az 1557-ki jun. 5-ki országgyűlés 21-ik p. alatti végzése is ellenkezőre mutat: „A vásárhelyi apáczákról ugy végeztünk, — mond az — hogy a mint az országnak törvénye van arról, hogy kiki vallja azt a hitet, a mely neki tetszik: ugy azon apáczák is nyughasanak békésen hajlékaikban.“ (Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 270. l.) „Midőn 1565-n Schwend Lázár ellen — írja a kíséretében volt Gromo Endre — hadba akartak menni, Váradon a catholicusok panaszkodtak a királynál, a ki felfegyverkezve már lován ült, „hogy a nagy székes-egyházból a hugonották — reformátusok — néhány szent képet és oltárt ki akarnak hányni, a nép egybegyülekezett, sőt a dolog ütlegekre is került: a király maga szlesztette el a féktelenkedő csoportot s a zárdabeli és világi papoknak békés megmaradást eszközölt.“ (Archiv sat. 1855. 9. l.) Ugyan e szentaniurja, „hogy midőn ő 1565-ben a fejdelemnél Fejérvárt volt, a székes-egyház cathol. papok és kanonokok felügyelete alatt állott, a kik isteni-tiszteletet tartottak ott a fejdelem megegyezésével; ő felsége — ugymond — mikor már nyilván a miséket nem is hallgatta, olykor-olykor e városban mulatásakor nem engedte meg, hogy a cath. egyházi szolgák onan eltávozzanak, vagy az isteni-tisztelet tartásában bármiképpen háborgattassanak, ámbár arra . . . ösztönöztetet.“ (U. ott 19—20. ll.) Végre az is tény, hogy a segesvári luther. papságnak 1563-ban dézmáját visszaadtni rendelte, a luth. Alesiusnak, a reform. Károlyi Péternek és az oláh piüspöknek jószágot adományozott, titkos tanácsában akét Bátorhi, Forgács, Gyulaffi László és Harinnai Farkas catholicusok, Apati, Bethlen reformátusok voltak, kanonok cancellára Csáki végig megtartotta catholicus papi öltöyét és rangját sat. Ily tények egy emelkedett lelkű s nemes kedélyű fejdelem-től származhatnak — türelmetlentől, vakbuzgótól, a hit dolgát erőszakolótól nem!

kötések vallási pontjai, valamint az 179°/₁-ki 26-k t. cikk eredetét a János Zs. alatt az ő egész birodalmában tetteleg gyakorlott vallásszabadság és a m.országi részeket is kötelezőleg hozott vallási törvények őskorára vihetni fel.

Szintily előszeretettel volt János Zs. a nemzet tanítási és nevelésügye, a tudomány és irodalom férfiai, valamint a művészek és szépművészetek iránt, mint a mik a reformációval együtt a nemzet műveltségét mozdították elé s országának becsületet szereztek. A mint 1556-ban az országba anyjával beléptek, a novemberi kolozsvári orsz. gyűlésen törvényt hoztak arról, „hogy a káptalanok és zárdák el levén törölve, a kolozsvárinak és vásárhelyinek helyére tudományos iskolák állítódjanak“ ¹⁾. 1557-ben a febr. 6-diki fejevári országgyűlésen pedig ily végzést hoztak: „8.) Átlátván az ország R-ei, hogy az ifjuság közt a helyes tanítás elmulasztása miatt a barbárság mind inkább terjed, a közhaszon és ország disze meg-gondolásától indítatva ő felségét kérik, hogy miután a káptalanbeliek és a szerzetes-rendek az országból el vannak távolítva, ő felsége bizonyos helyeket u. m. a zárdákat alakítsa át gymnasiumokká vagy iskolákká, a melyekben az ifjuság tudós és nyelvekben jártas férfaktól minden tudomány-ágban alaposan tanítassék. Ő felsége meg is engedte, hogy a kolozsvári és vásárhelyi zárdák közül egy-egy iskolává alakíttassék“ ²⁾. Ugyanabban az évben a jun. 1-i tordaí országgyűlésen a 9-dik pont alatt e végzés kibővítetvén, meg lőn határozva: „hogy ily nemzeti iskolát három helyt állítsanak, egyet Kolozsváron a Domokos-, mást Vásárhelyen a Ferencz-szerzetbeliek, 3-kat Váradon a Mindenszentek-zárdájából, egyuttal a kolozsvári iskola és ifjuság fentartására 100 ftot rendeltek, a vásárhelyinek pedig a székely dézmák egy részét“ ³⁾. Időrendben első és egyik főiskola a kolozsvári volt, az Óvárban, a mai sz. Ferencz-szerzetbeliek zárdája, melynek egyebeken kívül biznysága azon két márványkö-felirat, melyek közül egyik a piaczi templom régi czintermének déli kapuja felett, a másik a tanácsház falába volt berakva, s egyiken magyarul, a másikon latinul e szók voltak vésvé: „A k irány ajándéka vagyok, az iskola beléi ijuságnak és a szegényeknek öröksége. A ki ezt vagy más vagyonomat más c zélra fordítja, töröltessék ki az élők könyvéből és az emberek emlékéből. 1557.“ ⁴⁾ János Zs. 1562-n sept. 5-kén költ

¹⁾ Cod. Art. D. Trans. I. k. 28. cikk. 247. l. ²⁾ U. ott 259. l. ³⁾ U. ott 266. l.
⁴⁾ Kénosi-Fosztó, Histor. Eccl. Unitar. I. k. 348 l.

adomány-levelében ezen iskolának a kolozsvári egész dézma-negyedet adományozta dézmáló-házzal együtt (Quarta-ház, hidutzában)¹⁾; 1560-ban pedig Fejérváron állította fel a második, akkor európai híri főiskolát, hol a felsőbb tudományokat egy igazgató és két más tanár tanította. Ennek igazgatására előbb Ramus Péter párisi akadémiai tanárt hívta meg nagy fizetéssel²⁾, de ez nem jövéen el, helyette M. országról Gyulai Pál lón behiva.³⁾ Ez időtájt állította Enyeden is az iskolát, melynek egyik tanára Hunyadi Demeter 1568-n mint ilyen vett részt a fejérvári vallási vitában. Továbbá a „cathedraticum“ 1565-ben a kolozsvári jan. 22 ki országgyűlésen a tiszta evangéliomot hirdető külföldi és székelyföldi plebánusoknak előlón engedve⁴⁾, a székely-vásárhelyi iskolára nézve pedig ugyanazon országgyűlésen végezték a R-ek azt, „hogy annak a harmadfél száz forint segítséget ő felsége a megholt kegyelmes királyné asszony levele tartása szerint ez esztendőben is megadatja, az jövendő esztendőben is megadatja Isten segítségével, mert kedvez ő felsége az tanulásnak és az tanuló személyeknek.“ Azt is végezték: „hogy a fejérvári schola megépítésére, jövedelemnek ahoz szakasztására s tudós embereknek tartására, a kik görögöt és deákot tanítanak és az egyházi szolgálat naponként Isten tisztességére öregbedjék, ő felsége az őkegyelmek országul való engedelmes kérésére és kívánságokra oly gondot akar viselni, úgy akarja megépíteni az fejérvári scholát, hogy országul ő felségével egyetemben kedveskedhessünk“⁵⁾. „Ez iskolát János Zs. a külföldi hasonló intézetek mintájára fejedelmi széke közelébe, a várral körülvétni rendelt Szászsebesre, valódi Akademiának akarta építenni — írja az egykoru Brutus — a hol Erdély ifjusága a legmagasb tudományi kiképzésben részesülhessen; mi végre Blandratát külföldre ki is küldötte volt“⁶⁾.

¹⁾ Mike S. gyűjt. Egyveleg, 10. köt. 584. l. ²⁾ Kénosi-Fosztó, sat. 348. l. Bod P. Magyar és Erdélyország eklézs. histor. IV. kötet XI. része kezdetén a gr. Mikó példánya szerint. ³⁾ Kénosi-Fosztó sat. I. k. 348 l. ⁴⁾ Cod. Art. D. Trans. I. k. 142. 143. ll. ⁵⁾ U. ott 143. 144. ll. ⁶⁾ Bethlen F. Tört. V. k. 287. l. Bizonyítja ezt a királynak 1567-ben jun. 2-kán Celius Baseli tanárhoz Blandrata által küldött levele. „Mint hogy Isten segítségével — így szól abban a király — a tudományoknak erősb alapra állítása végett országunkban Akademiát akarunk állítani: kívántunk tanácsoddal élni sat.“ (Sárospataki Füzetek, 1861. 839. l.) Bizonyítja továbbá 1570-ben vizkereszt napján költ azon végrendelet-megerősítési oklevél, melyben fejedelmi tanácsos Gyulai Pál, fiának tanítására a fejdelmet kérte fel. „Mihelyt a gyermek a 12 esztendőt elhaladta — úgy mond — hozassa el felséged a háztól, taníttassa a míg ideje lesz, a mint ő felsége kegyelmesen kijelentette vala azt Fejérváron, hogy úgy visel gondot az iskolákra, hogy nem kellezik gyermekeinket más országba tanuságért küldönnünk“. Kol. mon. Konv. Levélt. kir. könyv, (Lib.Reg.) 1569—70-ról N. V. P. 176.

A vallási viták, melyeket János Zs. engedményezett s gyámoltott, egész kis irodalmat idéztek elé. Egy részök fennebb ismertetve volt. Dávid Ferencz és Melius Péter egyszerű, erőteljes nyelven irt műveit irodalmunk őskorának buvárai ma is gyönyörrel olvashatják: azokban lépten-nyomon egész csoport ősmagyar szót, eredeti szólásformát, meglepő sajátságokat, főként pedig az elsónél rövid és figyelmet megragadó világos gondolat kifejezést fognak találni. S e könyvek nagyobb része a királynak volt ajánlva, kinyomtatása tőle elősegítve, némelyik jegyzetekkel kísérvé. A tudósoknak és művészeknek áldozatra kész pártfogója volt. „Gálfi János, egykoru erdélyi író, azt jegyezte fel róla — írja Bethlen — hogy ő a tetteikről híres férfiakat, kiket neki erényeikért ajánlottak, országába hívta, a bölcseségben kitűnőket megbecsülte“ ¹⁾, sőt ajándékokkal, kedvezményekkel, jószággal diszesítette fel. A fennebb idézettekén kívül Blandratának több falut, Forgácsnak titkos tanácsosságot s 1569-ben febr. 17-én Gyulafejérvárrt költ adomány-levelében Kolozsmonostor mezővárost adta az ott levő zárdával és négy faluval²⁾; Károlyi Péter váradi predikátornak 1569-n jul. 13-kán Gy -Fejérv. költ adomány-levelében példás élete és erényei, becsületessége s nem közönséges tudományossága tekintetéből nagy kiterjedésű szőlőt adományozott³⁾; ugyanazon évben dec. 20-kán Fejérvárrt lakó Schutz György festőnek amaz indokoknál fogva: „hogy a fejdelmeknek és országnagyoknak a mesterségekben és művészetekben kitűnő embereket mások felett pártolni, segíteni, szerencsájöket előmozdítani kötelességek — a festészetben való kitűnő jártasságáért, és azért, hogy inkább művészetének élhessen, elkezdett munkáit bevégezhesse, s az országnak hasznosabban szolgálhasson — kizáró jogot adott arra, hogy ha valaki kívülről oly rajzokat és képeket hozna be árulás végett, a melyeket ő szokott gondolni, metszeni, festeni, vagy ha bár idevaló is az ő képeinek hasonlatára másokat készítne és árulná, elvétessenek, és a ki árulja, megbüntettessék“ ⁴⁾; 1570-ben jul. utolsóján költ adomány-levelében pedig Bakfark Bálint hegedűsnek adta a Diód várához tartozó Oláh-Gáldot. „E hegedűst — így szól az adomány-levelél — I János király hegedűre való kitűnő tehetségeiért még mint gyermeket udvarába fogadta, hegedűre taníttatta, budai tudós hegedűtanítójával sok éven át tökéletesíttette, s anyjának Izabella királynénak is kedves hegedűse volt. Ezután Olasz-, Francia-, Németor-

¹⁾ Bethlen, V. k. 287. l. ²⁾ Királyi k. N. V. P. 91. ³⁾ U. ott N. V. P. 104.

⁴⁾ U. ott N. V. P. 162.

szágot s szinte egész Európát bejárván és sok fejedelmek udvarában megfordulván, a hegedüművészek helybenhagyását és becsülését kiérdemelte és sok fejdelemtől jutalmat nyert, sőt a római császár őt udvarába hívta, de ő — írja a fejdelem — hozzánk tért vissza, hogy hűségét megmutassa, s országunkat, hazáját életéig szolgálja“¹⁾). Mikor részesült a magyar művészet és tudományosság a királyi pártfogás ily szerencséiben? Átalában János Zs. mindenben szíven viselte országa és népe érdekeit s tudósait künn és benn pártfogásban részesítette. De viszont e tudósok is tisztelettel voltak iránta. Fennebb voltak már példák idézve erre, most még Benessa Péter olasz tudósnak hozzá való viszonyát említem meg. „A mit felséged nekem azon magyarokra nézve parancsolt — írja 1570-ben mártius 1-n irt levelében — a kik Ragusában megfordulnak, hogy azokat a lehetőkben segítsen, a mint nekem az ilyenü kötelességek a legkedvesebbek: úgy kérem felségedet, bizzon meg azokkal minél többször. A mit felségedért teszek, bizonyára semmi sem fáradságos, de megtisztelő. Miért is azon leszek, hogy a magyarok iránt, a kiket eddigelő is kiválóan szerettem, kivált pedig a kik felséged köréből fordultak meg itt és a kikhez felségedért a szeretet legszorosb kötelezésével vagyok csatolva, tehetségem szerént mindég különös szolgálattal legyek s ez által felséged kegyelmét megérdemeljem“²⁾).

„A vásárhelyi gyűlés után — írja Forgács — a fejdelem udvarnépevel együtt több napi vadászatra közel levő váraiba rándult; első nap Vécsen rendezett nagy ebéd-vendégséget, de maga a hideg borzogatása miatt részt nem vett, vendégeinek azonban megizente, hogy vigan legyenek. Késő östig folyt az ebéd. Negyed nap mulva megerősödvén, Görgény várába ment át vadászni, s lovon egész nap az erdőkön barangolt, de vadra nem találván, rossz kedvben tért vissza Vécs várába, s rövid ideig fel és alá járkált. Ez éjen erős szélgörcs nyavalya kezdette kizozni s 54 napig szenvedve feküdt miatta; ekkor valamivel jobban levén, ámbár egészen ki volt merülve, szekérbe ült s Gyulafejérvárra ment. Itt az első és második napon jobban látszott lenni, fennjárt s némi remény volt életéhez. Azonban betegségét veszélyesnek érezvén, végrendeletet irt: Miksa császárnak hagyta lovait s régi pénzgyűjteményének egy részét,

¹⁾ Királyi k. NV. P. 300. ²⁾ Katona, Hist. Crit. Reg. Hung. XXV. köt. 170—172. ll.

Zsigmond lengyel királynak, nagybátyjának phrygiai mívű sátraít és egyéb tábori szereit, e felett 40,000 font termés ezüstöt, három leányának egyéb kincseit, Szélim szultánnak aranyos és gyöngygyel himzett nyeregszerszámaít, az országnak azon nagy aranykeresztet, melyet Szolimánnak Zimony alatt meglátogatásakor nyakán viselt, s mely rá atyjáról, arra Grittiről, erre pedig Corvin Jánosról maradt sat. Végrehajtókká nevezte: Csáki Mihályt, Békes Gáspárt és Hagymási Kristófot. Ezután harmad nappal felkelt, felöltözött, megmosakodott, szokott foglalatosságait elvégezte, ezután a kandalló előtt hosszason álldogált, majd asztalhoz ült, a kérelem-leveleket átolvasta, azokra válaszokat adott; miközben görcsös nyavalyája ismét elfogta s 14 napi kínos szenvedés után meghalt¹⁾. A végrendelet végrehajtói és az ország R-ei judica vasárnapon Gyulafejérvártt tartott közgyűlésökben az új fejdelem választást és a meghaktnak eltemetését május 17-kére határozták. De az május 24-én történt meg, fejdelemmé Báthori István lön választva, a ki első kötelességének tartotta — ős szokás szerint — elődének eltemetését végrehajtani. A koporsó az új fejdelem és lengyel s török követek jelenlétében tartott teljes országgyűlésben, a végrendelet felolvasása után királyi pompával, unitárius szertartás szerint a székes-egyházba — fedelén több hadi jelképeket mutató — remek faragásu alabástrom koporsóba tétetett le a nagy oltárral szemben balra, királyi anyja koporsója mellé. A temetési díszmenetet Bethlen F. így írja le: „Legelől mentek a főrendek gyászba öltözve, a koporsó után nagy pompával Báthori az új fejdelem, körülötte a fejedelmi palástot, pálczáát, almát, aransarkantyut egyenként vivő udvari emberek; ezután sisakos, pánczélos, aranyos vértzetű, hollószin bársonyba öltözött öreg vasas lovasok, valamennyien gyászban, lovaikat szintegy gyász takaró fődte; ezek vitték a fejedelmi paizst és dárdát, melyen nagyszerű zászló lobogott, valamint a királynak arany foglalatu czimereit, jobb felől az apait, bal felől az anyait²⁾. Beérkezvén a nagy székes-egyházba, a koporsó a kijelölt helyre letétetett³⁾, felette Sommer János kolozsvári unitárius tanár tartott

¹⁾ Forgáss, 622—624 ll. Bethlen, 280 l. ²⁾ Apai czimere: hármalóm körül kiemelkedő farkas, mely tallérjain is látható, melynek egyik felére középe táján a czimer van metszve díszítés és jelkép nélkül; más része síma, puszta, a mivel országától való megfosztását akarta kifejezni. Anyai: a majlandi Sforzia hercegektől származó egybetekerődő kigyó, mely torkában lecsüngő kezű gyermeket elnyelési szándékkal tart. (Bethlen 287 l.) ³⁾ Bethlen, 286. l.

dicsbeszédet. A belső kisebb koporsóban melle táján aranyozott ezüst lemezre metszve im e halotti dicsőítő irat — elogium — lón betéve: „Felséges fejdelem, második János Ur, néhai felséges Jánosnak, Magyarország, Dalmatia, Croatia sat. királyának, Izabellától, Zsigmond lengyel király és Bona királyné leányától született fia, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmatia, Croatia sat. választott királya, a kit Isten sok nyelveken beszélés ajándékával, tiszta étellel, lélekéberséggel, a hadakozásokban és hadviselés titkaiban szerencsével s minden hősi erényekkel megáldott, a ki a hazát és igaz kegyességet szerette, életének XXXI-dik évében, mártius XIV-kén hajnali három óraker, mindenkinek utána való mély fájdalmára, övéinek könyhullatása közt, hosszas kinok és nyavalyák után meghalt. Benne a magyar nemzet királyi magva egészen megszakadt, fejünk koronája igazán leesett s a birodalom idegen nemzetségekre ment át, Krisztus születése MDLXXI. évében“¹⁾.

Brutus Mihály egykoru és tekintélyes történetiró azt írja róla: „János Zs. egész életében többnyire gyengélkedő egészségű volt; mikor betegsége s gondjai engedték, nyájas élczelődésben s tréfában keresett üdülést; kegyelmessége bámulatos volt; ételben italban, beszédben takarékos, a zenében oly jártas, hogy a legkitünőbbekkel versenyzett“²⁾. Gromo Endre fennebb idézett művében ily képét adja a fejdelemnek: „Termete közép magasságu, haja finom szőke, bőre gyöngye fejr, feje közepes, homloka magas sima, nézése szives és jóakaratteljes, szeme kék, arcza hosszudak, orra finom szabásu, szája kicsiny, ajakai keskenyek, rajtok kevés világos szőke bajusz, ilyen pofaszakála is, állán nincs szakál, nyaka közönséges és inkább vékony, teste egyéb tagjaival arányos, melle domboru, karjai, ujjai hosszak s gyöngédek, keze ritka szép, inkább nőnek mint férfinak való, egész alakja sovány, de csinos és férfias. . . Vérmérsékét a mi illeti, az inkább vidám mint komor, de a folytonos nyugtalanság nehéz kedélyüvé teszi; a tréfát és mulatságot szereti, s ámbár maga az italban mértékletes, abban kedve telik, ha valakit magas

¹⁾ E kökoporsó maig az egykor gyula- ma károlyfejérvári székesegyházban van, a nagy kapun bemenne a bal mellékhajó fenekében Izabella koporsójával egyvgtében a fallal párhuzamosan téve. Mindkettőnek urnája üres. Az idők viszontagsága s a szenvedélyek szétszóríták a csontokat és hamvat is. Nem csoda, hiszen azóta az egyház csak kirabolva háromszor volt. Hát egyébféle dulas mennyi érte?! János Zs. nagyobb koporsója belső oldalán kiseded vörös márvány tábla van beillesztve, de rajta semmi irás. A munka művészi, itt-ott megcsontult, de a nagyobb rész ép. Rajza Ipolyi Árnold szellemdús régiségbuvárunk számára közelebb készült el. A tudós világ majd látandja s íthetni fog felőle. ²⁾ Bethlen, 287 l.

jó kedvében lát. Az édességet nem szereti, valamint az erős szagot sem, a milyen a bizám sat. A bort jégben meghűtve issza, nagyon sebesen eszik, kedvencz ételeiből gyakran többet, mint a mennyif természetete meg bir. Ezért s más maga megerőltetése miatt szélbajokban gyakran szenved“... Szellemi oldalát így rajzolja: „Természeténél fogva jóakaró, emelkedett szellemű, okos és mérsékelt, munkás, bátor, megjutalmazza a hí szolgálatokat, úgy, hogy ha mások vissza nem tartóztatnák, kevese maradna elajándékozatlanul. Kedélye vallásos, s erősen szereti az igazság megismerését. A halálos büntetésnek nem barátja, s nehezen határozza el magát ilyen aláírására. Az olasz nemzetet inkább szereti, miut bármely más fejedelem; minden tekintetben erényes, és a mit különösen meg kell jegyezmem, őt egész országa szeplőtlennek tartja“¹⁾. Borsos Sebestyén egykoru krónikairó így jellemzi: „Ez istenfélő és tökéletes keresztény fejedelem vala, kinél drágalatosabb fejedelem nem vala, ki az Isten igéjének olyan tudakozója lett volna. Ez a tanítóknak nem hogy rontója lett volna, de inkább nagy óltalmára volt. Noha ő az egyedül való Atya Istenről és annak Fiáról igaz vallásban vala, egyik fél tanítóit is nem háborgatja vala, a Krisztusnak tanítása szerint azoknak ki-gyomlálását az Isten igéjére hagyta vala, mely Isten igéje őket naponként irtogatja vala“²⁾. Miles, egy századdal később élt krónikairó — ámbár forrása megnevezése nélkül — azt hagyta fenn róla: „János király tüköre volt minden erénynek; a természettől annyi ügyességet örökölt s lelkülete oly férfias sőt hősies volt, hogy ha gyöngé testalkata s egészsége eleven lelkével egyezik s annak a kellő szolgálót megteszi vala, egyike lett volna a korabeli legkitünőbb uralkodóknak. Hogy utoljára betegsége súlyosabbá lett, oka a sok gond és szünetlen való dolog. De semmi országos ügygyel oly kiváló előszere-tettel nem foglalkozott, mint a vallás ügyével: az abbeli egyenetlenséget ohajtotta életében mindenképpen elintézve látni“³⁾. Nevezetes adatot említ erre nézve Dávid Fer. a fejd. halála után csak hamar megjelent egyik műve előszavában.⁴⁾ „Gyakorta jut eszembe — írja ő — miképpen méltó is erről emlékezmem: Mikor a mű felséges boldog emlékezetű fejedelmünknek gyakorta való betegségeben félelmünk volt, hogy azoknak vége a halál lenne, és úgy mint

¹⁾ Archiv sat. 35—76 ll. ²⁾ Gr. Mikó, Erd. Történelmi Ad. I. k. 34—35. ll. ³⁾ Miles, Würgengel sat. 117. 118. 136. ll. ⁴⁾ „Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz Fiáról sat. vallástétel sat. Megjelent Kolozsvártt 1571. 4-dr. Ajánlva van Békesnek. Ebben azt írja Dávid, „hogy a király a „Váradi Disputatio“ leírását főnépével egynehánnyal megolvasta és önnön kezével notálta és hozzá tett, a mi eszébe jutott.“ Cccij ív 2-ik oldal.

emberek szoltunk, hogy halála után bontakozása lenne az igaz tudománynak — miképpen ő felsége bölcsen és Isten szerént felelt: mivel ő nem volna Isten, sem pedig nem óltalmazhatná az Istennek igazságát, hanem az Istennek önnönmagának gondja volt eleitől fogva és leszen az ő igazságára, támaszt ő és ad patronust ha emberek által óltalmazni akarja; ha pedig nem, ő maga elég erős és hatalmas arra“. Végre Sommer János dicsbeszédében ¹⁾ ezeket mondja felőle: „Derék férfiak voltak nevelői, folyvást jelesek társaságában élt; bölcssek voltak, a kiknek tanácsára hallgatott; a könyv olvasást szerette s életét azokból vett szabályok szerént rendezte, tudta, hogy ezekben sok van megírva, mit a királyoknak megmondani nem mertek; kegyelmessége ritka, irtózott a kegyetlenségtől s bűnököt megvallott bűnösöknek is visszaadta életét; az idegeneket akár száműzöttek, akár a tudomány valamely ágában kitűnök voltak, befogadta, nyájasan hallgatta ki, segítette; erkölcsé feddhetlen, beszéde szerény, életében mértékletes, a vallás igazságainak megismerésében és védelmezésében találta boldogságát. Melyik fejdelem tett annyit — kérdi Sommer s kérdehetjük mi is — hogy a keresztény vallás evangéliomi egyszerűségére visszatérjen? Mennyi zsinatot, mily szabad vitatkozásokat tartott Erdélyben és magyarországi birtokaiban a végre, hogy az igazság az írásokból kiderüljen? Mily érdeklél vett részt azokban s nyomosan czáfolta meg némelyek állításait?! Emlékezem — ugy mond — s mig élek örökké fogok emlékezni rá: mily szabadon mondották ki előtte vallási meggyőződéseiket nem csak azok, a kik az Isten egysége tanát ez országban legelőbb életök veszedelmével tanítani kezdték, hanem más kisebb tehetségűek is! E felett a kiket a tudomány terjesztésére M. országra maga kiküldött, vagy a kik tanulni Olasz- vagy Németországba mentek: mindnyájan részesültek bőkezű ajándékiban. Ő volt a legelső király, kinek birodalmában annyi századok után az Isten egységét valló tudomány mind szabadon tanítatott, mind meglehetősen előmenetelt tett!“ Egyik panegyrista pedig így kiált fel ihletettségekben: „Hints violát e sirra utód s ül-

¹⁾ „Oratio Funeris. In mortem Illustrissimi et REGIS VIRTUTIBUS ornatissimi, vera etiam pietate Excellentissimi Principis ac Domini D. JOHANNIS Secundi Electi Regis Hungariae etc. Qui natus est Anno Domini 1540. Diem vero suum sancte obiit 1571. Martii 14. Scripta A Johanne Sommero Pirnense, Scholae Claudiopolitanae Lectore. CLAUDIOPOLI Impressa Anno D. 1571“. Az én példányom mult századbéli kézirat, ilyen van Kolozsv. az ev. reform. Collegiumban is; nyomtatottat soha sem láttam s létét sem tudom.

tesd be virággal..... A sors elragadá II-dik Jánost..... ki lesz helyébe III-dik ?!“¹⁾

Mennyiben állhatnak meg e, több egykoruak öszhangzó ítélete s a tölem törvények, diplomatikai adatok s eredeti források után constatirozott tények mellett Forgács állításai, a kit Zrinyi Miklós (Pethő Gergely), Bethlen és Katona megrónak, Lubieniecuis és Walászky elitélnak, legújabbán pedig irányában Szalay is óvatosságra int, s őt valamennyien az emberek és tények megítélésében könnyelműnek, némelyek álnoknak, az igazság s kivált a tőle különböző vallásuak szenvedélyes ellenének mondanak — megítélése legyen az olvasóra bizva. . . . Forgács azt írja, „hogy János Zs. tompa elméjű lett volna, őt nem okos emberek, rosszul, gyermekek és alacson sorsu lengyelek közt nevelték, állítja, hogy könnyelmű, tudatlan, iszákos lett volna, hogy emlékező tehetsége rövid, ítélete gyermeces, vezetői: Csáki, Békes és Blandrata hitvány, elvetemedett emberek voltak²⁾; hogy az embereket gyűlölte, megfélemlítéssel, kedvezéssel, hivatalal térítette a maga nézeteire, vadászaton kívül testének lelkének semmi foglalkozása nem volt“... Csodálatos! feljebb ő maga mondja hogy halála előtt tizenegyed nappal is szokott foglalatosságait elvégezte, a kérelmeket elolvasta s válaszozta. Azt is írja: „hogy Istenről és az isteni dolgokról betegsége alatt soha sem emlékezett“ — fenebb látók saját papjának ellenkező szavait — „s nem keresztényi szertartással

¹⁾ Az előbbi beszéd 6. 7. 10. 12. 14. 16 lapjain, az én példányom szerint. E beszéd után a következő sirversek vannak: 1.) ΕΡΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ (είς) ΙΩΑΝΝΗΝ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ Παύλου Βασιλεα πνευστατων (19—20. ll.) 2.) „Epitaphium Johannis Secundi Regis Hungariae Ultimi.“ (20—21. ll.) 3.) Ugyanott egy másik ily czimmel: „Alud.“ 4.) ΠΙΕΓΑΣ ΕΧΥΛΑΝΣ. Johanni Secundo Electo Regi Hungariae.“ (22—27. ll.) 5.) Pietas restituta, ad Tumulum Illustrissimi Principis Johannis Secundi Regis Hungarorum ultimi.“ (27—35. ll.) Az első görögül, a többi latinul van. A verseket berekesztű e Chronosticon:

Annus, dies et mensis mortis.
Vt hls proDIerat septeno MartIUs orbe
fLeVIt egens regIs paunna terra bonI.
Annus mortis.
fregIt Ioanni LaChesIs bona fILa seCVnDI
pannonII CeCIDIt spesqVe benIGNa soLI.
Annus aetatis et mortis.
VnI ConIVnctVs Vita trICesIMVs annVs
fVnestVs hVIVs prInCIpIs neCe eXtItIt (35. l.)

²⁾ Szalay élesen megrója Forgácsot Békesről való ítéleteért. „Őt — úgy mond, — Bécsben és Konstantinápolyban másnak ismerték, Gálfi Ártatlaunak vallotta, Gyulai Pál őszinte tisztelet érzelmével emlékezett rá s végre ő versenyársának — Báthorinak — szolgálatát ajánlotta s hűségében halt meg. Ily férfiről csak úgy hebehurgyán ne hozzon kárhóztató ítéletet a történetíró“. (Adalékok sat. 227. l.)

temették el“ sat. 1.) Tehát Báthori és Erdélyország R-ei pogány szertartású temetésen voltak jelen!... Én mindezekkel szemben pragmatikai adatokat állítottam — az ítélet legyen azoké, kik az igazságot az emberi szenvedélyeknél feljebb becsülik... Szint ilyenek, tehát ily hitelt érdemelnek Istvánffi állításai is. Ő többnyire Forgács adatait mondja után s egygyel-kettővel csakugyan hibásan maga is megtoldja. Azt állítja, „hogy János Zs. halálos betegségét is ivásból kapta, hogy hivatalba más vallású s általában semmi fejedelemhez illőt nem tett, temetése arianus szertartással történt, nem régi keresztény szokások szerint“ sat. 2.)... Utóljára arra nézve, hogy a 193 évvel később író Timon szavainak mennyi értéke lehet, két tényt említek meg világosításként t. i. azt, hogy ő Forgács és Istvánffi állításait ismétli a nélkül, hogy kritikailag csak egy tényt bizonyítson. 2.) Az ő Epitomáiban 1566-ról Miksa császárról ily megjegyzést találunk: „Mídön az ausztriai R-ek Bécsben december 1-én tartott gyűlésükben az új vallás érdekében kérelemmel járultak a cs-hoz, azt felelte: a ki más hitformákat vall mint ő s azokat követni akarja, javait rögtön adja el s birodalmából távozzék. .... Catholicus fejedelemhez igazán méltó felelet“ 1 3) Ily elfogultsággal történetet írni lehet, de annak az olvasóra építőleg hatni nem. Forrás idézés nélkül mese a történetírás... E mérték alá esnek: Ilia, Daróczy, Palma, sat. kiknek a mint művek semmi kutfői tanulmányra nem mutat: úgy egyéneket s fontos tényeket illetőleg hozott ítéleteik is nyomatékkal nem bírnak... Vajha az ez oldalon levő írók a classicus tollu és műveltségü Katona szavait ismernék és követnék! „Senki nem tilthatja, hogy nekünk az ősi vallásban esett szakadás ne fájjon; de ez nem akadályoztat abban, hogy a miénktől különböző vallásuakot szeretettel ne öleljük; mert ha minden embert tartozunk szeretni: mennyivel inkább azokat, a kik a kereszttségbe szintugy mint mi be vannak avatva“ 4).

Meg vagyok győződve, hogy a János Zs.-ról legkivált Forgács után forgalomba jött igazságtalanságokat és balvéleményeket valamint a mellette szóló egykoru adatokat is a kritikai történetírás mértékére szabván: amazoknak értéke nagyon alá fog szállani, ezeké kellőleg mérséklődni, s így a történelmi igazság e fejlődésünket illetőleg a maga egyenes közép útját megtalálандja... Aztán lehetséges, hogy tán egy makacsabb jellemű fejedelem az ő helyében és ko-

1) Forgács, Commentar. 624—625. 627—628. 637. 662—664. II. 2) Istvánffi sat. XXXIV. k. 319. I. 3) Timon, Epit. Chronol. 417. I. 4) Katona, Hist. Critic. sat. XXIII. k. 866. I.

rában önállóvá tette, magasb pályára emelte volna a magyar nemzetet, de binyosan nagyobb s életkoczkázatóbb válságoknak is tette volna ki. Ő és kora a magyar nemzetiségnek egy jobb jövőhöz hidul szolgált, vallási tekintetben a reformáció nagyszerű erkölcsi forradalmának csendes és győztes lefolyását lehetőségessé tette. Mikor ő anyjával 1556-n az országba bejött, a szászsebesi gyűléstől a secularisatiót kimondva, a multat szétrombolva, bevégzett tényeket, romokat találtak. Miért volt ez? Tán hogy a catholicismusra vissza menni lehetetlen legyen! Nem volt más mit tenni, mint az elsőket tudásul venni, az utólsókból egy új ország és vallás épületét alkotni. Az ő vallásból tényleg kilépett volt az ország—haladnia kellett az eszményi legmagasb felé. A megállás lehetetlen volt, ha maguk nem, az európai közmozgalom előfelé tolta. S ki igyekezett minderre buzgóbban, melyik fejdelem áldozott érette többet, mint János Zs.? Előtte senki sem volt oly türelmes, utána egy sem erélyesb terjesztője a világosságnak. Halála után egy lépést sem haladt elébb a lelkiismeret szabadsága honunkban. Nélküle Csehország lett volna M. ország s Honter és Melius Huss és Servetus sorsára jutottak volna, mint jutott később Dávid Ferencz. A pápai tekintély elleni küzdés, az urvacsorai tan és egy Isten eszméje ezereket vitt börtönbe, máglyára, vérpadra, máshol: János Zs. birodalmában, az ő uralkodása alatt, hitért és meggyőződésért kiontott vér nem áztatta a földet. A róm. kath. vallás alatta az idők és közszellem miatt hanyatlott alá. Fennebb láttuk, de Timon maga megvallja, hogy János Zs. kedvezéseiben e hitvallás is részesült ¹⁾. Az ágostai vallás püspökségét és dézmajvédelmét, a helvét-hitűek püspökségöket és önállásukat, az unitáriusok lételöket s mindenöket neki köszönhetik. . . . A helvét-hitűek Németországban 1648-ban a westphaliai béke-okmányban nyertek vallásszabadságot, Németalföldön 1579-ben az utrechtii unio által, Franciaországban 1598-ban a nantesi edictumnál fogva, de sok megszorítással, a melyeket a versaillesi edictum 1687-n némileg enyhített, de végkép csak az 1789-ki nagy forradalom és az 1802-ki Napoleon-törvény szüntetett meg; Lengyelországból 1638 és 1717—24 körül az unitáriusokkal együtt a protestánsok is kitiltódtak; még Angliában a politikai szabadság e classicus hónapban is, 1661-ben a Corporation-Act szerént a városokban mindazon emberek ki voltak zárva hivatalokból, a kik állomásaiknak elfoglalása előtt egy évvel az angol egyház szer-

¹⁾ Timon, Epit. Chronol. 442—443. II.

tartásai szerint úrvacsorát nem vettek ¹⁾; az 1672-ben hozott Act of Uniformity törvény 2000 non-conformista azaz oly papot zárt ki az angol egyházból, a kik a kiadott köz-imakönyvben foglalt tanokat s hitcikkeket el nem ismerték, az ezektől eltérő prédikálást s az angol egyház tanaitól eltávozást is megtiltván ²⁾; az 1665-ki oxfordi vagy ugynevezett öt mérföldi acta a fentebbi imakönyvet el nem fogadó papoknak azon városokhoz, melyek a parlamentbe polgárokat küldenek, öt mérföld közelségbe jöhetést 400 forint büntetés alatt tiltotta meg ³⁾; 1689-ben szeli-dülni kezd az angol törvényhozás is, a Toleration-Act a dissenterek istentisztelet-módját megengedte ⁴⁾, 1813-ban pedig a jun. 21-kén költ ugynevezett Smith-Wilmos-Acta, a reformátusokkal együtt az unitáriusokat is törvényes vallásnak ismerte el, az eretnesség és káromlás ellen Vilmos, Mária és Károly alatt hozott törvényeket, melyek az eretnekekre és sz. háromság tagadóira halált szabtak, visszahivta, érvényteleneknek, elévülteknek nyilvánította; e törvény — a derék Aspland Robert ur szerint — az unitáriusokat saját szülőföldükön, szabadokká tette ⁵⁾. Végre 1844-ben jul. 19-kén a dissentereket illetőleg hozott templom-törvény „(Dissenter-Chappel-Bill):“ mind három királyságra nézve visszahivott minden oly törvényt, mely az eretnekek és háromság tagadói ellen léteztek, biztosította a dissenterek különböző vallásfelekezeteitől épített és a törvény hozásakor az ő kezeikben levő templomokat, egyházi javakat, temetőhelyeket, telkeket, adományokat, egyszóval, mindazokat a jókat, melyeket az adományozók a névszerént megnevezett vallások javára tettek“ ⁶⁾. Magában Magyarországon az ágostai vallást a Szepességben csak a passauai és ágostai békénél fogva türte Ferdinánd, a Dél-Magyarországon levő reformált vidékek pedig a török türelmességnek köszönhetik szabadságukat, szóval: a reformátio pártfogóinak lakhelyei, jószágai, az első reformált eklézsiák, Erdőd, Csenger, Óvár, Debreczen s több zsinat-tartási helyek, Melius püspöki megyéje — minden azt mutatja, hogy a reformátio Magyarországon is csak a János Zs. birodalmában tudott biztosan terjeszkedni. . . . Valóban János Zs. uralkodása politikai-nemzeti szempontból is méltánylást érdemel; de van egy, a miben vele Európának egy fejlődeme, or-

¹⁾ L. R. Wallace, Antitrinitarian Biography I. k. 147. l. ²⁾ U. ott. ³⁾ U. ott. 156. l. ⁴⁾ U. ott. 191. l. ⁵⁾ U. annak a könyvnek III. köt. Függelék XX. sz. 599. l. ⁶⁾ U. ott. Függelék: XXI. sz. 600. l.

szágával a föld egy országa sem versenyez, és ez a vallási és nevelési szabadságot valamint az egy Isten hívést tárgyazó alatta hozott szabadelvü törvények. A művelt és szabad Albion 273 évvel később mondotta ki azokat az elveket, melyeket János Zs. az 1569-ki zsinaton és 1571-n a vásárhelyi országgyűlésen. Azon szolgálatokat, melyeket ő tett a magyar reformációnak, csak azok tudják megmérni, a kik a hit és lelkiismeret szabadságának becsét ismerik. Ha kitünő erényeivel volt is gyöngeség párosulva, ha az alatta és általa elterjedt igazságok közé némi tévedés csuszott is: valóban nem volt joga Forgácsnak és a rokon elvűeknek azokat tulozva, rútitva s gúnyolólággal mutatni fel. A vallási gyűlölséget háttérbe kell vala szorítani a politikai tekintetnek, a honfiai kötelességnek és igazságnak: meg kelle vala gondolni, hogy János Zsigmond nemzetünk utolsó királyi sarja s első nemzeti fejedelme volt, hogy a legnehezebb viszonyok közt uralkodott, s nem egy tette volt, mikre a nemzet maig büszkeséggel tekinthet... De ők ennél is tovább mentek: gyűlölségökben őt sárba rántották, a késő kort balul értesítették, s személyes boszujoknak az igazságot feláldozták. A navarrai királynénak pusztá rokonszenvét méltánylólag említi a történelem, Coligny és a condei herczeg, Egmont és orániai Vilmos magasztaló, János Frigyes és Mórícz szász választó fejedelmek dicsőítés tárgyai... A mi történelmünk még csak illő figyelemre sem méltatja azt a fejedelmet, a ki ha nem mindenben sikerrel is, de a haza két legszentebb érdekét halálaig hiven s magát feláldozva szolgálta! Valóban ez ifju fejedelem életsorsa tragicus: a nemzeti politika kívánta, hogy atyja életalkonyán nősüljön, s ő, e késő házasság kora gyümölcse már mint néhány napos gyermek árván maradt, egy felforgatott ország romjai közt, királyi anyja mint éves csecsemőnek a budai várpinczékben őrzé meg életét Roggendorf romboló ágyuitól, a török táborban élete felett a basák nyilvános tanácsot ültek, M. ország helyett Erdélyt kapta birtokol, oda is bajjal tudtak bejutni, egyik szolgájok ármánya miatt földönfutóvá lettek, Kassáról Bécsbe vitetését tanácsolták, s ők Lengyelországba, onnan Oppelnbe menekültek: idegen földön és népek között bújdostak, idegen nyelven kelle szólítani, idegen szokásokat el-sajátítaniok ¹⁾, 1556 — ugymondva a tapsoló ország vállain jött visz-

¹⁾ Itt létők alatt készült azon kép, melyet az olvasó e könyv elején lát, melynek határozott nemes vonásai nemes szívet s gondolkodó lelket sejtetnek, anyjához sokban hasonlít, mely az ifju herczeget 14—15 éves korában mutatja

szá, 1559-n Báthori Endre, öt anyjával együtt meg akarta étetni¹⁾, 1561-n Hyeronimus nevű olaszt, saját hegedű-tanítóját bérelték fel, a ki hegedűjébe rejtett lőszerrel akarta életét elveszteni²⁾, 1562-n a székeket költötték fel ellene, 1565-n zimonyi utjában volt életveszélyben — folytonosan ármánytól körülvéttelve nőni fel, két hatalmas császártól ugyyszólván két tűz közé szoritva uralkodni, s mégis semmiben gyarlónak nem lenni, a nép, az idő, az erkölcsök közsülyedése közt megtántorodás nélkül fennállani s a korszellem rontó hatását egyedül meggátolni — kérdem, lehetséges volt-e? Ha igen, ám legyen felette igazságos ítélet tartva! Ha ez lehetlen, ne törjünk pálczát felette. Kortársai egy veszélyes politika miatt, melynek ő utjában állott, élete ellen kilenczszor hánytak lest, de a Gondviselés megmentette; sok bal értesítést hagytak hátra felőle az utókornak csak azért, mert gyűlölték vallásáért. . . . De háromszázados sír halottját e politika befolyásától emancipálni kell, s a szenvedélynek ideje az igazság előtt elnémulnia. Ne öljük meg mi tizedikszert azt, a ki nem erkölcsi halálra, de nemzeti hálára, vagy legalább is igazságos megítélésre érdemes.

Jakab Elek.³⁾

öltözete harcziás, melyet bújdosásában mint oppelni herczeg vise't. A kép eredetije az erdélyi Muzeum birtokában van a gr. Lázár Miklós gyűjteményében. Hitelességéhez kétség nem fér. A szerkesztőség azért látta szükségesnek ezt közölni, hogy későbbi fejedelmi kori képe amugy is ismeretes. A kép körül e van írva: „JOANNES SIGISM. HONG. REGIS FILIUS. DUX OPOLIENSIS.“ Alól pedig bújdosásukra vonatkozó im e versszak:

„Ora Sigismundi haec qui conspiciis Hungaro Jani,
Cogeris Hungaricis illacrimare malis“.

- ¹⁾ Forgács, 281—282 II. Hogy én Forgács adatait — a János Zs. jellemére vonatkozóan kívül — használtam, oka az, mert azokat más egykorúak is ugyadják elé. Egyóbiránt is ő a tények feljegyzésében szorgalmatos, eléggé részletes és hű: a mi az ő szemében szálla volt, az János Zs. királysága, valása, és személyisége. ²⁾ U. ott 271. l. Gr. Kemény, Fundgruben I. k. Ostermayer krónikája 60. l.
- ³⁾ E vállalat I. (1861. évi) kötetében a 157—185 lapokon megjelent „Szent-Ábrahámi Mihály“ feliratu dolgozatomban botránnyos hibák csuszván be, kötelesnek érzem magam itt nyilván megjavítani. 1.) A 163. l. álló jegyzésben alólról a 17-ik sorban „Zwittinger“ a kéziratból ki volt törölve, s csak tévedésből maradt benn, szintén ez oka, hogy a 165. l. 1710-ben „II. Leopold“ van erd. nagy fejedelemnek írva „I. József“ helyett. A „Lombard“ praedicatum (lásd 164—165. ll.) történelmileg meg- vagy nem állhatása, ugy: „a Summa Universae Theologiae“ sat. (lásd a 169. l.) című theologiai kéziratnak az 1787-ik évi kinyomatásakor egy bizottság véleménye nyomán mennyiben történt módosítása iránt illetékes helyről jött figyelmeztetés következtében újabb nyomozódásokat kezdettem, az eredményt egy más alkalommal leendő kiadások közé fogván tenni. E jelesünk sirkövét (l. 183. l.) azóta a kegyeletes tanuló ifjuság megtalálta; tán az idő rombolása elleni biztosítására valamit idehátrább teendünk.

Az angol unitáriusok londoni akademiájának rövid ismertetése.

Azt hiszem, alig van egyházunknak oly tagja, ki ha nem olvasott is, legalább ne hallott volna amaz, egyházi életünkre oly nagy befolyásu tényről, mely szerént angol hitfeleink 1859-ben londoni akademiájukon egy oly alapítványt tettek, melyen minden évben két erdélyi unitárius ifju 50—50 fnt sterlinggel (egy fnt sterl. 10 pft.) segítettvén, fele költséggel képezheti magát az annyira fontos és teljes bibliai készütséget igénylő papi hivatalra. Ez alapítványt angol atyánkfiai szivességéből először e sorok írója vala szerencsés élvezni, ki azt gondolja, hogy az angol unitáriusok londoni akademiájának ez igen rövid ismertetése némi érdeklődéssel fog birni az ezen intézettel teljesen ismeretlenek előtt, és tájékozhatási tért nyit fel azon ifjak számára, kiket egyházközönségünk ez alapítványra Londonba felküld.

Mielőtt azonban egyenesen rátérnénk angol hitrokonink jelenlegi londoni akademiájának — melyet ezután „Manchester New College“-nak fogunk nevezni — ismertetésére, hogy a dolgot tisztábban megérthessük és az intézet szellemét könnyebben fel-foghassuk, menyjünk kissé előbbre, s lássuk meg, mi volt az az ok, mely Angliában a disszenterek *) különböző hitfelekezeteit, s illetőleg az unitáriusokat arra vezette, hogy magoknak a nemzeti egyetemekkel szemben külön intézeteket alapítsanak; végre hogy milyen volt ez intézetekben a szellem és tanítási módszer.

Angliának valamint a vallás, ugy az általános irodalom történetében egyik legnevezetesebb jellemvonása a disszenterek csaknem minden egyes felekezetével összekötött akademiái intézetekben áll, melyeket azok ama célból alapítanak, hogy egyházaikat tudományos és alkalmas papokkal lássák el, s az ifjaknak kellő

---

*) Disszentereknek nevezik Angliában mindazokat a különböző vallásfelekezeteket, melyek az uralkodó anglican vagy is episcopalis vallástól különböztek.